
STATS VETENSKAPLIG TIDSKRIFT

INNEHÅLL

UPPSATSER

Ralf Helenius, De ofrånkomliga realiteternas lag – en elitteoretisk hypotes
Kent Lindkvist, Den vetenskapliga värderrelativismen

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Debatten om metodeproblemet i studiet av internationell politik. Av *Gunnar Skagstad*

Objektiv nyhetsförmedling: finska perspektiv och förslag. Av *Pertti Hemánus*
"Trädanalys". Av *Lennart Brantgärde*

LITTERATURGRANSKNINGAR

Rolf Ejvegård, Landstingsförbundet. Anm. av *Ingemar Lindblad*. Genmäle av *Rolf Ejvegård*. Slutreplik av *Ingemar Lindblad*.

Lennart Friberg, Styre i kristid. Anm. av *Dan Brändström*.

Samuel Hedberg, Behandlingen av anslagsöverskridanden i offentlig förvaltning. Anm. av *Stig Wandén*.

Sören Häggroth, Den kommunala beslutsprocessen vid fysisk planering. Anm. av *Tomas Hammar*.

Yngve Myrman, Maktkampen på arbetsmarknaden 1905–1907. Anm. av *Per Sundberg*.

LITTERATURNOTISER

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

REDAKTIONSSEKRETERARE OCH ANSVARIG UTGIVARE

Torbjörn Vallinder, Lund

Redaktionsutskott: Redaktionssekreteraren samt professorerna Nils Stjernquist och Håkan Strömberg, Lund

Biträdande redaktionssekreterare
Lennart Lundquist, Lund

Tidskriftens ombud vid de statsvetenskapliga institutionerna
Pär-Erik Back, Umeå Leif Lewin, Uppsala Lennart Månsson, Göteborg
Gunnar Wallin, Stockholm

Tidskriften utkommer med fyra häften om året
och tryckes med bidrag från Statens råd för samhällsforskning

Prenumeration sker hos Statsvetenskaplig Tidskrifts expedition, Lund
(postgiro nr 27 95 65)

Prenumerationspriset för 1974 är 54,10 kr inkl. moms. Pris för enstaka häfte 17,65 inkl. moms.

Universitetsstuderande erhåller abonnemang tillnedsatt pris
efter hänvändelse till vederbörande lärare

Expeditionens och redaktionens adress: Fack, 220 05 Lund 5,
tel. (046) 12 41 00 ankn. 616

Eftertryck av tidskriftens artiklar och övriga innehåll utan angivande av källan förbjudes

Lund i januari 1974

FAHLBECKSKA STIFTELSEN

INNEHÅLL

UPPSATSER

<i>Rolf Helenius</i> , De ofrånkomliga realiteternas lag — en elitteoretisk hypotes . . .	143
<i>Kent Lindkvist</i> , Den vetenskapliga värderelativismen	160

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Debatten om metodeproblemet i studiet av internationell politik. Av <i>Gunnar Skagestad</i>	173
Objektiv nyhetsförmedling: finska perspektiv och förslag. Av <i>Pertti Hemánus</i> .	179
"Trädanalys". Av <i>Lennart Brantgärde</i>	183

LITTERATURGRANSKNINGAR

<i>Rolf Ejvegård</i> , Landstingsförbundet. Anm. av Ingemar Lindblad. Genmäle av Rolf Ejvegård. Slutreplik av Ingemar Lindblad	200
<i>Lennart Friberg</i> , Styre i kristid. Anm. av Dan Brändström	205
<i>Samuel Hedberg</i> , Behandlingen av anslagsöverskridanden i offentlig förvaltning. Anm. av Stig Wandén	211
<i>Sören Häggroth</i> , Den kommunala beslutsprocessen vid fysisk planering. Anm. av Tomas Hammar	212
<i>Yngve Myrman</i> , Maktkampen på arbetsmarknaden 1905–1907. Anm. av Per Sundberg	214

LITTERATURNOTISER	216
-----------------------------	-----

De ofrånkomliga realiteternas lag – en elitteoretisk hypotes

AV RALF HELENIUS

Inledning

I denna uppsats söker jag teckna konturerna till en elitteoretisk hypotes. Kort sagt lyder sist-nämnda så här:

Elitens makt behöver inte med nödvändighet bero på att någon statisk eller allomgripande social klass har strukturellt grundad makt över samhället. Elitens makt och inflytande bygger främst på karaktären och innehållet i dess beslut. Den elit, som fattar beslut av primär betydelse på individuell och konventionellt "opolitisk" nivå, blir primärelit inom ett politiskt system vars institutionella och funktionella räckvidd omfattar såväl "privata" som "allmänna" företeelser.

Möjligheten att besluta om de konsumerande massornas beteendeval ger inte bara makt och inflytande över individerna utanför organisationerna. Konsekvenserna av dylika beslut av primär karaktär anger därtill också tågordningen och ramen för den makt och det inflytande, som medborgarnas vetogrupper och intresseorganisationer utövar. Makthavarna inom dessa blir sekundära eliter, vilka fattar beslut av sekundär betydelse. Beslutsfattarna inom de varu- och tjänsteproducerande samt marknadsförande företag och likasinnade korporationer, vilka definierar de konsumerande massornas preferenser och anger agendan för sekundäreliter såsom statsmakten, kommunerna, de politiska partierna och intressegrupperna, blir primäreliter. Och deras beslut blir primärbeslut.

Emellertid vägledes även primäreliterna själva av krafter, som är "ofrånkomliga" till sin natur. Kravet att expandera och behovet att existera samt att bemöta konkurrensen från andra primärkorporationer blir här de främsta "realiteterna". Sekundärkorporationernas åtgärder och konsumenternas – massornas reaktioner blir därtill inte strukturellt hotande men väl marginellt irriterande realiteter för primäreliterna och deras beslut.

Därmed kommer inte bara massornas samt sekundärkorporationernas utan även primärkorporationernas egna beslut och åtgärder att mer eller mindre dikteras av en i viss mån deterministisk och oberoende variabel: de ofrånkomliga realiteterna. Och ju mera teknologins utveckling ökar möjligheterna att utöva makt och inflytande, liksom benägenheten att höja produktionen, desto mera gör sig "de ofrånkomliga realiteternas lag" gällande.

Pjäsens händelser utspelas i länder med ett teknologiskt utvecklat kapitalistiskt produktionssystem. Hypotesen bör kunna gälla även utvecklade socialistiska länder. Denna fråga diskuteras emellertid inte här.

Spridda empiriska fakta kan onekligen uppbringas till stöd för hypotesen. Men jag önskar framhålla, att denna snarare bör betraktas som en tämligen fritt hållen tankekonstruktion än en systematiskt utarbetad och empiriskt dokumenterad teori. Begrepp och komponenter bör ännu tuggas om flera gånger och puzzlets olika delar bör fogas samman till en betydligt helare bild än den som här presenteras. Ifall jag får stimulerande kritik samt tid och möjligheter att arbeta vidare på idén, återkommer jag till temat i bokform om något år.

Framställningen blir av nödvång rätt komprimerad. Dels beror detta på att jag genom diskussion söker anknyta till såväl klassiska som senare elitteoretikers alster. Dels tvingas jag av utrymmesskäl lämna bort sådant stoff, som skulle belysa hypotesen på ett mångsidigare sätt.

Sålunda ifrågasättes inte eliternas existens. Inte heller diskuterar jag teoretiska och empiriska utvägar annat än sporadiskt, i samband med specifika temata. Sekundäreliternas – statsmaktens, kommunernas, de politiska partiernas och de olika medborgarorganisationernas – roll diskuteras inte ingående. "Oppositionens" eventuella tillblivelse eller uttrycksformer lämnas utan-

för skissen. Makthavarnas myter och värdepremisser omnämnes endast i förbigående. Konsumtionssamhällets och primärelitens'' ideologi för att ''omforma människan till konsument'' diskuteras inte explicit i detta sammanhang¹).

1. Primära och sekundära beslut

11. Vedertagna angreppsvinklar inom elitforskningen.

Uppfattningen att majoritet och minoritet ordnar upp sig i strata, dvs. typiska samhällsklasser såsom överklass, medelklass eller arbetarklass är självfallen motivation för marxianskt orienterade forskare. Men även de pluralistiskt orienterade forskarna kommer i praktiken att märkbart styras av klasstänkandet i och med att de söker motsäga samhällets stratifiering.

Marxianernas empiriska intresse riktas sålunda på kapitalets och maktens koncentration, på ''de tjugo familjerna'', pyramidägandet eller dylika ting. Ävenledes söker de påvisa sambandet mellan ekonomisk makt (underbyggnaden) och annan makt, t. ex. social, kulturell eller olika former av institutionell makt (figur 1 nedan). I likhet med machiavellianerna är marxianerna slutligen även benägna att snarare studera maktfenomenen på allmän eller nationell än på speciell och lokal nivå. Pluralisterna däremot, synes söka anlägga ett ''lokalistiskt'' perspektiv på sina studieobjekt. Vidare söker de elitistiskt orienterade pluralisterna bevis för att makten delas upp mellan konkurrerande eliter. I likhet med Robert A. Dahl i sin berömda New Haven-undersökning är de även benägna att påvisa hur olika makthavare ''spaltar upp'' sitt inflytande på olika samhällsområden². Demokratiska elitister³, såsom Dahl, Samuel A. Polsby eller Lester W. Milbrath⁴, förnekar inte att eliterna har makt. Men denna utövas inte totalitaristiskt såsom marxianer och klassiska elitteoretiker framhåver, utan partiellt och sektoralt. Därtill utövas den enligt de elitistiskt orienterade pluralisterna med de flesta medborgares tysta samtycke (figur 2 a).

De mera extrema och rätt fåtaliga ''renläriga'' pluralisterna är visserligen inte odelat tillfreds med vår demokratiska form och innehåll. Men de framhåller att makten inte bara uppspaltats och fördelats av praktiska skäl, såsom de demokratiska elitisterna betonar. Dessutom avviker de från den demokratiska elitismens anhängare genom att t.o.m. hävda att någon egentlig, elitistisk medveten och uppifrån dominerad makt inte existerar.⁵ (2b).

De klassiska elitteoretikerna utgår liksom på sätt och vis marxianerna från en likartad angreppsvinkel: eliterna är ''uppe'' och massan är ''där nere'' (3 a). Däremot är machiavellianerna inte särskilt upptagna av massan som sådan eller dess individer, vilka utgör det huvudsakliga studieobjektet för speciellt Herbert Marcuses⁶ och bl.a. Erich Fromms⁷ ''upp-och-nedvända'' approach på elitväldet. För elitteoretikerna är det väsentligt att samhället allmänt taget bär inom sig en lagbunden tendens mot elitvälde. Eliten som sådan blir huvudobjektet, oberoende av omgivning och politiskt system.

Maktens huvudsakliga område varierar från staten (och dess beslutsfattare) hos Gaetano Mosca över organisationerna hos Robert Michels till ett allmännare, samhälleligt område hos moderna machiavellianer såsom James Burnham och C. Wright Mills. Ändå kan den sistnämndes elitteori (3 b) anses ha vidgat den klassiska angreppsvinkeln i ett uppenbart avseende.

Genom att indela eliterna i tre grupper – den ekonomiska (E), den militära (M) och den politiska (P) (i figuren) – låter Mills i själva verket förstå, att dessa av praktiska skäl förverkligar en viss ömsesidig *arbetsfördelning* sinsemellan. Denna blir visserligen inte särskilt skarp. Gränserna mellan de olika eliternas beslutsområden blir ofta rätt flytande. Makteliternas sammantagna makt försvagas inte heller av arbetsfördelningen. Tvärtom synes flera faktorer gemensamt bidra till att göra makteliterna alltmåra sammanhängande, enhetliga och maktfullkomliga. Dylika är likartad politisk socialisering och rekrytering, likartade umgängesvanor samt sätt att fatta beslut. Vidare bl.a. inbördes underhandlingar, krissituationer samt eventuella hot från anti-Etablissemangets sida.⁸

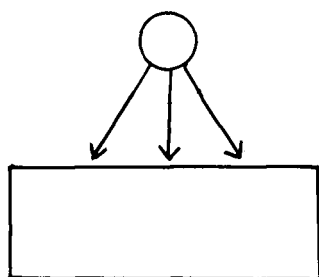
Steget från Mills' elitcenterade till Herbert Marcuses individcenterade teori blir inte så långt om eliten i praktiken alltmåra får karaktären av härskande skikt utan att i egentlig mening vara någon samhällsklass.

För Marcuse är eliten ett rätt obestämbar Etablissemang (Establishment) av personer som i form eller annan utgör den s.k. produktionsapparaten samt fattar beslut i dennas intresse. I första hand innefattar Marcuses härskare de personer som beslutar om vad vi producerar, distribuerar och säljer. Men han inbegriper också fackföreningsrörelsens ledare, toppolitikerna, topptjänstemännen osv. i sitt rätt abstrakt definerade Etablissemang.

Som elit handlar denna mera socialpsykolo-

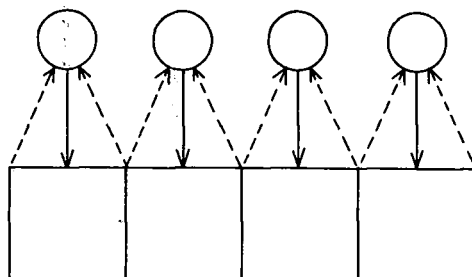
Figur 1 Illustration av vedertagna elitteoretiska angreppsvinklar

1. Marxianer
elit
(bourgeoisie)

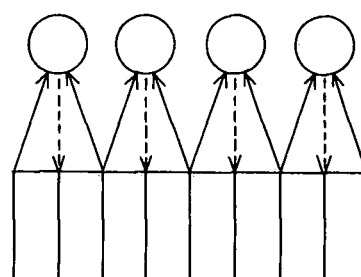
Proletariat (organiserad enhetlig majoritet och samhällsklass)

2 a Demokratiska elitister
konkurrerande
eliter

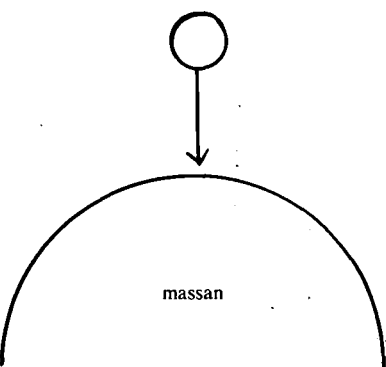
medborgare som väljer sina ledare i allmänna val eller genom medlemskap i organisationer ger eliterna förtroende

2 b "Renläriga" pluralister
ytterstyrda
maktlösa sakförare

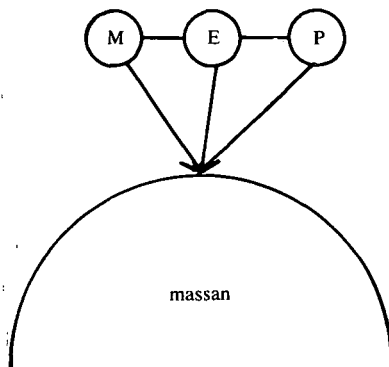
ytterstyrd menlös massa vars intressen artikuleras av politiskt, administrativt och tekniskt kunniga sakförare i allehanda vätogrupper.

3 a Klassiska elitteoretiker
härskande elit

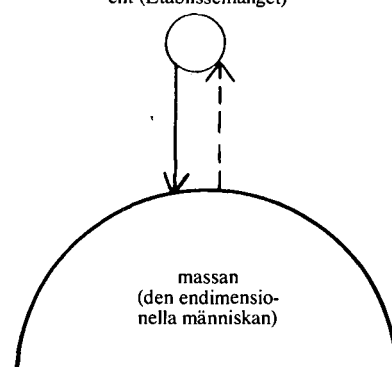
massan

3 b Mills' elitteori
makteliten

massan

4. Marcuses elitvälde
odefinierbar enhetlig
elit (Etablissemanget)

massan
(den endimensionella människan)

giskt och intressebaserat än strukturellt sammansvurna enhet (obs. streckningen i figuren) så elegant och manipulativt, att medborgarna egentligen inte alls uppfattar sig själva som dresserade slavar, styrda av en fjärrad elit.⁹ Samhället och dess medborgare har gjorts endimensionella i en miljö där varken konkurrerande eliter (vilket de demokratiska elitisterna hävdar) eller någon oppositionell massa (vilket de renläriga pluralisterna indirekt antyder) gör de maktbävande äran stridig.

Mills låter förstå att olika eliter huvudsakligen fattar likartade, suveräna beslut inom sina respektive kompetensområden medan Marcuse fäster sig vid att Etablissemangen inte bara allmänt sett styr och ställer. Speciellt antyder han, att produktionsapparaten utövar totalistisk makt genom att i form av varor och tjänster "sälja" det sociala systemet till människorna och "pådyvla" dem ett typiskt men endimensionellt levnadsmönster. Som exempel på dylika varor och tjänster nämner Marcuse "de moderna transportmedlen, masskommunikationerna, förnödenheter som bostad, mat och kläder, det oavlåtliga utbudet från underhållnings- och nyhetsindustrin".¹⁰

12. Proposerad angreppsvinkel.

Ingen av ovan skisserade modeller för att beskriva elitens och massans makt- och inflytandereationer har som sådan legat som grund för den elitteoretiska hypotes jag här framför. Mills och Marcuse har dock avvikit på ett i mitt tycke tacknämligt sätt från såväl klassiska elitteoretiker som pluralisterna. Vardera undviker att begränsa elitens kompetensfär till det strikt politiska. Eliter uppstår inte enbart inom statsmakten, de politiska partierna eller olika allmännyttiga institutioner och organisationer utan även i korporationer vilkas beslut påverkar den "privata" eller individuella livssfären. I motsats till pluralisterna låter vardera oss förstå, att eliten inom ett visst område därtill inte bara behöver ha begränsad lokal makt, utan att denna tvärtom kan innesluta större enheter, såsom nationer och större samfund.

Mills ser det dessutom fullt möjligt och empiriskt bevisbart, att dominerande eliter genomför en viss arbetsfördelning sinsemellan. Själv anser han inte att någon av dessa eliter fått bestående dominans över eliten inom den angränsande sektorn. Mills skrev emellertid sin elitteori för ett tjugotal år sedan. Om han fått ta del av den ständigt växande ansamlingen empiriskt stoff i äm-

net, hade han kanske lagt märke till att en del trådar ser ut att bli betydligt mera distinkta än andra. Och att dessa trådar leder till samma upphovsman.

Under historiens gång har Mills' kategorier, vilka redan Platon identifierat som styresmän, väktare och näringsidkare, haft varierande makt i förhållande till andra aggregat samt till varandra. Kan vi då inte tänka oss att den postindustriella era, som börjat i vår tids mest "utvecklade" länder, blir näringsidkarnas storhetstid?

Den angreppsvinkel på studiet av eliter och makt- samt inflytandereationer, som jag nedan anför, är i viss mån en utveckling av Mills' och Marcuses ansatser. I anslutning till denna uppställs följande grundläggande frågor:

Kan någon elit ha mera makt än andra eliter?
Kan en elit styra en annan elit?

Vad gäller besluten? Vilka konsekvenser medför de viktigaste besluten för

a. eventuella andrarangseliter?

b. massan?

Ifall vi finner, att en del beslut är viktigare än andra beslut och att dessa styr de sistnämnda, kan vi kalla dessa "beslut av första graden" eller "primärbeslut". Beslut som fattas till följd av primärbesluten och som inte heller kan förväntas få lika allomfattande samhällelig effekt som primärbesluten, kan vi kalla "beslut av andra graden" eller "sekundärbeslut".

De som fattar besluten kan motsvarigt indelas i primära och sekundära beslutsfattare. De förstnämnda fattar förstarangs- eller primärbeslut. De sistnämnda andrarangs- eller sekundärbeslut. Eftersom beslutsfattarna analyseras närmare i följande stycke, diskuteras de här endast i samband med besluten samt dessas speciella karaktär.

Primärbesluten gäller märkligt nog mestadels aktiviteter som sociologer kallar *Gemeinschafts*-präglade. Traditionellt brukar de också kallas icke-politiska. Vår bostad, vår föda, våra nöjen, våra kulturella sysselsättningar (schemat nedan), våra vetenskapliga ambitioner osv., formar inte allt detta människornas livskvalitet? Bestäms inte denna huvudsakligen genom primärbesluten?

Det räcker emellertid inte med att enbart ange innehåll och konsekvenser som kriterier för att vissa beslut är primära medan andra är sekundära. Beslutens karaktär bestäms därtill av flera andra faktorer, främst tidpunkt, teknologiska betingelser, graden av totalitet, förankring i folkviljan, beslutsfattandet som metod samt beslutsmönstrets uniformitet.

Schema 1.

Primär- och sekundärbesluten: innehåll, allmän karaktär, konsekvenser.

BESLUTSKATEGORI	BESLUTSKATEGORI
Beslut av första graden; primärbeslut	Beslut av andra graden; sekundärbeslut
INNEHÅLL	INNEHÅLL
<ul style="list-style-type: none"> - vad vi äter - vad vi har på oss - vad vi läser - vad vi ser på - vart vi reser - hur vi bor 	<ul style="list-style-type: none"> - våra arbetsvillkor - produktpriserna - politisk fostran - utbildning
ALLMÄN KARAKTÄR	ALLMÄN KARAKTÄR
<ul style="list-style-type: none"> - fattas <i>före</i> andra gradens beslut, påverkar sist-nämnda - industriellt betingade - kommersiellt motiverade - "icke-politiska" - fattade av slutna, enskilda enheter utom ramen för samhällets demokratiska insyn 	<ul style="list-style-type: none"> - fattas <i>efter</i> första gradens beslut, tillrättalägger, utjämnar eller stärker dessa - intresse- eller idégrundade - idealistiskt motiverade - "politiska"; faller inom ramen för det konventionellt politiska systemet - fattade inom demokratiskt uppbyggda och öppna organisationer vilka artikulerar och aggregerar sina medlemmars preferenser och intressen
KONSEKVENSER	KONSEKVENSER
<ul style="list-style-type: none"> - totalistiska; berör sammantaget livsform och -kvalitet - vad vi föredrar - vad vi sätter värde på - hur vi lever 	<ul style="list-style-type: none"> - partiella; berör marginella ting, kvantiteter - utvecklar arbetsvillkor - skapar social trygghet - förklarar åskådningar och etiska normsystem

Särskilt viktigt är det att beslut av första graden¹¹ i regel fattas *före* de sekundära besluten. Först beslutar producenterna om vad som skall tillverkas eller marknadsföras samt om vad det lönar sig att investera resurser i. För de sekundära beslutsfattarna återstår sedan vanligen att på sätt eller annat lappa till, utjämna eller stärka de effekter som de primära besluten fört med sig. Kommunerna, t.ex. erbjuder kommunaltekniska anläggningar, sociala tjänster, uppbär skatt osv. *efter* att företag etablerat sig på orten i syfte att på sätt eller annat "betjäna" konsumenterna. I detta fall blir företagets "icke-politiska" beslut primärt och kommunens "politiska" beslut sekundärt. Arbetsmarknadsorganisationerna underhandlar om specifika ärenden – löner, anställningsvillkor, gratifikationer, arbetshygien, arbetstid, semester, skatter osv. Även dessa beslut blir sekundära. Ty ramen har redan hunnit fastställas av de primära beslutsfattarna.

Statsmaktens beslut blir också i regel sekundära genom att social- och handelspolitiska åt-

gärder, subventioner, socialiseringar och diverse lagreformer inträder i en situation som redan förutbestämts genom första rangens beslut.

Ett annat viktigt kriterium för primära beslut är att dessa tillkommit under teknologiska betingelser¹². Därtill fattas de inom mer eller mindre teknokratiskt besjälade maskinerier. Dessa kan anses vara benägna att fostra en säregen teknisk-rationalistisk approach, en "teknokratideologi" hos beslutsfattarna själva.¹³

Primärbesluten kommer att bli eller "råkar" mestadels vara kommersiellt motiverade. De sekundära besluten dikteras och motiveras uppenbarligen tydligare av intressepolitiska eller ideologiska skäl.

De primära besluten får totalistisk prägel i två avseenden. Dels formar de sammantaget och på grund av sin kommersiella karaktär något av en totalistisk livsform. Enligt denna uppskattas främst sådant som kan köpas för pengar. Människorna kan vidare förväntas ägna ett proportionellt sett mindre intresse för kollektivt än för

privat tillhandahållna tjänster. Individuellt efterfrågade nyttigheter t.ex. kläderna, bostaden, de kostbara förströelserna osv. tillhör rätt intimt livstotaliteten. Kollektivt tillhandahållna tjänster t.ex. ren luft, friskt vatten, bullerfri omgivning samt en del former av social trygghet, efterfrågas uppenbarligen allt mindre.¹⁴

Primärbesluten är överlag rätt svagt förankrade i folkviljan. Aktiebolagen, miljön för de flesta primärbesluten, är inte ens juridiskt demokratiska. Tillräckligt många aktier ger som bekant makt inom aktiebolaget. I den uppsjö pamfletter om näringslivets koncentrationstendenser vi berikats med i senare år framhålles bl.a. det s.k. pyramidägandet som en form bland många andra. Enligt detta kan företagen köpa upp tillräckligt många aktier i *andra* företag för att därmed bredda sin maktssfär. Genom lagstiftning tryggas företagen i västländer i gemen rätten att hemlighålla många väsentliga funktioner och sakförhållanden. Statsmakten och kommunerna får uppgifter för beskattningen men inte stort mera. Banker och andra finansiärer kan redan kräva bättre insyn men dessa "kontrollanter" representerar ju inte allmänintresset.

Olika former av ägardemokrati förekommer. Dessutom finns speciellt i skandinaviska länder, Storbritannien, Israel osv. mäktiga kollektivägda icke-statliga företag. Dylika konsumtionsföreningar kan svårligen i praktiken bli märkbara undantag från regeln att beslutsmonstret tvingas följa det gängse; alltför påtagliga avsteg från t. ex. vedertagna marknadsföringsmetoder fruktas leda till försämrad konkurrenskraft. Företags-ekonomiska experiment, som gjort det möjligt för "vanliga" arbetstagare eller aktieägare att vara med och fatta produktions- eller investeringsbesluten, har ännu inte utförts i nämnvärd utsträckning. Dessutom kan det ifrågasättas om arbetstagarna i de olika produktionsinrättningarna blir delaktiga i den *faktiska* beslutsprocessen. Denna kan t. ex. i multinationella företag och även i storföretag överlag förutsättas ske "centralt", ofta långt, långt ifrån de enskilda inrättningarna. Inte heller är det sagt att arbetstagarna och de små aktieägarna inom de olika företagsdemokratiska enheterna överhuvud förmår se på problemen ur konsumenternas och samhällets synpunkt; den individuella lönen och det egna företagets framgång väger förmodligen mera, åtminstone när det omedelbara egenintresset hotas.

Sekundäreliternas beslut blir i motsats till primäreliternas partiella genom att de fattas av och

inom specifikt organiserade intressegrupper. Beslutsområdet innefattar huvudsakligen någon specifik sfär av samhället, t.ex. inkomster för de fackliga organisationerna och kommunala tjänster för de kommunala organen. De partiellt beslutsfattande korporationernas målgrupper, behöver inte i sitt dagliga liv ge avkall på det gemensamma, totalistiska livsmönster, som redan fastlås genom primäreliternas beslut. Sekundäreliternas beslut förankras visserligen i princip i folkviljan. Dessa beslut blir emellertid antingen partiella (i fackföreningar, konsumtionsföreningar, produktionsföreningar, ideella föreningar) eller efterföljande (i staten, kommunerna, politiska partier). Sekundäreliternas förmåga att se sammanhangen fördunklas ytterligare av tendensen mot organisatörsvalde, något som redan Robert Michels framfört i "oligarkins järnlag".¹⁵

Det uniforma beslutsmonstret kan slutligen framhåvas som en intressant faktor. Primära beslutsfattare tenderar på grund av en samling kumulativt verkande orsaker – konkurrensen med andra "jättar", vinstmotivationen, beslutsprocessens teknologiska betingelser och beslutsfattarnas teknokratiska läggning, ledarrekrytering, arbetsmetoder och normsystem – fatta sina beslut enligt ett tämligen uniformt mönster. I viss mån kännetecknar detta även sekundäreliterna. Genom att dessas *agenda* dessutom fastslags medels primäreliternas beslut, kommer sekundäreliternas beslut att i väsentliga frågor ytterligare förstärka primäreliternas beslut.

2. Primäreliten – konsumenternas förtrupp

Förhållandet mellan primäreliter och primärbeslut samt sekundäreliter och sekundärbeslut kan sammanfattningsvis åskådliggöras enligt följande. Schema1 anger dessutom vilka slags grupper berörs av eliternas beslut.

Samhälleliga beslut av första graden (primärbesluten) spelar en nyckelroll av orsaker som ovan diskuterats. Följaktligen kommer också primäreliten eller primäreliterna att utgöra den "förtrupp" i samhället som – frivilligt eller ofrivilligt – styr samhället. Sekundäreliterna blir mer eller mindre medlöpare. Ibland, och i vissa fall, blir de rent av primärelitens anhängare. Konsumenterna – allmänheten berörs allmänt och totalistiskt av de olika primäreliternas beslut.

Sekundäreliternas ofta demokratiskt uppbyggda maktssfär innefattar mer eller mindre enrollerade grupper i samhället: partimedlemmar,

Schema 2. Besluts kategorier, beslutsfattare och beslutsobjekt i konsumtionssamhället.

BESLUTSKATEGORI	primärbeslut	sekundärbeslut
BESLUTSFATTARE	primäreliterna t. ex. varuproducerande företag, varuhuskedjor, arbetsgivarvänliga partier, näringslivets branschorganisationer	sekundäreliterna t. ex. staten, kommunerna, de fackliga organisationerna, de politiska partierna.
BERÖRDA	konsumenter i allmänhet, "massan" eller "individerna"	speciella medlems- eller anhängargrupper

fackligt organiserade, medlemmar av allehanda organisationer, bl.a. konsumtionsföreningar, produktionsföreningar och ideella organisationer. I detta stycke diskuteras dessa sekundäreliter emellertid inte explicit. Huvudvikten lägges här vid primäreliten. Till en början skisseras dess sammansättning. Därefter diskuteras några egenskaper, som speciellt anses karakterisera konsumtionssamhällets primäreliter.

21. Sammansättning

Moscas begrepp "den härskande klassen"¹⁶ är generellare än de övriga klassiska elitteoretikernas även om detta uppenbarligen begränsas till den konventionella politikens (parlament, regeringar, fullmäktige, partier o.dyl.) sfär.¹⁷ Icke utan orsak har Mosca kritiserats för att hans elitbegrepp varit diffust och motstridigt. Vidare har man hävdats att det inte ens stått riktigt klart för upphovsmannen själv.¹⁸

Ändå undrar jag om inte Moscas vaga elitdefinition snarare varit en styrka än en svaghet. I hans teori var pudelns kärna den, att minoriteter i kraft av sin organisationsförmåga i alla tider härskat över samhällenas majoritet och folkmassorna.¹⁹ Någon tid och i något land var det monarken. Under andra omständigheter kan det vara feodalherrarna, militärerna, finanskapitalet eller rikemännen. Spinner vi vidare på Moscas tankegång kan eliten och alltså makthavarna likafullt bestå av "folkets förtrupp" inom utvecklade socialistiska länder som av producerer och marknadsförare i de kapitalistiska länderna.

Enligt min hypotes behärskas konsumtionssamhället a priori av dem som beslutar om vad vi konsumerer. Primäreliten, som fattar primärbesluten, utgör allmänt taget en enhetlig härskande elit. Framför allt sammanbindes denna av en gemensam beslutsfär. Därefter sammansvetsas den snarare av intressegrundande psykologiska

och miljöbetingade faktorer än av formella kriterier såsom statiska institutioner, förmögenhet, börd eller inkomstnivå.

Primärelitens medlemmar är närmast verkamma inom företag som producerar, distribuerar och saluför konsumtionsföremål av olika slag. Dessa inbegriper varor, tjänster och erfarenheter. Bland de olika nyttigheterna får sådana en nyckelposition som speciellt är ägnade att skapa och forma människornas livskvalitet, t. ex. bilar, stereoapparater, populärmusikskivor, paketresor, engångsartiklar, diverse tekniska plöjer samt modevaror, bl.a. pamflettlitteraturen.

Juridiskt är företagen enskilda och självständiga enheter. Var för sig kan dessa inte påverka konsumenternas eller uttryckt med elitteoretisk terminologi, massans allmänna levnadsbetingelser. Men sammantaget verkar makthavarna inom de olika, ofta ekonomiskt mäktiga storföretagen i gemensam riktning.

Formellt kan en enhetlig "elitlinje" också utkristalliseras och stabiliseras genom olika proelitiska korporationers, t. ex. arbetsgivarförbundens, branschföreningarnas och handelskamrarnas bistånd. Av de politiska partierna kan särskilt de konservativa anses rätt öppet företräda primäreliternas intressen.

Primäreliten, makteliten eller den härskande eliten – så kan vi kalla dessa *faktiska* makthavare – kan indelas i två grupper:

1. Pådrivarna
2. Budbärarna

De förstnämnda, pådrivarna, sitter i företagens samt olika producentvänliga korporationers ledande organ. Cheferna för perifera och lokala enheter av större korporationer tillhör snarare budbärarna. Det är mycket möjligt att den minoritet bland pådrivarna som har ägarmakt, ännu dominerar i sin krets. Skillnaden mellan anställ-

Schema 3. Maktelitens gemensamma och fördelade funktioner

Maktelitens väsentliga funktioner	
Gemensamma funktioner	Fördelade funktioner
<ul style="list-style-type: none"> - verka för korporationens bästa - tjäna "utvecklingen" <ul style="list-style-type: none"> - öka BNP - höja levnadsstandarden - öka välfärden - värna korporationens existensberättigande (t.ex. näringsfriheten) 	<p><i>Pådrivarna</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - handha politiska funktioner - ha makt: <ul style="list-style-type: none"> - besluta om investeringar och produktions- eller "politisk linje" - ange normerna för <i>hela</i> elitens rekrytering - definiera korporationens interna policy - representera korporationen utåt gentemot andra korporationer <p><i>Budbärarna</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - ha administrativa och tekniska funktioner - utöva <i>inflytande</i> på de ansvariga makthavarna <ul style="list-style-type: none"> - utöva makt och inflytande på konsumenter-målgrupper handha marknadsföringen m.fl. manipulativa uppgifter - bedriva forskning och produktplanering - utveckla korporationens know-how - sköta och ansvara för rutinerna, producera, distribuera, sälja, bokföra, utöva fortgående påtryckningsverksamhet - utforma "dagspolitiken", ge idéer, planera.

da direktörer samt inflytelserika administratörer och företagens ägarledare märks enligt t.ex. Mills²⁰ inte nämnvärt i praktiken. Flertalet pådrivare måste ändå vara *kvalificerade* ledare, t.o.m. ifall de råkar ha ägarmakt.

Burnhams tes om att direktörer och administratörer övertagit makten av ägarna i företag, staten och diverse korporationer,²¹ kan inte omfattas reservationslöst. När maktutövningen betraktas som en fortlöpande, dynamisk process, blir frågan dessutom rätt illusorisk. Ty pådrivarna förenas som maktgrupp inom eliten av väsentliga, gemensamma funktioner. Dessa skiljer dem från primärelitens andra grupp, budbärarna. Därtill förenas också hela eliten, inklusive pådrivare och budbärare av gemensamma funktioner.

Pådrivarnas funktioner är främst *politiska* medan budbärarnas funktioner är mera *administrativa*. Paralleller till primäreliternas inbördes ansvars- och arbetsfördelning kan såväl dras inom klassisk elitteori²² som inom konsumtionssamhällets levande institutioner och organisationer.

Moscas "överväljare" och "kurfurstar" skulle se till att de rätta kandidaterna utsågs och möjligen invaldes i folkvalda församlingar.²³ Pådrivarnas funktioner kan även förliknas med "företagsledarnas", "affärsledarnas" och "finanska-

pitalisternas" i Burnhams beskrivning av företagens ledande funktionärsgrupper.²⁴ Den fjärde av dessa, de passiva aktieägarna, är lika litet pådrivare i konsumtionssamhällets primärelit som i Burnhams funktionärsstyrda korporationer.

En liknande ansvars- och arbetsfördelning i konsumtionssamhället förekommer t.ex. mellan generaler och stabsofficerare i försvaret. Partibossar samt fackföreningspampar på central nivå har politiska funktioner medan partiellt ansvariga ledare samt högre funktionärer, underhandlare, partianslutna högre tjänstemän, rådgivare och sekreterare har funktioner som motsvarar budbärarnas.

Pådrivarnas speciella funktioner grundar sig på *makt* medan budbärarnas elitposition bygger på *inflytande*²⁵ och tekniskt-administrativt kunnande. Liksom yrkesmännen inom partibyråerna och fackförbunden förväntas budbärarna inom primäreliterna ha "det rätta sinnelaget". Begåvningarna kan ta sig friheter. Men de kan inte vara hur opportuna som helst gentemot pådrivarna. De sistnämnda har makten att anställa och avskeda budbärarna. Marxister skulle beteckna budbärarna som "kapitalisternas lakejer".

I ett teknologiskt utvecklat samhälle får emellertid budbärarna speciellt stort inflytande såväl på sina överordnande inom eliten som framför

allt på korporationens objekt, konsumenterna. Det är ju budbärarna, som utvecklar idéer och utformar dagspolitiken, även om de inte utåt *uppträder* i kraft av sitt politiska kunnande. Det är uttryckligen budbärarna, alltså varken direktörerna själva, finanskapitalisterna eller affärsledarna, som dagligdags rycker i trådarna.

En del av budbärarna är, utan att alltid själva veta om eller tillstå det, i själva verket korporationens chefsideologer. Särskilt gäller detta dem som har till uppgift att skapa sinnebilder (images) för de konsumerande massorna. I och med att reklammakare, PR-folk, försäljare, redaktörer m.fl. i olika former frambringar värdeladdade och normgivande budskap till konsumenterna, bearbetar de var för sig och sammantaget dessa för ett specifikt levnadsmönster.²⁶

Ideologiskt har alltså budbärarna en nyckelroll inom makteliten. För sin existens är de i långt beroende av pådrivarna. I bästa fall kan deras möjligheter att även manipulera de sistnämnda förliknas vid sovjetiska kommunistpartiets generalsekreterares och SKP-sekretariatets möjligheter att "styra" politbyrån. Pådrivarna åter, är utpräglade beslutsfattare vilka tack vare sin position i hierarkin kan förväntas leva upp till oligarkens järnhårda lag. Därför kan de tänkas ha större utsikter att sitta säkert i sadeln som individer än de som abstrakta kollektiv inflytelserika budbärarna, ja t.o.m. när aktieägarna själva håller i tömmarna.

22. Typiska egenskaper

221. Konsumenternas "förtrupp"

Konsumtionssamhällets primäreliter är ingen "härskande klass",²⁷ vars samhällsmakt bygger på tillkämpad eller nedärvd äganderätt till produktionsmedlen. Ur raden av fakta²⁸ och motfakta²⁹ kan vi visserligen bestämma oss för att en tillräckligt stor aktiestock fortfarande ger makt inom affärsföretag. Vidare kan vi hålla före att industrikapitalet liksom företagsinnehavet om möjligt ännu starkare koncentreras i fåtalets händer i 1970-talets överflödssamhälle än i sekelskiftets bristsamhälle. Och eftersom primärbesluten mestadels råkar fattas inom privatägda korporationer, kan vi inte heller kategoriskt avfärda äganderätten som orsak till att eliter uppstår och består.

Teknologiskt utvecklade institutioner förutsätter framför allt kvalificerade färdigheter hos sina ledare. Dessa skall vara något av "heltidsanställda yrkesrevolutionärer" på sitt gebit, speciellt kompetenta strateger men även med-

vetna om sina målsättningar. När Burnham talar om direktörernas revolution låter han oss rent av förstå att de ledande funktionärerna ha trängt undan ägarna eller åtminstone är ifärd med att göra det.³⁰ Henry Ford klarade ännu av konststycket att vara allt-i-ett: ägare, direktör och finansär. Hans gelikar var sällsynta redan under Burnhams trettiotal.³¹ Och än sällsyntare är "kapitalisten" i 1970-talets MBO-orienterade och "vetenskapliga" affärsföretag. I konsumtionssamhällets korporationer förenas såväl pådrivare som budbärare inom eliten inte bara av likriktade normer och en lojal attityd till arbetsgivaren utan framför allt av ett högt mått av yrkeskunnande. Vår tids primäreliter får inte sin makt och sitt inflytande av börd eller direkt klass-tillhörighet, även om dylika faktorer fortfarande kan ha betydelse. Det primära är kompetensen, att agera som korporationens pådrivande politiker eller som dess administrativa budbärare, kunnig i de olika färdigheter som en modern korporation betjänas av.

222. Inte av men för konsumenterna

Primärelitens medlemmar utnämns i regel inte av folkvalda församlingar. Det kan hända att en samling aktieägare eller andra utomstående tillkallas för att utse ansvariga pådrivare. Också i detta fall är det de invigda som tillsätter efterföljarna, ofta därtill rådda av de insatta, dvs. korporationens ledande funktionärer.

Primärelitens beslut berör konsumenternas levnadsmönster. Men de sistnämnda har föga inflytande på sina härskare.³² Detta gäller inte bara produktions- och investeringsbeslut vilka diskuterades i föregående stycke. Därtill gäller det primärelitens rekrytering. Denna synes i påfallande utsträckning försiggå enligt normsystem som härskarna själva uppgjort, utom räckhåll för såväl konsumenter som korporationens egen rank and file. Detta sakförhållande behöver inte hindra primäreliterna från att på sätt eller annat söka framstå som samhällets och konsumenternas tjänare.

Konsumenternas förtrupp kan anse sig tillfredsställa marknadens eller konsumenternas behov. Därmed kan den likt proletariatets förtrupp i marxismen-leninismen säga sig vara för sina intresser. Desto svårare blir det att söka framstå som konsumenternas direkta företrädare. Även om rekryteringsmönstret breddats och "demokratiserats" som följd av kravet på kompetenta beslutsfattare och administratörer, är det uppenbart, att primäreliternas etiska normsys-

tem och motivationer är väl elitistiska. Det vore således en överdrift att jämväl anse primäreliten vara av konsumenterna.

Jag har ovan påtalat att ett teknologiskt inriktat samhälle är i behov av driftiga ledare och "politiker", administratörer samt tekniker. Korporationernas bemödanden om att få bästa tänkbara yrkeskår behöver ingalunda betvivlas. Såväl ledar- som personalrekryteringen bygger på behovet att få kunnigt folk, oberoende av om skolningen sker inom t.ex. storbolagen själva eller i fackhögskolor.

Då emellertid primärelitmedlemmarnas beslut får vittgående följder, kan vi fråga oss, *vilken slags* begåvning elitmedlemmen in spe förväntas ha. Därtill kan vi undra hurudan *syn* (approach) han väntas ha på sin arbetsuppgift och omgivning.

Med Erich Fromm kan vi fråga oss om inte konsumtionssamhällets faktiska ledare snarare förväntas vara tekniska och effektiva beslutsfattare än eftertänksamma och mångsidiga personer som vurmar för en lyckligare mänsklighet. Föredrar primäreliternas medlemmar en *homo mechanicus*,³³ en som helst "trycker på knappar" framom efterföljare som skolats för ett bredare register? I anslutning till detta kan vi ytterligare fråga oss: söker primärelitens och även andra makteliters medlemmar påverka samhällets skolningsmönster i ovannämnda riktning? Eller: har uppfattningen att ledarkandidaten uttryckligen bör vara teknokratiskt skolad och inställd, blivit legio?

Gedigen skolning och objektivt definierbara färdigheter ger enligt Mills i regel rätt man på rätt plats på företagsadministrationens lägre och mellersta nivåer. Uppenbarligen gäller detta också i hög grad kategorin budbärare inom eliterna. Men pådrivarna, de skall kunna *se* saker på rätt sätt, fatta vilken metafysiskt oemotsäglig samhällsutveckling de fått i uppgift att styra och förvalta. Elitmedlemmarna med politiska eller beslutsfattande befogenheter förväntas också offra sig helt för korporationen och dess sak. De bör hänge sig själva, sin familj, sitt levnadsmönster, sin världsåskådning för bolagets mål.³⁴

För primärelitens regerande medlemmar gäller det att i görligaste mån välja efterträdare som är av samma skrot och korn som härskarna själva. Urvalsprocessen följer i mycket *sponsored mobility*-principen, vilken ansetts förekomma i stor utsträckning inom utbildningssektorn i Storbritannien. Man kallar de pålitliga, dem man kan räkna med, till ledigblivna poster och uppgifter.

Därför föredrar man efterträdare som gått i de rätta skolorna, härstammar ur den rätta sociala miljön, kan föra sig på ett respektabelt sätt osv.³⁵

223. Flyktig makt?

Primärelitens medlemmar sitter inte personligen lika säkert i *samma* sadel som romarrikets kejsare, medeltida feodalherrar, monarker, endel av nutidens presidenter, många fullmäktig- och parlamentsledamöter samt någon sentida industrifurste såsom Henry Ford eller Alfred Krupp.

Ledar- och högre funktionärsbefattningar cirkulerar överlag oftare liksom mycket annat i vår tid, om vi får tro en Alvin Toffler³⁶ eller Marshall McLuhan.³⁷ Denna allmänna regel gäller också primäreliterna, i synnerhet sådana av dess medlemmar som är anställda och svarar för de löpande rutinerna. Cirkulationen gäller emellertid också direktörerna, vilkas familjer med något års mellanrum får bereda sig på att flytta till någon ny miljö.³⁸

Å andra sidan kan primärelitens makt anses bestå i ett längre perspektiv. Sinnelaget och angreppsvinkeln behöver inte förändras hos de personer, som tar över nya eller andra uppgifter. Kan det inte rent av tänkas att mobiliteten inom samma eller konkurrerande enheter är ägnad att skapa större *kollektiv* sammanhållning hos elitpersonerna? Kan denna sammanhållning, ett av elitforskaren James H. Meisels tre stora C:n³⁹ (consciousness) småningom sammansvetsa eliten till något av en samhällsklass, i synnerhet när jättar hotas av andra jättar eller om oppositionen mot konsumentregenterna mot all förmodan gör sig påmint?

224. Självständiga nationer i underförstått statsförbund

I empiriska undersökningar eller pamfletter över "de tjugo familjerna" eller jämförbara grupper ägardominans söker man ofta påvisa hur *makten i allmänhet* koncentrerats i ett fåtals händer. Inte sällan utgår man från marxianskt influerade hypoteser om att makt inom en sektor, t.ex. industrin, vanligen förenas eller *borde* förenas med makt inom en annan del av samhället, t.ex. kapitalet, detaljhandeln eller förlagsverksamheten. Med ljus och lykta söker man bevis för att samma personer i kraft av styrelseledamotkap och aktieinnehav styr inte bara aktiviteter som tillhör underbyggnaden utan även sådant som hör till överbyggnaden. "Familjerna" befinner bl.a. ha makt över förströelseindustrin, äga teatrar, bokförlag, sociala inrättningar osv. Ytterligare letar

man fram fakta på dominans över fonder och stiftelser genom vilka kulturlivet kan dirigeras i önskad riktning.

Primäreliten är ändå en *samling* primäreliter. Den fyller inte i allmänhet kravet att vara formellt enhetlig, vilket såväl marxianer som – märkligt nog – även pluralister vill ha den till. Elitens enhetlighet (group cohesion, ett av de tre stora C:na i Meisels elitbegrepp) är inte heller av samma generellt politiska karaktär hos konsumtionssamhällets primära beslutsfattare, som klassiska elitteoretiker, särskilt Mosca förespeglat.⁴⁰

De personer och korporationer som fattar nyckelbesluten i vårt samhälle, kan enligt Mills snarare förenas av miljöbetingade och socialpsykologiska än av formellt-institutionella kriterier även om de sistnämnda i viss mån omformar elitmedlemmarnas normer.⁴¹ Primäreliterna kan förliknas vid en grupp självständiga stater, vilka visserligen konkurrerar med varandra om konsumenternas gunst men tillika förenas av ensartade målsättningar, motivationer och arbetsmetoder. Hotas de stora drakarna från något håll, antingen det är konsumenterna, statsmakten, arbetstagarna eller spontana anarkister á la Frankrike 1968 går de åtminstone tillfälligt i förbund med varandra. När staten ämnar stifta lagar mot monopol- och kartellbildning, otillbörlig marknadsföring, befarat skattefusk, miljöskador eller valhant arbetskydd, förenas drakarna i ett producenternas förbund, till försvar för maktelitens eller Etablissemangets existens.

225. Ytterstyrda – när allt kommer omkring

Utåt sett kan primärelitens medlemmar knappast betjänas av att utveckla lejonets residuer⁴² frånsett önskan att framstå som "pålitliga" för korporationens intressenter. Maktens odemokratiska förankring, förmågan att konspirera, den fortgående individuella mobiliteten – allt dylikt är mera ägnat att göra vår tids härskare till rävar än till lejon.

Räven är pragmatisk och effektiv. Han kan vara cynisk och moraliskt oansvarig, såsom Mills låter förstå.⁴³ Men han kan också vara räddhågad, lättskrämd och ytterligt känslig för den allmänna opinionen. David Riesman, som ju inte tror på makteliter överhuvudtaget, är far till teorin om att vår tids manipulatör och opinionsbildare egentligen är lika ytterstörd som den allmänhet han betjänar.⁴⁴

Det är mycket möjligt att primäreliten inbegriper såväl den likgiltiga som den känsliga person-

ligheten. Lejonet kan vägledas av en vision, en tro på sig själv, på Gud eller kanske på någon världsåskådning. Primärelitens medlemmar belastas inte i regel av idealistiska normsystem ävenom näringslivets ledare brukar häva ur sig gammalliberala floskler, när lämpliga tillfällen erbjuder sig. Primärelitens man framhåller gärna, att han varken besjålas av någon tro eller enrollerat sig i något politiskt parti. För övrigt anser han sig vara opolitisk, vilket ofta dokumenteras av uppriktigt ointresse för samhällsdebatt och ångslan för att undvika "bråk" och konflikter.

Denna inställning hindrar honom emellertid inte från att tro mycket hängivet på dynamiskt institutionalistiska eller "superkonservativa" myter såsom "BNP-ökningen", "levnadsstandarden", "framåtskridandet" och "utvecklingen". Är han mera idealistiskt, kanske han t. o. m. säger sig tro på "friheten".

Kan man sålunda tänka sig, att korporationernas starka män och ledande funktionärer är ytterstyrda, trots sin makt och sitt inflytande? Kanske omständigheterna – den ständiga konkurrensen, tvånget att fatta snabba beslut, den personliga mobiliteten, skolningen för teknokratiskt handlande – även gör konsumtionssamhällets faktiska härskare till dess osjälvständiga arbetsmyror. De ofrånkomliga realiteternas lag, varom mera i uppsatsens sista stycke, fattar också sitt järngrepp kring våra herrar och härskare.

226. Konspirationsförmågan – konventionell egenskap med nya uttrycksformer

För elitforskaren är det en truism att kalla eliten konspiratorisk. Detta C (Conspiracy) bland Meisels övriga C:n (Group Coherence, Consciousness)⁴⁵ antar emellertid andra uttrycksformer hos konsumtionssamhällets primäreliter än hos hävdvunna eliter.

Grundprincipen, att "ändamålet helgar medlen" var på sätt och vis redan ett budord för Machiavellis furste. Mosca och Pareto samt i synnerhet Michels belyste särskilt ränksmideriet hos elitpersonerna inom staten, de politiska partierna, organisationerna eller andra formellt demokratiska organ.

Konspirationen har sedermera bl.a. inom medborgarorganisationer samt inom offentliga institutioner utvecklats i kapp med teknologins övriga hjälpmedel. S. E. Finer hävdar med stöd av övertygande exempel hur såväl brittiska ministerier som påtryckningsgrupper i sina inbördes mellanhavanden föredrar direkta underhand-

lingar och mygel på ledarnivå framom offentlig debatt och öppna konflikter.⁴⁶ Smaken av konspiration inom dylika sekundäreliter förstärkes ytterligare av att t.ex. fackförbundens ledare påstås tala två olika språk: ett vid förhandlingsbordet med motparten, och ett annat ute på fältet inför rank and file.⁴⁷

Den företagsekonomiska litteraturen bjuder på rikhaltig information om tillbudsstående möjligheter att konspirera mot konkurrenterna och manipulera konsumenterna. Konglomeraten, de tysta marknadsöverenskommelserna, dumping-försäljningen och den egentliga marknadsföringens otaliga konst- och knep – är inte allt detta snarare konspiration än "administration" eller "information", för fan som läser Bibeln? I ämnet marknadsföring lärs studenterna bl.a. "inarbeta" en ny produkt. Problemet är ofta att söka övertyga köparen-konsumenten om att han har behov för just den saluförda produkten. Marknadsföraren drar sig därvid inte för att t.ex. genom djuppsykologiska undersökningar blotta konsumenternas individuella svagheter i syfte att få bättre åtgång på produkten.⁴⁸

Primärelitens möjligheter och förmåga att konspirera kan knappast förväntas bli föremål för kritisk granskning inom läroämnen, som mer eller mindre öppet programmerats att försvara producentens intressen mot konsumenternas. För sociologer och politologer, inte minst konventionella elitforskare, öppnar sig här ett intressant forskningsområde.⁴⁹ Primärelitens konspiratoriska aktiviteter borde jämföras med statliga, kommunala och fackliga eliters göranden. Uppenbarligen kommer den elitteoretiska forskningen inte framåt utan att bredda sitt register att även innefatta samhällssektorer vilka sedan gammalt inte betraktats såsom "politiska".

3. De ofrånkomliga realiteternas lag

I den samhällsdebatt om miljö, BNP, reklamen, indoktrineringen osv. som förs mellan konsumenternas och producenternas företrädare, utmålas inte sällan de sistnämnda som bovarna i dramat. Dessa är då vanligen beredda att skicka bollen vidare åt statsmakterna, de politiska partierna eller kanske konsumenterna själva.

Klassiska elitforskare såsom Pareto och Mosca plägade inte lägga in normativa aspekter på sin bedömning av elitens handlande. För Pareto var människorna i eliten framför allt *kunnigare* än andra i något avseende;⁵⁰ huruvida de var "bättre" eller "sämre", det var närmast en bisak. För Michels var det organisationen, som

födde oligarkin. Socialdemokratiska och andra partiers ledare skulle avskalats på sina ideal genom sin position i organisationen. Med tiden blev de alltmera intresserade av att behålla sina egna poster och även verka för organisationens expansion. Samtidigt skulle de ideologiska bevekelsegrunderna alltmera förlora greppet om de ursprungliga idealisternas själar.⁵¹

Mills avviker från det etablerade machiavellianska betraktelsesättet i dubbel bemärkelse. För det första uttrycker han med skärpa att makteliten tämligen suveränt nonchalerar sin egen söndagsdoktrin, enligt vilken allmänna opinionen och liberala friheter hålles i helgd.⁵² För det andra betonar Mills hur makteliten har utomordentliga möjligheter att genom subjektiva personer påverka samhällsutvecklingen.

"... Det var ingen som vare sig krävde eller gav sitt tillstånd när Franklin D. Roosevelt fattade en serie beslut som ledde till att Förenta staterna inträdde i andra världskriget. Det var ingen 'historisk nödvändighet' utan en person vid namn Truman som, tillsammans med några andra personer, fattade beslut att fälla bomben över Hiroshima. Det var ingen historisk nödvändighet utan en diskussion inom en mindre grupp som ledde till att amiral Radfords förslag att bomba Dien Bien Phus belägrare skrinlades. De moderna eliterna är så långt ifrån att vara beroende av institutionernas struktur, att de mycket väl kan krossa en struktur och bygga upp en helt annan, där de spelar helt andra roller..."⁵³

Mills tar inte bara avstånd från att institutionerna styr in sina ledare på vissa banor. Därtill avvisar han generellt uppfattningen att mänskligheten skulle styras av "nödvändigheter" och därmed jämställda metafysiska eller självständigt deterministiska krafter, vilka inte ens eliterna skulle rå på.⁵⁴

Här spårar man Mills' marxistiska påbrå. Som bekant tog Marx själv mycket bestämt avstånd från det han kallade fetischdyrkan, dvs. benägenheten att ge ting och utvecklingstendenser självständiga, objektifierade egenskaper.⁵⁵ Marxismen har följaktligen också genomgående förklarat att verken "historien" eller "händelserna" utan människor styrt utvecklingen genom att äga och bestämma över produktionsmedlen under rådande produktionsförhållanden. Ändå förefaller det mig delvis inkonsekvent att Marx-Engels i Kommunistiska Manifest låter förstå att kapitalismen går mot sin undergång sedan den *ena* parten, proletariet, väl börjat ta ödet i egna händer. Kapitalisterna däremot, skulle inte efter ett visst skede kunna mobilisera resurser mot proletärerens framfart; denna styran- de elit skulle alltså domineras av en historisk-de-

terministisk utveckling. Kapitalisternas enskilda företrädare presenteras följaktligen också i Kapi-talet snarare som osjälvständiga personifikationer än beslutsfattande individer.⁵⁶

Mills omfattar kritiken mot fetischtänkandet. Men å andra sidan understryker han att det utvecklade industrisamhällets ledare och eliter *kan* påverka skeendena om de bara vill. Dessutom betonar han att eliterna aldrig förr haft så goda hjälpmedel för sin konspiration och manipulation som i våra dagar.

Hypotesen om "de ofrånkomliga realiteternas lag" (figur 2) bygger på uppfattningen, att besluten på olika aggregat- och institutionsnivåer i påfallande grad styrs av deterministiska krafter. Enskilda beslutsfattare har enligt min uppfattning inte på långt när så goda möjligheter att påverka dessa krafter genom praktiska gärningar, såsom Mills antytt. Beslutsfattande "politiker" i företaget, fackcentralen, partiet, kommunen eller staten *kan* visserligen påverka skeendena men *endast inom den ram som de s.k. ofrånkomliga realiteterna anger*.

Dessvärre synes dessa oberoende krafter snarare vara betingade av hög teknologisk utveckling och systemknutna faktorer än av produktionssystemets art ("kapitalistiskt" eller "socialistiskt"). Människans skapelse, tekniken i vid bemärkelse, synes ha vuxit henne över huvudet. Hon har såsom Erich Fromm säger, blivit sin egen skapelses slav i "ett helmekaniserat samhälle, som ägnar sig åt en datorstyrd maximal materiell produktion och konsumtion".⁵⁷ Därmed blir frågan om att bringa ordning och reda i själva produktionsförhållandena, källa dem post-industriella eller något annat, eliternas främsta problem. De ofrånkomliga realiteterna måste dock i praktiken beaktas före allt annat. Därför tenderar frågor som berör livsvalitet, miljövard (i vid bemärkelse) och preferenser som utgår ur behovet att bringa lycka åt individerna och mänskligheten, falla allt lägre nedåt på de beslutsfattande institutionernas föredragningslistor. Tendensen att ständigt "bordlägga" de primära frågorna institutionaliseras och förstärks.

Ifall vi vill leva upp till ovan skisserade normativa ideal, borde speciell uppmärksamhet ägnas åt primäreliterna och deras s.k. PE-realiteter (figur 2). Dessa skiljer sig från sekundäreliternas SE-realiteter (do) och konsumenternas realiteter i ett viktigt avseende. De sistnämndas beslut styrs eller begränsas primärt av ytterstyrda (för att använda David Riesmans begrepp: oterdirected) realiteter. Dessa har formats genom pri-

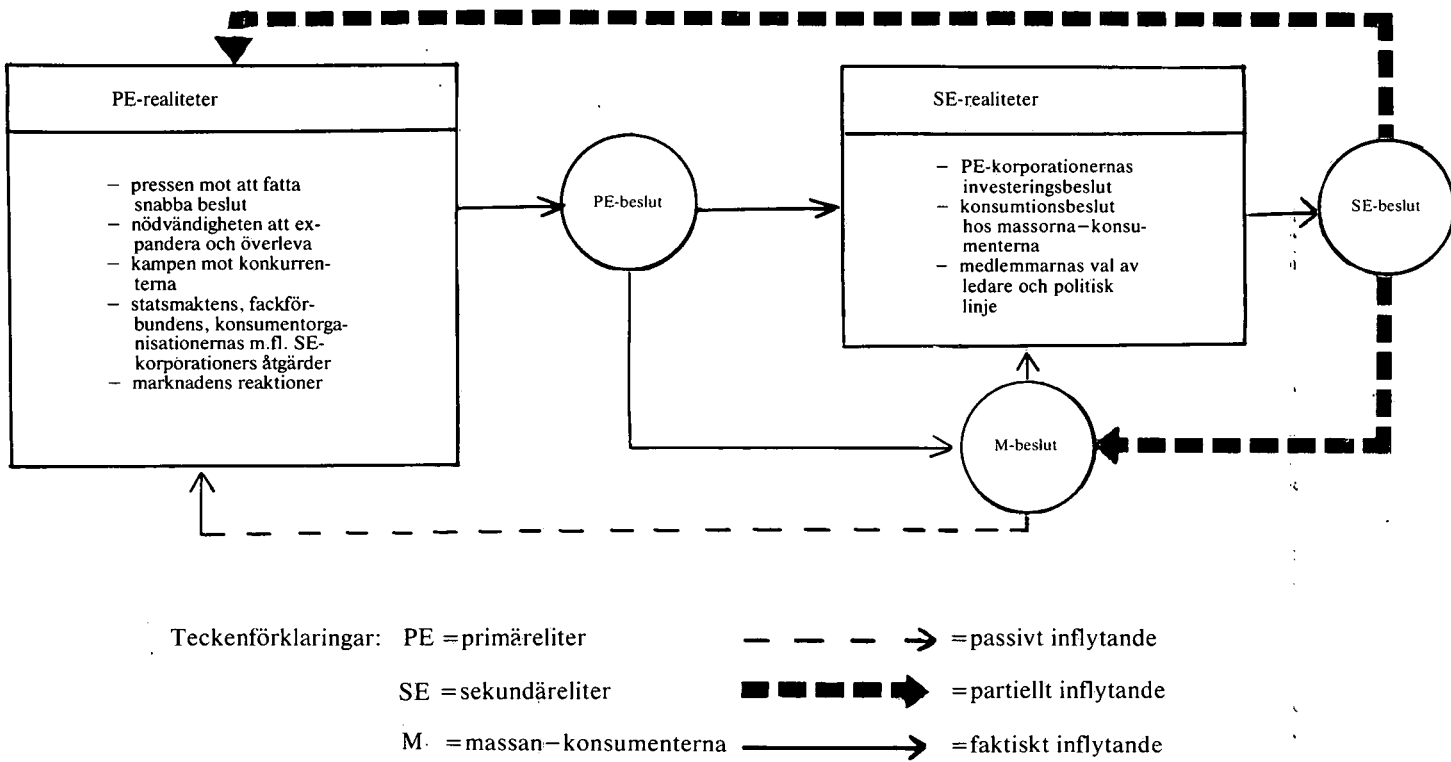
märeliternas beslut. PE-realiteterna däremot är innerstyrda (do: innerdirected). PE-besluten påverkas endast partiellt av sekundäreliternas beslut. Därav den tjockare, streckade linjen i figuren. Konsumenternas—massans M-beslut får på sin höjd passiv inverkan på PE- och SE-besluten. Denna uttryckes genom den tunnsträckade linjen i figuren.

Primäreliten styrs framför allt av den hårda konkurrensen mellan storbolagen och mäktiga korporationer. Kampen mot konkurrenterna betyder alltså kamp mot andra primäreliter. Inte sällan ställs primäreliterna inför alternativet: tillväxa eller dö. Marknadens reaktioner (inte aktioner) kan inte ens den skickligaste marknadsförare och manipulator undgå. Ibland är det en konkurrerande produkt eller tjänst. Någon gång kanske konsumenterna övergår från en aktivitetskrets (t.ex. hobbyartiklar) till en annan (konditionsträning). Också marknadsföringens egna metoder, det inbyggda slitaget i varorna eller modeväxlingarna, kan slungas tillbaka som bumerang: konsumenten "börjar" med någonting annat, lika nytt och spännande.

Statsmaktens, konsumentkooperationens, fackföreningsrörelsens och allehanda vetogrupper inflytande har allmänt sett vuxit väldeliga under detta århundrade. Statsmakten i Sverige och framför allt dess regering har befunnits spela en "dominerande roll" i den svenska skattepolitiken under senare årtionden.⁵⁸ Under senaste förhandlingsgång (hösten 1973) mellan arbetsmarknadsparterna i Finland, där mestadels sekundäreliter medverkar, synes parterna vilja ta på sig allt större samhällsliga uppgifter. Kollektivavtalen tenderar i allt mindre utsträckning gälla enbart arbetslön, arbetstid, semesterersättning osv. utan alltmera inkomstpolitik: ändrade beskattningsgrunder, statsmaktens löften om en godtagbar räntepolitik och bl.a. åtgärder för ökad sysselsättning och höjd konsumtionsnivå. Konsumentskyddslagstiftningen i bland skandinaviska länder⁵⁹ och internationella organs åtgärder för att motarbeta monopol- och kartellbildning,⁶⁰ kan ytterligare nämnas som exempel på den offentliga maktens expansion.

Dylika aktioner kan onekligen i viss mån göra livet surt för primäreliterna. Konsumentombudsmannen kan avstyra otillbörlig marknadsföring osv. och offentliga makter kan åtminstone formellt och tillfälligt stoppa de kommersiella jättarnas fusioneringsplaner. Men kan man stoppa investeringarna i nya produkter, tjänster och marknadsföringsåtgärder? Vad kan man göra åt

Figur 2. De ofrånkomliga realiteternas inverkan på primäreliternas, sekundäreliternas och konsumenternas beslut.

det faktum, att vissa realiteter, och ofrånkomliga sådana, redan existerar, när man samlas vid förhandlingsbordet, stiftar begränsande lagar samt söker tillämpa dessa medels domstolsbeslut och diverse myndighetsåtgärder?

Realiteternas möjligheter att ställa upp sig på nytt skall inte heller förringas. Sålunda heter det i en SACO-broschyr från år 1971:

”Det måste dock konstateras, att marknadskrafterna har en avsevärd betydelse för utvecklingen av inkomststrukturen. Det räcker att här erinra om LO:s talrika försök att genom speciella låglönekonstruktioner i avtalen krympa avståndet mellan låg- och högavlönade grupper inom sitt område. I efterhand har man alltid kunnat avläsa, att löneglidningen under avtalsperioden, dvs löneökningen utanför avtalen, har blivit störst relativt sett för de högre avlönade. Detta kan ses som ett uttryck för att marknadskrafterna korrigerar de ingrepp i inkomstbildningen som organisationerna utifrån icke-ekonomiska utgångspunkter företar”.⁶¹

De ofrånkomliga realiteterna kan gå på gång ställa till och med principiellt ”producentfientliga” korporationer – vänsterpartier, företagares intressegrupper, låginkomsttagares fackförbund, pensionärsorganisationer osv. – inför fait accompli. Såväl Sveriges som Finlands socialdemokratiska statsministrar 1974 har i olika sammanhang uttryckt sina farhågor för varthän den materiellt betingade levnadsstandardsutvecklingen bär. Olof Palme och Kalevi Sorsa kan göra en hel del. Men deras möjligheter att komma åt pudelns kärna synes vara begränsade.

Att M-beluten dikteras av elitens beslut, blir en självklarhet om vi utgår från ett elitteoretiskt betraktelsesätt. Den liberala demokratin ger till och med enligt de pluralistiska elitisterna rätt stora befogenheter åt ”demokratiska” institutioner och organisationer att verka i medborgarnas och konsumenternas intresse. SE-besluten får därmed ett visst inflytande på M-besluten (den tjockare streckade linjen). När den enskilda löntagaren gett fullmakter åt sitt fackförbund att förhandla för ”bättre villkor”, är hans intresse- och aktivitetsfär redan färdiggt fjättrad av PE-eliternas beslut. Sistnämnda har redan i lång utsträckning försäkrat sig om konsumenternas efterfrågan på omsorgsfullt marknadsförda varor och tjänster. Hur skall löntagaren i en sådan situation kunna sätta sig emot de ofrånkomliga realiteternas lag? Kan han till exempel tänkas omfatta samhällsrådikalernas och de intellektuellas krav på minskad tillväxttakt? Vill han ge avkall på sin levnadsstandard? Är han, när det kommer till kritan, beredd att gå i döden för sitt

parti eller sin intressegrupp, för att ge avkall på den preferensordning som PE-eliterna bearbetat honom för?

Noter

- ¹ Dessa aspekter behandlar jag närmare i en bok som Rabén & Sjögren ger ut 1974. Tanken att söka utveckla en elitteoretisk hypotes har uppstått i samband med ovan nämnda analys över konsumtions-samhällets myter, debatttema och diverse uttrycksformer.
- ² Dahl, Robert A. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Eighth Printing, Jan. 1966, Yale Univ. Press. För en översikt av kommunala elitstudier, se Polsby, Nelson W., USA 1963. Äv. *The Rulers and the Ruled*. Political power and impotence in American communities, red. av Agger, Robert E., Goldrich, Daniel och Swanson, Bert E., USA 1964.
- ³ Beteckningen ”demokratisk elitism” är en av olika vedertagna beteckningar. Närmare i Parry, Geraint A., *Politiska eliter*, Stockholm 1970 (*Political Elites*, Great Britain 1969), s. 182 ff.
- ⁴ t. ex. Parry, a. a. För en initierad analys över två demokrati-skolors, funktionalisternas och normativisternas approach, se Lewin, Leif, *Folket och eliterna*, Stockholm 1970.
- ⁵ David Riesman kan betecknas som en av de inflytelserikaste förespråkarna för vad som ovan kallats ”renlärig pluralism”. Det skall dock framhållas att Riesmans berömda analys över ”den ytterstyrda personligheten” inte enligt författarens egen utsago utgår från normativa aspekter. För begreppen ”innerstyrd” och ”ytterstyrd”, se Riesman, David, *The Lonely Crowd*, 20 uppl., USA 1969 (USA 1950), ss. 5–30. Mills’ och Riesmans teorier, som på många punkter är varandras motsatser, granskas komparativt i Kornhauser, William; *Power Elite or Vetö Gröups; The Dynamics of Modern Society* (red. av William J. Goode), New York 1966, ss. 376–383. Äv. Israel; Joachim, *Alienation: från Marx till modern sociologi*. En makrosociologisk studie, Stockholm 1968, s. 149 f. Äv. Allardt, Erik; *Konsumtionens sociologi; Konsumenten och samhället*. Rapporter från ett forskarseminarium, Stockholm 1969, ss. 118–121. För en kritik av mera klassisk eller allmän pluralism, se Kariel, Henry S., *The Decline of American Pluralism*, Stanford, Calif., 1961.
- ⁶ Särskilt Marcuse, Herbert, *Den endimensionella människan (One-Dimensional Man)*, USA 1964), andra uppl., Stockholm 1969. Äv. Marcuse, Herbert, *Protest, demonstration, revolt (Das Ende der Utopie)*, Berlin 1967), Stockholm 1968.
- ⁷ Särskilt Fromm, Erich, *Flykten från friheten (Escape from Freedom)*, USA 1941), Stockholm 1962. Äv. Fromm, Erich, *The Sane Society*, Great Britain 1956 (i svensk övers.: *Det friska samhället*).
- ⁸ Mills, C. Wright, *Makteliten (The Power Elite)*, Oxford Univ. Press 1956), Halmstad 1971, kap. 1 och 12. Jfr äv. Dahlström, Edmund, *Klasser och samhället*. Teorier om social skiktning och social integration. Halmstad 1971, s. 85 ff., s. 94 f.

- ⁹ Marcuse 1969 a.a., kap. 1.
- ¹⁰ do, s. 28, s. 20 f.
- ¹¹ För begreppsdefinition, se följande stycke.
- ¹² För en känd karakteristik av det teknologiska samhället, se Ellull, Jacque, *The Technological Society* (Frankrike 1954), New York 1964, kap. 2.
- ¹³ Meynaud, Jean, *Technocracy* (Paris 1964), London 1968, kap. 5.
- ¹⁴ Galbraith, John, *Överflödets samhälle* (*The Affluent Society*, USA 1958), Halmstad 1964, s. 127, s. 144 f.
- ¹⁵ Michels, Robert, *Political Parties* (*Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, Tyskland 1915), Reprint USA 1949.
- ¹⁶ Mosca, Gaetano, *The Ruling Class* (*Elementi di Scienza Politica*, Italien 1896), USA 1939, ss. 50–69. Äv. Burnham, James, *Die Machiavellisten. Verteidiger der Freiheit* (New York 1945 och 1947), Zürich 1949, 22. 109–115.
- ¹⁷ Burnham 1949 a.a., s. 114 f.
- ¹⁸ Det är ju känt att Mosca med åren blev alltmera förståelsefull för många av den liberala demokratins uttrycksformer, bl.a. för valet av ledare med en medelklassyn på samhället; Mosca 1939 a.a., ss. 490–494. Äv. Parry 1970 a.a., s. 43 f. Jfr äv. Burnham 1949 a.a., s. 114 f.
- ¹⁹ Mosca 1939 a.a., s. 50 f. Äv. Burnham 1949 a.a., s. 109 f.
- ²⁰ Mills 1971 a.a., s. 23 ff.
- ²¹ Burnham, James, *Direktörernas revolution* (*The Managerial Revolution*, USA 1941), Stockholm 1947. Burnhams tes bygger i mycket på rön som presenterats och analyserats i en klassiker från trettio-talets början: Berle, Jr. A. & Means, G., *7th Printing USA 1950* (orig. USA 1932), särskilt kap. VI i första boken och kap. I i andra boken.
- ²² Elitens uppdelning på två nivåer går igen hos flera elitteoretiker, bl.a. Mosca, Pareto och Mills. För en kommentar, se Parry 1970 a.a., s. 33 f.
- ²³ Mosca 1939 a.a., ss. 409–416.
- ²⁴ "Företagsledare" är personer som svarar för "den egentliga produktionsprocessen": driftsledare, fabrikschefer, disponenter och deras närmaste män. "Affärsledarna" är bolagsfunktionärer med specialuppgifter. De leder försäljningen, utformar prispolitiken, förhandlar om råvarupriser och sköter bolagens finansiella förhållanden. "Finanskapitalisterna" kan stå ovanom eller bakom dessa beslutsfattare. Finanskapitalisterna är den grupp inom bolagsvärlden som bl.a. Peter F. Drucker anser få växande makt i vårt årtionde: finans- och bankmän som utser direktörerna och handlar med aktier. Genom holdingbolag t.ex. kan denna grupp mer eller mindre fjärrstyra företagen; Burnham 1947 a.a., s. 79 ff. Jfr äv. Drucker, Peter F.: *The New Capitalism; Dialogue 3/71*, ss. 3–16.
- ²⁵ För en diskussion om begreppen makt och inflytande, se Elvander, Nils: *Intressegruppers politiska inflytande; Politik og Administration* (red. av Flemming Agersnap), København 1968, s. 35 f.
- ²⁶ Se not 1.
- ²⁷ För uttrycket, se Bottomore, T. B., *Klass och elit* (*Classes in Modern Society and Elites and Society*, Great Britain 1964), Stockholm 1966, s. 93 f., 102 ff.
- ²⁸ Uppgifter om ägarmaktens koncentration brukar ingå i olika statsmakters, bl.a. Finlands och Sveriges utredningar från senare år. Ämnet kommenterades livligt i många debattböcker kring 1970. För en seriösare sekundärkälla, se Miliband, Ralph, *Statmakten i det kapitalistiska samhället. En analys av maktsystemet i västvärlden* (*The State in Capitalist Society*, London 1969), Halmstad 1970, s. 19 ff.
- ²⁹ Fördelningen av makt och inflytande mellan inflytelserika funktionärer och mäktiga aktieägare samt direktörer varierar bl.a. enligt produktionsbransch; Florence, P. Sargent, *Ownership, Control and Success of Large Companies. An Analysis of English Industrial Structure and Policy* (1936, 1951), London and Resding 1961, särskilt ss. 22–32. I kritiska analyser påtalas vidare att t.ex. formerna för ägande varierar jämsides med andra teknologiska hjälpmedel såsom organisationsstrukturerna eller kontrollmetoderna. För en analys av "de sociala teknikernas" olika alternativ, se Dahl, Robert A., & Lindblom, Charles E., *Politics, Economics and Welfare*, New York 1953, ss. 6–24.
- ³⁰ Burnham 1947 a.a., kap. 8.
- ³¹ do, s. 81.
- ³² För en kritik av inadekvat eller bristande information om konsumenternas preferenser samt de sistnämndas möjligheter att verka för sin sak och göra sig hörda, se Dahl & Lindblom 1953, a.a. s. 377 ff., s. 398 f. Äv. Finer, S.E., *Anonymous Empire. A Study of the Lobby in Great Britain* (1958), Second Edition, London and Letchworth 1966, s. 122 f.
- ³³ Fromm, Erich, *Människohjärtat. Dess förmåga till gott och ont* (*The Heart of Man. It's Genius for Good and Evil*, New York 1964), Stockholm 1965, s. 60 f.
- ³⁴ Mills 1971 a.a., ss. 156–164. Jfr Packard, Vance, *The Hidden Persuaders* (svenskspråkig uppl., *Varför köper vi?*, Stockholm 1968), USA 1957, s. 207 ff. Äv. Miliband 1969 a.a., s. 44 ff.
- ³⁵ Parry 1970 a.a., s. 102 ff.
- ³⁶ Toffler, Alvin, *The Future Shock*, USA 1970. Se äv. not 38.
- ³⁷ McLuhan, Marshall, *Understanding Media: The Extensions of Man*, USA 1964, särskilt förordet (i övers. till olika språk, bl.a. den finskspråkiga upplaga jag haft till hands, ingår ibland sakkunniga anmärkningar).
- ³⁸ Toffler 1970 a.a., kap. 7.
- ³⁹ Meisel, James H., *The Myth of the Ruling Class. Gaetano Mosca and the Elite*, New York 1958, s. 14 ff.
- ⁴⁰ Se not 16.
- ⁴¹ Mills 1971 a.a., s. 13 ff., ss. 304–315. En intressant komparativ analys av Mills och Moscas syn på elitmedlemmarnas anknytning till institutioner ingår i Meisel 1958 a.a., s. 360 ff.
- ⁴² Pareto, Wilfredo, *The Mind and Society. A treatise on General Sociology* (*Trattato di Sociologia Generale*, Italien 1915), New York 1963, kap. VI.
- ⁴³ Mills 1971 a.a., kap. 15.
- ⁴⁴ Riesman 1969 a.a., ss. 220–223. Se äv. figur 1.
- ⁴⁵ Se not 39.
- ⁴⁶ Finer 1966 a.a., ss. 28–46.
- ⁴⁷ do, ss. 124–128.
- ⁴⁸ t.ex. Packard, Vance. *Skrotmakarna* (*The Waste Makers*, USA 1960), Stockholm 1961, särskilt s. 32 ff.
- ⁴⁹ Det förtjänar påpekas, att elitstudierna självfallet blir en direkt utmaning till endel andra forskningsinriktningar inom politologin. Främst bland dessa är

kanske systemanalyserna. Trots en uttalad strävan att studera samhälleliga funktioner ur ett totaliserande perspektiv, förefaller systemteorierna ändå implicera benägenheten att fästa vikt vid konventionellt *politiska* funktioner. Den privata livssfären tenderar förvisas till "behov" av sådant slag som ändå inte artikuleras in som specificerade "krav" i den egentliga politiska beslutsprocessen. Och ifall man, såsom Gabriel A. Almond framhåver, matar in stridbara värden i det politiska systemet, nöjer man sig tydligen närmast med en strukturellt-funktionell uppräknig av de olika rekryterande, artikerande och aggregerande organen. Ändå kan dessa i lång utsträckning vara *väsensskilda* från varandra beträffande ideologi, beslutsfär, strategisk ansats osv. För systemteorier, se Easton, David, *A Framework for Political Analysis*, USA 1965, ss. 16–22, Almond, Gabriel A., "A Functional Approach to Comparative Politics" i Almond, Gabriel A. & Coleman, James S. (ed.), *The Politics of the Developing Areas*, New Jersey 1960, ss. 3–58, äv. Deutsch, Karl W., "Introduction to The Study of Political Communication and Control, 1962–1966" i Deutsch, Karl W. (ed.), *The Nerves of Government. Models of Political Communication and Control*, Third Print., USA 1969, ss. vii–xvi. äv. kap. 1, ss. 3–21. Äv. Kaplan, Morton A., "Systems Theory" i Charlesworth, James C. (ed.), *Contemporary Political Analysis*, USA 1967, ss. 150–163. För kritik av systemteorier och deras tillämpning, se t.ex. Spiro, Herbert J., "An Evaluation of Systems Theory", do ss. 164–174. Äv. Dahlström 1971 a.a., s. 54 ff., s. 66 ff., s. 70 f. För kritiska synpunkter med stöd av empiriskt underlag, se Elvander, Nils, *Svensk skattepolitik. En studie i partiers och organisationers funktioner*, Stockholm 1972, s. 340 ff.

⁵⁰ Se not 42.

- ⁵¹ Ursprungligen ideologiskt inriktade organisationers avideologisering har den klassiska elitteoretikern Robert Michels kallat "transgressionens lag". Denna analyseras t.ex. i min doktorsavhandling beträffande socialdemokratiska partier i Sverige, Storbritannien och Tyska förbundsrepubliken; Helenius, Ralf, *The Profile of Party Ideologies*, Helsingfors 1969. Begreppet diskuteras speciellt på sidorna 15–17.
- ⁵² Mills 1971 a.a., kap. "Den högre omoralen", ss. 381–402.
- ⁵³ so, s. 31.
- ⁵⁴ do, ss. 31–35.
- ⁵⁵ Marx, Karl, *Kapitalet. Kritiken av den politiska ekonomin*. Första boken (övers. av Ivan Bohman, orig. 1867), Uddevalla 1969, ss. 62–73. Äv. t.ex. Ljungdal, Arnold, *Marxismens världsbild*, Stockholm 1967, s. 116 ff.
- ⁵⁶ Marx 1969 a.a., förordet.
- ⁵⁷ Fromm, Erich, *Hoppets revolution. Till frågan om teknikens avhumanisering* (övers. av Britta Dancy. Orig. titel: *The Revolution of Hope. Toward a Humanized Technology*), Motala 1969, s. 11.
- ⁵⁸ Elvander 1972 a.a., s. 342 f.
- ⁵⁹ För en diskussion om samhällets möjligheter att bedriva konsumentpolitik, se Helenius 1974 a.a. (not 1), äv. min artikel "Samhälle och kooperationen i konsumentpolitiken", *Kooperatören* 10–11/73.
- ⁶⁰ Enligt uppgifter från EG-myndigheterna i Bryssel hade totalantalet fusioner mellan företag mer än tredubblats mellan 1962 och 1970. I slutet av 1960-talet svarade de 100 största företagen för hälften av industrins totala omsättning i Västtyskland och Storbritannien"; Prinsky, Robert: *Jakten på jättarna*, *Kooperatören* 11/73.
- ⁶¹ SACO, *Inkomstpolitikens grunder*. Broschyr 1971, s. 27.

Den vetenskapliga värderelativismen

AV KENT LINDKVIST

§ 1 Inledning

Syftet med denna uppsats är att försöka klarlägga vad den vetenskapliga värderelativismen (DVV) är för något. DVV är ett uttryck som myntats av Arnold Brecht i hans "Political Theory", men innehållet i DVV anses ursprungligen ha formulerats av Max Weber¹. DVV tycks mest ha diskuterats av statsvetare och ekonomer, medan den har rönt mindre uppmärksamhet hos andra samhällsvetare². DVV är dock formulerad på ett sådant sätt att den kan ses som giltig för all vetenskap.

Ett skäl till att göra en undersökning av innebörden i DVV är, att den används i olika sammanhang, där innebörden i DVV antas vara oproblematisk. Förhållandet mellan DVV och värdeteorier av olika slag är särskilt oklar och tycks ge upphov till en del missförstånd; ett försök till att klarlägga detta förhållande skall göras.

Det förutsätts här att DVV är mångtydig. Man kan fråga sig: exakt vilka satser innefattar DVV, hur ser dessa satser ut och vad betyder de. Ett antal möjliga tolkningar skall anges och diskuteras utifrån olika synpunkter. Tolkningarna skall göras utifrån ett antal relevanta avsnitt ur texter av några författare som diskuterar DVV.

§ 2 Några språkliga anmärkningar

Arnold Brecht använder vid sidan av uttrycket "Scientific Value Relativism" också uttrycket "Scientific Value Alternativism" för att beteckna DVV. Han diskuterar också uttrycket "Scientific Value Perspectivism"³. Han stannar för att använda uttrycket "Scientific Value Relativism", främst för att på så sätt anknyta uttrycket till den historiska framställning han gör över hur de idéer som innefattas i DVV har växt fram. Han menar dock, att uttrycket "Scientific Value Alternativism" vore bättre att använda därför att DVV innebär att man kan välja mellan alter-

nativ och att alternativens mening, omfattning, implikationer och konsekvenser är öppna för vetenskaplig undersökning. "Scientific Value Perspectivism" associerar till tanken, att värden endast kan bedömas utifrån ett yttersta (ultimate) värde och att det yttersta värde som väljs inbegriper olika perspektiv i vilka alla mellanliggande värdefrågor dyker upp. Men uttrycket "Scientific Value Perspectivism" associerar inte till möjligheten att vetenskapligt behandla valet mellan högsta värden genom analys av dess implikationer och konsekvenser. När Brecht väljer uttrycket "Scientific Value Relativism" inskräpper han att det är viktigt att använda detta uttryck i sin helhet för att skilja ut det från olika former av relativism.⁴

Uttrycket "Scientific Value Relativism" har översatts till svenska med uttrycket "den vetenskapliga värderelativismen", men det är inte ovanligt, att man också använder det kortare uttrycket "värderelativismen" för att beteckna DVV. Detta kan ge upphov till missförstånd och förväxlingar, dels med de former av relativism som Brecht beskriver, dels med olika värdesatsteorier. Uttrycket värderelativism har med avseende på värdesatsteorier använts för att beteckna

1. Den kognitiva värdesatsteori som säger att värdesatser är sanna eller falska påståenden om att en viss känsla föreligger hos ett subjekt,
2. Nonkognitiva värdesatsteorier i allmänhet,
3. både 1 och 2, då man pekar på att dessa värdesatsteorier ställer subjektet i centrum⁵.

Det är viktigt att skilja mellan 1 och 2, och därför bör uttrycket värderelativism inte användas i anknytning till värdesatsteorier.

§ 3 DVV hos Arnold Brecht

Vi väljer ut följande centrala textställen där Brecht fixerar innebörden i DVV:

A

“(1) The question whether something is ‘valuable’ can be answered *scientifically* only in relation to

(a) some goal or purpose for the pursuit of which it is or is not useful (valuable), or to

(b) the ideas held by some person or group of persons regarding what is or is not valuable; and that consequently,

(2) it is impossible to establish scientifically what goals or purposes are valuable *irrespective* of

(a) the value they have in the pursuit of other goals or purposes, or

(b) of someone’s idea about ulterior or ultimate goals or purposes (Brecht s. 117–118).

B

1. “Scientific Value Relativism is the logical implication of Scientific Method” (Brecht s. 118).

2. “When it comes to the point where the question is which ultimate evaluations are right and which are wrong, which are laudable and which reprehensible, Scientific Method must consistently refuse to take a stand, beyond describing the consequences and the like, because it can do no more” (Brecht s. 118).

3. “It (Scientific Method) concentrates, . . . on sober observation and description of facts and on constructing hypothetic theories regarding causal relations” (Brecht s. 118).

C

“Whenever things, conditions, properties, events, actions, or judgments are useful for the achievement of some purpose which we are actually pursuing, or may eventually pursue, we call them ‘valuable’, meaning that they are conducive to that purpose” (Brecht s. 119).

D

1. “(Scientific Method) does not enable us to state, in *absolute terms*, whether the purpose pursued by us or by others is good or bad, right or wrong, just or unjust, nor which of several conflicting purposes are more valuable than the other. It only enables us to answer these questions in relative terms, with reference to some purpose that is actually being pursued, or which the scientist in some ‘working hypothesis’ assumes ought to be pursued, or with references to ideas that are actually held or might be held. In particular, Scientific Method cannot state in absolute

terms which of several conflicting ultimate purposes is better than others except in relation to some presupposed goal or idea. In short, it does not enable the scientist to render an unconditional scientific value judgment, and especially not a moral one. It cannot set the goal” (Brecht s. 124f.).

2. Scientific Value Relativism does not say that there *is* nothing of absolute value: it merely says it cannot be proved intersubjectively that there is or is not” (Brecht s. 125).

E

1. “The chief technical ground for the withdrawal of science from moral value judgments has been the logical difference (‘gulf’) between Is and Ought. . .” (Brecht s. 125).

2. “Deductive analytic logic, . . . can add nothing to the meaning of propositions; it can merely make explicit what is implied in that meaning. Inferences of what ‘ought’ to be, therefore can never be derived deductively (analytically) from premises, whose meaning is limited to what ‘is’; they can be correctly made only from statements that have an ought-meaning, at least in the major premise” (Brecht s. 126).

3. “It is often thought that ‘values’ constitute a bridge over the logical gulf between Is and Ought. True, we often speak of values as if they were things in the realm of Is that can be simply observed. But what we can really observe in keeping with Scientific Method is ‘evaluations’ not ‘values’ (Brecht s. 127).

F

The links between Is and Ought is factual, not logical (Brecht s. 367).

§ 4 Några möjliga tolkningar av innebörden i DVV

Vi skall i första hand uppehålla oss vid satserna i Ai § 3.

A kan tolkas på ett flertal olika sätt. Avgörande för dessa tolkningar är a) att “can . . . only” är mångtydigt, b) att det är oklart vad vetenskap antas innefatta, c) att “something is valuable” kan tolkas som en värdesats i allmänhet, d) att “in relation to” kan tolkas på olika sätt.

Tolkningarna som kommer att göras kan i korthet sammanfattas på följande sätt:

Tolkning 1. DVV som ett uttalande om vilka satser som har sanningsvärde. DVV innefattar i detta fall ett ställningstagande för vissa värdesat-

teorier och eventuellt emot vissa värdesatsteorier.

Tolkning 2. DVV som ett uttalande om prövdetta fall ett ställningstagande för vissa värdesatbarhet. DVV behöver då inte nödvändigtvis innefatta en bestämd värdesatsteori.

Tolkning 3. DVV som en spelregel för vetenskap.

§ 5 DVV tolkad som en värdesatsteori

Värdesatsteorier är teorier⁶ som säger något om hur satser av typen "x är v" skall tolkas. X kan beteckna vilket objekt som helst och v betecknar ett värdeuttryck av något slag. En avgörande fråga är därvid om värdesatser skall antas ha sanningsvärde eller inte; denna fråga har delat värdesatsteorierna i två huvudläger: kognitivisterna som anser att värdesatser är kognitiva utsagor och därmed sanna eller falska, och nonkognitivisterna som anser att värdesatser inte är kognitiva utsagor och att de därmed saknar sanningsvärde.

Med sanning avses då i regel korrespondenssanning. Den aktuella variabeln är överensstämmelse med verkligheten och två värden på denna variabel är möjliga: antingen sanningsvärdet sann, då en sats överensstämmer med verkligheten, eller sanningsvärdet falsk, då en sats inte överensstämmer med verkligheten.

De vanligaste värdesatsteorierna kan klassificeras enligt följande schema⁷:

Kognitiva

1. Objektivistiska
 - a. Intuitionistiska
 - b. Återföringsteorier
 - c. Naturalistiska
 - d. Metafysiska
2. Subjektivistiska
 - a. Avsändarsubjektivistiska
 - b. Gruppsubjektivistiska
 - c. Metafysiska

Nonkognitiva

1. Expressiva
2. Evokativa
3. Preskriptiva

Kognitiva värdesatsteorier säger att värdesatser har sanningsvärde: korrespondenssanningssbegreppet är inte tillämpligt på satser av typen "x är v". Objektivistiska teorier menar, att vi för att undersöka sanningsvärdet hos värdesatser måste

inrikta oss på x i satsen "x är v"; om x har egenskapen v så är satsen sann, annars falsk. Intuitionister menar att detta avgörs med intuition, medan återföringsteoretiker tolkar värdesatser restlöst i beskrivande termer och att man därför testar sanningsvärdet hos de kognitiva satser, som man anser att värdesatser är ekvivalenta med. Subjektivisterna inriktar sig inte på x i satsen "x är v", utan på de känslor eller attityder som någon har inför x. Om en person, flera personer, metafysiska enheter etc, har en viss attityd till x, så är satsen sann, om man inte har attityden, så är satsen falsk.

DVV kan knappast tolkas som en objektivistisk värdesatsteori. Den intuitionistiska värdesatsteorin kan avfärdas: intuition är inte någon entydig metod för att avgöra sanningsvärdet hos en sats. Människor kan ha olika intuitioner och då ställer sig frågan hur man skall kunna avgöra vilken intuition som är korrekt. Återföringsteoretikerna uppfattar alla värdesatser som återförbara till kognitiva satser. DVV anger att det åtminstone finns en del satser som inte kan återföras till kognitiva satser.

Subjektivistiska värdesatsteorier kallas ibland också relativistiska. Uttrycket relativistisk skall här undvikas, för att denna värdesatsteori inte skall förväxlas med DVV. Man skulle kunna tolka DVV som en subjektivistisk värdesatsteori: Satser av typen "x är v" betyder "Personen p tycker att x är värdefull" eller något vagare: endast i det fall, då "x är v" betyder "personen P tycker att x är v", så är satsen "x är v" vetenskapligt avgörbar. Nu finns det allvarliga invändningar mot subjektivistiska värdesatsteorier⁸. Dessa invändningar skall inte relateras här, men vi kan säga att dessa invändningar är så allvarliga att en sådan tolkning bör förkastas.

Vi kan nu tolka DVV i anknytning till en nonkognitivistisk värdesatsteori. Nonkognitivisterna säger att värdesatser inte har något sanningsvärde. Värdesatsers funktion är att uttrycka känslor, framkalla känslor och/eller att påverka folk att utföra handlingar. Denna emotiva funktion är värdesatsers mening.

DVV kan tolkas som att man gör en distinktion mellan två typer av satser: dels en sats av typen "x är v", dels en sats av typen "x är v enligt kodex K", där kodex K kan ersättas med en person, en grupp av personer, ett idésystem osv. Satser av typen "x är v" har inget sanningsvärde, och är därför inte vetenskapligt avgörbara, satser av typen "x är v enligt kodex K" har sanningsvärde och är därför vetenskapligt avgörbara.

ra. DVV innehåller enligt denna tolkning inte någon utsaga om vad satser av typen "x är v" är för sorts satser, men den instämmer i vad nonkognitivisterna säger om värdesatsernas sanningsvärde, nämligen att värdesatser inte har något sanningsvärde.

Vi kan nu stanna vid att DVV överensstämmer med nonkognitivismen i det att värdesatser uppfattas som utan sanningsvärde. Detta sägs dock inte explicit i Brechts text.

§ 6 DVV tolkad som ett uttalande om prövbarhet

En vanlig formulering av verifikationsprincipen är denna: "en sats är meningsfull om och endast om den åtminstone i princip låter sig verifieras (visas vara sann) medelst iakttagelse"⁹. Denna tes har sedan omformulerats på ett antal sätt som vi inte behöver ta upp här. DVV kan tolkas som att den säger att satser av typen "x är v" inte är möjliga att verifiera (pröva). Men man kan tänka sig att ha t.ex. en objektivistisk värdesatsteori och samtidigt hävda att värdesatser inte (åtminstone inte med nuvarande metoder) är prövbara. Värdesatser skulle kunna tänkas vara satser av samma typ som t. ex. "Gud är en tänkande varelse": korrespondenssanningsbegreppet är tillämpligt på sådana satser, men de kan (i varje fall inte just nu) inte verifieras. Om man är nonkognitivist anser man naturligtvis också att värdesatser inte är prövbara.

§ 7 DVV tolkad som en spelregel

DVV kan tolkas som en spelregel för vetenskap.¹⁰ En spelregel för vetenskap är av samma typ som en spelregel i t. ex. schack. En spelregel i schack säger hur pjäserna skall flyttas. Om man bryter mot en spelregel i schack, om man t.ex. flyttar tornet diagonalt, så spelar man inte längre schack utan något annat. På samma sätt kan DVV ses; om man bryter mot denna spelregel för vetenskap, så sysslar man inte längre med vetenskap utan med något annat. Spelregler bör skiljas från tumregler, som säger något om vad som är bra att göra, antingen man nu spelar schack eller sysslar med vetenskap. Man kan följa spelreglerna, men man kan göra skickliga eller oskickliga drag.

Man kan göra en starkare och en svagare tolkning av DVV som en spelregel. Den starkare lyder som följer: Vetenskapen bör inte innehålla satser av typen "x är v", den svagare tolkningen lyder: Vetenskapen bör inte uttala sig om sanningsvärdet hos satser av typen "x är v". Det

tycks ligga närmast till hands att tolka DVV i termer av den starkare tolkningen. Det tyder t. ex. citat B2 i § 3 på: ". . . Scientific Method must consistently refuse to take a stand, . . ."

Nu kan man fråga sig varför Brecht inte klarare har uttryckt DVV som en spelregel. Varför används "can", som är mångtydigt, i stället för en form som tydligare klargör DVVs innebörd av en spelregel? Joakim Israel anger ett antal orsaker till att det kan förhålla sig så: 1. Föreställningen om vetenskapens värdefrihet har påverkat vetenskapsmännens lingvistiska beteende. 2. Man har förväxlat stipuleringar med konditionala satser som ger uttryck för nödvändiga förhållanden. 3. Stipulationer fungerar som självuppfyllande profetior. Det fungerar som ett förstärkande argument att uttrycka sig i deskriptiva termer för att få verkligheten att se ut som man vill. 4. Stipuleringar väljs på grundval av vissa värderingar. Genom att framställa stipuleringar i deskriptiva termer döljer man detta förhållande.

Hos Axel Hägerström finns en diskussion i linje med innehållet i denna paragraf i "Om moraliska föreställningars sanning". Han ställer där frågan om det finns något objektiva kriterium på vad som är rätt eller orätt. Han ställer denna fråga mot bakgrunden av "den motsättning, som råder mellan, man kan nästan säga, olika sociala klassers moraliska åskådningssätt". Och vidare; "I den pågående förbittrade striden mellan, som det heter, kapital och arbete, hävdas å ena sidan den enskildes rätt att sörja för sig själv genom de lagliga avtal han med andra finner lämpliga, . . . Men från andra sidan hävdas den enskildes o villkorliga skyldighet att tillgodose den klass' intresse, med vilken han är solidarisk."¹² "Vad är då måttet varefter vi kunna mäta riktigheten av olika åskådningar?"¹³ Hägerström går igenom ett antal sådana mått, som vårt eget moraliska medvetande, utvecklingen, osinnliga verkligheter och samvetet. Alla dessa mått avvisas, då de inte uppvisar någon entydighet för att avgöra denna fråga. Hägerström avslutar sin framställning med att säga om vetenskapens uppgifter: "Då vetenskapen endast har att framställa, vad som är sant, med det är en omening att betrakta ett böra som sann, kan ingen vetenskap ha till uppgift att framställa, huru vi bör handla."¹⁴

Också här finner vi en spelregel om vetenskap: vetenskapen har endast att framställa vad som är sant, och då ett böra inte har sanningsvärde, så bör inte vetenskapen framställa några böra. Hur förhåller sig nu sanningstolkningen

och prövbarhetstolkningen av DVV till spelregelstolkningen?

Vi kan acceptera, att satser av typen "x är v" inte har något sanningsvärde. Men vi kan ändra spelregeln om vetenskap, vi kan säga: visserligen bör vetenskapen uttala satser med sanningsvärde inom ramen för korrespondenssanningsbegreppet, men vetenskapen bör också uttala sådana satser som korrespondenssanningsbegreppet inte är tillämpligt på, och vi kan ange olika skäl för detta.

Av satsen "Satsen av typ 'x är v' har inget sanningsvärde" eller satsen "Satsen av typ 'x är v' är inte prövbar", följer inte satser av typen "Vetenskapen bör inte . . ." som i spelregelstolkningen. Det kan tänkas att det finns ett kausalt samband mellan sådana, att de förra satserna anges som skäl för spelregeln, som vetenskapsmän ur en viss vetenskapstradition uttalar. Men det innebär inte att det finns ett logiskt samband mellan satserna, även om det antyds att det skulle vara så. Det är uppenbart, att man kan ha olika spelregler för vetenskap och att det är olika historiska och sociala omständigheter som bestämmer hur spelreglerna kommer att se ut.

Spelreglerna om vetenskap kan sägas vara stipuleringar om arbetsfördelningen i ett samhälle. Den som uppbär den socialt institutionaliserade rollen att vara vetenskapsman, lyder under ett antal normer som bestämmer gränserna för vad han kan göra som vetenskapsman. I den här tolkade spelregeln sägs, att uttalanden om vad som är värdefullt, rätt och orätt, bra och dåligt, hur vi bör handla osv inte skall ingå i rollen att vara vetenskapsman, utan sådana ting bör handhas av andra roller i samhället.

Vetenskapsmän som vetenskapsmän uppträder också som agenter¹⁵ och uttalar explicita eller implicita rekommendationer och värdesatser. Det finns också samhällen (särskilt socialistiska) där vetenskapsmannen som vetenskapsman är förpliktigad att uppträda som agent; han bör eftersträva att avgöra vad som är bäst, vad som är värdefullt osv. I ett sådant samhälle är det möjligt att man accepterar sanningstolkningen och prövbarhetstolkningen, men menar att vetenskapsmannen också bör uttala (bestämda) värdesatser.

§ 8 Några kommentarer till tolkningarna i §§ 5–7

Brecht diskuterar olika försök att fastställa vad som är det högsta värde och menar, att det inte är möjligt att fastställa något sådant värde.¹⁶ Han anger också möjligheten att jämföra värden

med varandra. Dessa satser kan ses som satser av typen "x är v" och de kan skrivas som dels "x är högsta v" och "x är ett högre, bättre osv v än y". Vad som ovan har sagts om värdesatser av typ "x är v", kan sägas gälla också för de andra typerna av värdesatser.

I citat D1 i § 3 talar Brecht om att man inte i absoluta termer kan säga om ett syfte är gott eller ont osv. I tolkningarna ovan har förutsatts att Brecht med absoluta termer avser satser av typen "x är v" och att med relativa termer avser satser av typen "x är v enligt kodex K". Nu skulle man kunna tolka värdesatser i absolut mening på något annat (starkare) sätt än "x är v". Man skulle kunna anta att Brecht avser vissa sorts värdesatser, som endast innefattar angivande av högsta värde eller jämförelser mellan olika kodex. Brecht avser kanske också, att x i satsen "x är v" skall vara vissa saker t.ex. syften, mål, värden. En sats som t.ex. jämlikhet är värdefullare än frihet" har inget sanningsvärde, medan en sats som "kniven är bra" har sanningsvärde. Men "something" i citat A i § 3 tycks motsäga en sådan tolkning.

En tolkning i anknytning till sanningstolkningen är att DVV skulle säga, att det inte är möjligt att avgöra om korrespondenssanningsbegreppet är tillämpligt på värdesatser. Man skulle kunna tänka sig båda möjligheterna och se vilka konsekvenser det fick i de båda fallen. Det tycks dock inte finnas något stöd för en sådan tolkning.

I anknytning till spelregelstolkningen kan det nämnas att Brecht säger, att man i det vetenskapliga arbetet också kan, om man vill, utgå från premisser som inte är prövbara, och han menar då att det också kan vara en värdepremiss. Vi kan utgå från satser som "jämlikhet är bäst" och "Gud är en tänkande varelse" och utifrån dessa icke prövbara satser härleda olika konsekvenser som kan behandlas med vetenskaplig metod. Brecht diskuterar särskilt antaganden om Gud och går inte speciellt in på värdepremisser.

§ 9. DVV och värdeontologi.

Vi skall nu betrakta citaten D2 och E3 i § 3. I det första citatet sägs att det inte är prövbart, om det föreligger absoluta värden i verkligheten eller ej. I det andra citatet sägs att vi inte med vetenskapliga metoder kan observera "values" i verkligheten, även om det nu är så att vi ofta i det språk vi använder, talar som om värden fanns i verkligheten. Vad Brecht tycks säga är att vi inte kan observera något sådant som värdeegenskaper hos objekt.¹⁷

Vi kan konstatera att det föreligger åtminstone två uppfattningar om världens ontologiska status: antingen finns det värdeegenskaper eller så finns det inte några värdeegenskaper. Våra värdesatsteoretiker säger vanligen så här: objektivisterna återför vanligen värdeuttrycken på någon värdeegenskap som då tillhör verkligheten, medan subjektivisterna och nonkognitivisterna inte tillskriver föremål några värdeegenskaper, då värdesatsteorin inte är knuten till x i satser av typ " x är v ".

Relationen mellan språk, tanke och verklighet skulle med avseende på värde kunna beskrivas på följande sätt:

	Helhet	Del
Språk	Värdesats	Värdeuttryck
Tanke	Värdering	Värdebegrepp
Verklighet	Sakförhållande	Värdeegenskap

Förhållandet mellan språk, tanke och verklighet i detta schema är sådant, att språk uttrycker tanke och att både språk och tanke refererar till verklighet. Detta är objektivistens allmänna uppfattning av förhållandet när det gäller värde. Subjektivisterna och nonkognitivisterna skulle förneka att det föreligger någon referens mellan både språk och tanke och verklighet med avseende på värdeegenskaper.

Enligt t. ex. Hägerström kan inget erfaras som verkligt som inte är ett bestämt led i tid och rum. Kunskap är endast möjlig om det som är givet i tid och rum. Sådan kunskap får sitt uttryck i satser av påståendekaraktär. En känsla är inte ett medvetande om något. Men jag kan konstatera att jag har en viss känsla. Känslan själv är då objekt för mitt konstaterande medvetande. Själva känslan är inte ett medvetande som konstaterar att det upplever en viss känsla. I så fall skulle en känsla och en varseblivning vara samma sak.

Hägerström uppfattar värderingen som en förbindelse mellan en föreställning av ett föremål och en känsla. Förbindelsen mellan dessa komponenter skall vara sådan, att den subjektiva positionen "så ingår i föreställningen att den åt densamma skänker dess mening".

Men varför framträder då värdesatser i påståendets form? Vid ursprunglig värdering föreligger enligt Hägerström känslor i en intim samtidig association med föreställningen om något. Detta tar sig uttryck i utropssatser eller önskesatser. Då jag inte kan lokalisera mitt känsloläge till min kropp, är det inte lika lätt att skilja känsloläget från objekt som det är att skilja kroppen

från objektet. Följden blir att känsloläget på grund av associationens samtidighet lätt överföres på objektet och där uppfattas som en egenskap hos objektet jämsides med andra egenskaper hos objektet. När då associationen ständigt upprepas, blir konsekvensen att jag på samma sätt som då varseblir, konstaterar att ett objekt existerar med bestämda inre egenskaper hos föremålet som godhet, skönhet etc. Nu är alla värderingar inte sådana att de faller tillbaka på en faktiskt förhandenvarande känsla eller önskan. Men även i sådana värderingar föreligger en fast association mellan t. ex. ett visst ord och idén om förverkligandet av det som betecknas med ett värdeord. Liksom känslan tar sig uttryck i ett visst ord, så verkar värdeordet suggererande på känslolivet.

Värde tillhör således inte verkligheten, är inte ett bestämt led i tid och rum enligt Hägerström. Värdeuttryck har en annan funktion än referens till verkligheten.¹⁸

§ 10. Nonkognitivistiska värdesatsteorier

DVV tycks innehålla den nonkognitivistiska värdesatsteorins grundläggande tankegång: värdesatser har inget sanningsvärde.

Men vad är då värdesatser för något? Uppsalaskolan försökte tidigt besvara frågan genom en analys av imperativa satser. Uppsalaskolan hävdade att imperativ inte hade något sanningsvärde. Detta gjorde man i polemik med en vanlig föreställning att alla satser hade sanningsvärde. Om man t. ex. säger "Stäng dörren!", så tolkades det som ett påstående om viljeinnehållet hos den som uttalade satsen. Denna tolkning tillbakavisas av Hägerström i t. ex. "Om pliktmedvetandet"¹⁹ genom argumentet, att det inte är definitivt nödvändigt att ett imperativ uttrycker en vilja utan att det endast är tillfälligt. Hägerström tolkar i stället imperativ som en handlingsbeskrivning plus ett "imperativiskt tecken", vilket kan vara verbalt (vissa ord, tonfall) eller icke-verbalt (gester etc). Nu innebar en tidig tolkning av värdesatser hos Uppsalaskolan, att värdesatser är en sorts imperativ och då imperativ inte har något sanningsvärde så har inte heller värdesatser något sanningsvärde. Denna teori modifierades senare av Hägerström.

Det har i § 5 skiljts mellan tre former av nonkognitivism. Dessa tre former skall kort beskrivas. De utgör inga fullständiga beskrivningar, utan är endast beskrivningar av grundläggande drag i vissa nonkognitivistiska värdesatsteorier. En del teorier innefattar element från mer än en form.

1. Expressivism. En värdesats har en expressiv funktion. Den kan jämföras med en interjektion till sin funktion, även om den kan innehålla en utförlig beskrivning av en önskan. Jämför Hägerströms associationsteori i § 9.

2. Evokativism. När en avsändare uttalar en sats "x är v", så uttrycker han en känsla inför x. Åhöraren reagerar med motsvarande känsla på satsen "x är v". Denna senare sats är typisk för evokativism; den förutsätter vanligen någon form av stimulus/respons-modell.

3. Preskriptivism. Värdesatser används för att påverka människor att inta vissa attityder eller att utföra vissa handlingar.²⁰

§ 11 Klyftan mellan Är och Bör

I citat E och F i § 3 uttalat sig Brecht om förhållandet mellan Är och Bör (Is and Ought). Brecht säger att förhållandet mellan Är och Bör är faktiskt, inte logiskt och han säger att från premisser vars mening är begränsade till vad som är, kan inte något följa om vad som bör vara. Han säger också att böra-satser korrekt endast kan dras från premisser med "Ought-meaning".

Betrakta följande slutledningar:²¹

- (1). p implicerar !q; p; !q
- (2). p; !q
- (3). p implicerar v; p; v
- (4). p; v
- (5). p implicerar q; p; q
- (6). p; q

Vad Brecht tycks säga är att åtminstone slutledning (2) är otillåten.²² Nu kan v tolkas som utan sanningsvärde på samma sätt som !q och då är också (4) en ogiltig slutledning. Brecht tycks däremot mena, att (1) och (3) är giltiga slutledningar. (5) är en giltig slutledning, men är (6) en giltig slutledning? Den säger att ur vilken påståendesats som helst kan man dra en slutsats som innehåller vilket påstående som helst som inte strider mot motsägelselagen. Detta säger nu inte Brecht, men han tycks speciellt utpeka (2) som en ogiltig slutledning. Nu diskuterar Brecht inte vilken typ av påståendesatser han rör sig med. Som exempel på (2) nämner han t. ex. "Human beings are; therefore they ought to be".²³

Det är kontroversiellt att hävda att (1) och (3) är giltiga slutledningar.²⁴ Man kan argumentera för att det ur en praktisk sats inte följer någon annan praktisk sats. Vad man särskilt kan skjuta in sig på, är, att om deduktiva slutledningar kan tillämpas på normer och värderingar, hur skall

då motsägelse mellan normativa satser uppfattas?

Vad innebär det att det t. ex. samtidigt är förbudet och obligatoriskt att göra en viss handling? Finns det en motsägelse mellan normerna? Normerna säger inte att två handlingar föreligger samtidigt. De beskriver ingenting alls. Men det finns en motsägelse mellan beskrivningen av vad som skulle inträffa om båda normerna åtlöddes samtidigt.

Den som hävdar en deontisk logik (en logik, där praktiska satser ingår), måste antingen ge normativa satser sanningsvärde eller ändra på implikationernas betydelse. Man kan då naturligtvis hävda en definition på praktisk slutledning, som är förenlig med vanlig logik och som systematiserar våra intuitioner beträffande praktiska slutledningar.

§ 12 En sammanfattning av innebörden i DVV

Tolkningarna av DVV hos Brecht kan sammanfattningsvis sägas innehålla följande fyra punkter:

1. Korrespondenssanningsbegreppet är inte tillämpligt på satser av typen "x är v" till skillnad från satser av typen "x är v enligt kodex K". Därav följer att satser av typen "x är v" inte är prövbara, då en sats' prövbarhet förutsätter att korrespondenssanningsbegreppet är tillämpligt på satsen.
2. Det finns ingen metod för att avgöra om det finns värdeegenskaper eller ej.
3. Slutledningar från satser på vilka korrespondenssanningsbegreppet är tillämpligt till satser på vilka detta sanningsbegrepp inte är tillämpligt är logiskt omöjliga att dra. Förhållandet mellan dessa två typer av satser är av empirisk karaktär, inte logisk.
4. Vetenskapens uppgift är att uttala satser som korrespondenssanningsbegreppet är tillämpligt på. Om satser som korrespondenssanningsbegreppet inte är tillämpligt på uttalas, så är det man då gör inte längre vetenskap.

De fyra punkterna är så formulerade, att de är logiskt oberoende av varandra. Man kan t. ex. förneka 1, men acceptera de andra punkterna osv. Vad man särskilt bör påpeka, är att man kan hävda 1–3, samtidigt som man har en annan uppfattning om vetenskapens uppgifter.

§ 13 Förhållandet mellan den nonkognitivistiska värdesatsteorin och vetenskapens uppgifter

Det finns en del orimliga tolkningar av den nonkognitivistiska värdesatsteorin och dess conse-

kvenser. Det har t. ex. hävdats att denna värdesatsteori skulle innebära att alla värderingar är lika bra eller dåliga.²⁵ En del tolkningar säger att denna värdesatsteori innebär, att man fränkänner forskaren möjlighet att uttala sig normativt. Ett antal varianter av dessa uppfattningar refereras i Ingemar Hedenius "Om rätt och moral" och avfärdas där.²⁶ Den nonkognitivistiska värdesatsteorin säger inget om vetenskapens uppgifter, utan är enbart en teori.

§ 14 DVV hos Erik Rasmussen

Erik Rasmussen gör i sin bok "Komparativ politik" en framställning av DVV. Framställningen ligger i stort sett i linje med Brechts och utgör till vissa delar ett referat av Brecht. Vi skall relatera några satsar som är av intresse:

A1 "Frågan om något är värdefullt kan besvaras vetenskapligt endast i relation till ett ändamål eller ett idésystem eller ett idékomplex."

A2 "Ett ändamåls värde kan följaktligen inte vetenskapligt bevisas utom i relation till andra ändamål eller idésystem eller idékomplex."

A3 "Vetenskapen kan alltså inte fastslå rangordningen mellan olika värden eller vilka värden som är de högsta."

A4 "och alltså inte heller vilka värdepremisser som bör läggas till grund för ett politiskt avgörande".

B1 "Slutledningar från indikativiska till gerundiviska utsagor . . . är logiskt otillåtna . . ."

B2 "Därför följde att vetenskapen inte kan uttala sig om värdenens absoluta existens eller giltighet"

(Rasmussen s. 28f)

A2 är korrekt härledd ur A1 endast om "värde" och "bevisa" i A2 betyder detsamma som värdefullhet och besvara i A1. A3 kan också härledas ur A1 i enlighet med resonemanget i § 8. Däremot tycks inte A4 följa ur A1 om A1 tolkas enligt sanningstolkningen, medan den däremot följer ur A1 om vi förutsätter spelregelstolkningen och att vi antar att värdepremisser är en sorts satsar av typen "x är v".

Brecht drar inte direkt slutsatsen A3 ur A1, men innehållet i denna sats återfinns i citat D1 i § 3. A4 nämns inte alls hos Brecht.

B2 kan tolkas dels som en uppfattning om värdeontologi (punkt 2 i § 12), dels i enlighet med spelregelstolkningen. Men B2 följer inte logiskt ur B1 vilken tolkning man än gör. Man kan möjligen tolka Rasmussen så, att förhållan-

der mellan B1 och B2 är en kausal relation av historisk karaktär. Efter det att vetenskapsmännen i allmänhet omfattade B1 så kom de senare också att omfatta B2.

§ 15 DVV och demokratin hos Rasmussen

För Brecht är DVV den vetenskapliga metodens "seamy side" en tragedi, då man inte på vetenskaplig väg kan bevisa att företeelser som fascism, nazism och bolsjevism är felaktiga.²⁷ Demokratin är en förutsättning för en fri vetenskap, utövad i överensstämmelse med den vetenskapliga metoden och därmed också med DVV.

Rasmussen säger om förhållandet mellan demokrati (majoritetsbeslutets princip) och DVV: "Medan värderativismen med nödvändighet måste stå i motsättning till alla styrelseformer däribland inte minst de moderna totalitära, för vilka ett besluts riktighet låter sig bestämmas utifrån immanenta värdepremisser, t. ex. rasens eller proletariatets rätt, förefinns alltså ingen sådan motsättning mot det i övrigt från flera synpunkter angripbara axiom som majoritetsbeslutets princip är ett uttryck för. Att värderativismen för den skull inte innebär något försvar för demokratin är självklart" (Rasmussen s. 32).

Finns det någon rimlig teoretisk tolkning av denna sats hos Rasmussen? Då motsättningen mellan DVV och en viss typ av styrelseform skall vara nödvändig, är det rimligt att tolka motsättningen som en logisk motsättning. Men det går inte att finna någon logisk motsättning mellan satserna i DVV och principerna för vissa styrelseformer. Empirisk motsättning tycks vara utesluten då motsättningen skall vara nödvändig. Vi kan också tolka motsättningen som en normativ motsättning. Det är tänkbart att man i "totalitära" samhällen inte accepterar den spelregel som innefattas i DVV. Men denna spelregel kan förkastas även i en demokrati (se särskilt § 7 om DVV som en norm om arbetsfördelning i samhället).

Rasmussen tycks ha en praktisk poäng med satsen ovan om DVV och demokratin, då en teoretisk tolkning inte verkar möjlig. Rasmussen vill kanske uttrycka sin negativa inställning till de som har en annan spelregel om vetenskap än den som här antagits ingå i DVV och vill möjligen förstärka intrycket av motsättning mellan "totalitära" samhällen och "demokratier" genom att mena att den motsättningen också gäller vetenskapen i dessa båda samhällstyper.

§ 16 Leif Lewin och värdefrågan

Leif Lewin har i olika sammanhang diskuterat värdefrågor.²⁸ Lewin använder uttrycket "värderelativism" på ett synnerligen oklart sätt. Det kan tolkas som 1. en subjektivistisk värdesatsteori, 2. en nonkognitivistisk värdesatsteori, 3 en negativ värdeontologi, 4. DVV, 5. Någon kombination av 1-4. Klart är åtminstone, att Lewin antar en negativ värdeontologi. När det gäller värdesatsteori, så verkar det som Lewin menar, att värdesatser saknar sanningsvärde, men när han säger vad värdesatser är, så tycks han hävda en subjektivistisk värdesatsteori. Den subjektivistiska värdesatsteorin innebär dock att värdesatser har sanningsvärde.

En tolkning är att Lewin hävdar DVV. Lewin menar, att en värderelativist inte kan åberopa objektiva värden. En värderelativist kan uttala värderingar, men han måste klart ange, att han inte gör några anspråk på att bevisa värderingarnas sanningshalt när han uttalar dem. Men när man argumenterar för en värdering är det risk för att värderelativisten tenderar att inta en värdeobjektivistisk ståndpunkt²⁹. Om Lewin hävdade en nonkognitivistisk värdesatsteori, så kan han kritiseras för att begå den typ av fel som nämnts i § 13³⁰. Lewin kan tolkas som att han uttalar DVV, punkt 1, 2 och 4 i § 12.

I Lewin 72 sägs angående DVV: "Värderelativismen gör det möjligt att såväl studera ideologiernas funktioner som att kritisera deras innehåll. Men högre ambitioner bör forskaren inte ha. Söker han som värderelativismens marxistiska och icke-marxistiska kritiker att även fastställa värderingselementets sanningshalt överstiger han gränsen för det vetenskapligt möjliga".³¹

Vi kan här koncentrera oss på punkt 1 i § 13: den nonkognitivistiska värdesatsteorin och dess tes att värdesatser inte har något sanningsvärde. Vi kan lämna tolkningen om DVV som en spelregel, även om Lewin kan tänkas tolkas så i citatet ovan. Vi kan också tänka oss möjligheten att acceptera att värdesatser inte har sanningsvärde, men ändå kritisera värderingselement i ideologier utifrån andra utgångspunkter, t. ex. en annan spelregel om vetenskap, eller som Brecht nämner, att kritisera konsekvenser av värderingselement i ideologier. Vi skall då vidare diskutera dels den nonkognitivistiska värdesatsteorin, dels sanningsbegreppet.

§ 17 Kritiken av den nonkognitivistiska värdesatsteorin

Nonkognitivisterna tycks vara eniga om att A. Meningen hos värdesatser är lika med dess funktion.

B. Man uttalar sig inte om-x i satsen "x är v".

C. Värdesatsers funktion är ateoretisk: de används för att uttrycka, framkalla eller föreskriva känslor.

Man är oenig om

D. om man kan motsäga varandra i värdefrågor.

E. om argumentation är möjlig i värdefrågor³²

Dessa punkter kan kritiseras på olika sätt, och en sådan kritik kan leda till en värdesatsteori, som förenar kognitiva och nonkognitiva element vid tolkningen av värdesatser. Några sådana teorier har också formulerats och den som skall diskuteras här är den teori som Andersson/Furberg tar upp i sin bok "Moral".

Andersson/Furberg förkastar A och B, accepterar C, och beträffande D och E argumenterar de för att man kan motsäga varandra i värdefrågor och att argumentation i värdefrågor är möjlig.

A. Mening och funktion är inte identiska. Funktionen kan avhänga av meningen, men inte ingå i meningen. Nonkognitivisterna förklarar inte varför mening och funktion är identiska. En beskrivande sats kan ha en uppmaningsfunktion, men funktionen är inte begreppsligt knuten till den beskrivande satsen.

B. Känslor och handlingar är riktade; de har ett objekt. Andersson/Furberg argumenterar för att detta faktum är avgörande vid analysen av värdesatser. I satsen "x är v" uttalar man sig om x. När man t. ex. säger "ormar är förfärliga", så säger man varken något om människors faktiska reaktioner inför ormar eller att ormar har egenskapen att vara förfärliga, utan man säger att man bör ha känslan förfäran inför ormar, att det är adekvat att ha känslan förfäran inför ormar.

Andersson/Furberg analyserar värdesatser enligt följande:

Satsen "x är v"

1. beståendebetyder "x har sådana drag (egenskaper, effekter osv) att det är adekvat att haden av värdeuttrycket implicerade känslan eller attityden mot x och att handla i enlighet därmed;

2. skiftandebetyder "x har vissa drag (egenskaper, effekter osv)". Värdesatsen säger i och för sig inte vilka drag det är som x har som gör det adekvat att ha en viss känsla. Värdesatser är ofullständiga; de blott antyder att de innehåller

satser som säger vilka naturliga drag det är hos objektet som gör det till v.

D och E. Utifrån denna värdesatsteori menar Andersson/Furberg att man kan motsäga varandra i värdefrågor och att argumentation är möjlig i värdefrågor. Vi skall inte närmare gå in på denna argumentering utan i första hand konstatera, att det antas att värdesatser innehåller kognitiva element.

Nonkognitivisterna förbinder fokusering till x med betraktarsfären, och man antar utifrån det att språkliga uttryck som hör hemma i agentsfären inte kan vara länkade med språkliga regler till drag och egenskaper i världen. Andersson/Furberg antar att sambandet är begreppsligt, inte blott empiriskt, som nonkognitivisterna. Känslor definieras genom de trosföreställningar, som knyts till deras objekt. Nonkognitivisterna förbiser att känslor är intentionala. När jag betraktar världen, kan jag göra det för att få svar på kognitiva frågor såväl som för att få svar på frågor, som angår mig som agent. Kommunikationsförhållandet drar upp gränser för betydelsen hos värdesatser. En känsla är adekvat i ett kommunikationsförhållande, men kan vara inadekvat i ett annat. Andersson/Furberg utvecklar dock inte adekvansbegreppet närmare i förhållande till sanningsbegreppet och vi bör därför lämna den diskussionen här.³³

Vi kan dock utveckla Andersson/Furbergs resonemang något i anknytning till vad som tidigare sagts. Värdesatser betonar beståendebetydelsen; skiftandebetydelsen blott antyds och förutsätts ofta som given. Man kan, när man förnekar en värdesats, dels lägga tonvikten på de egenskaper som x i satsen "x är v" har, dels – om man är överens om aktuella egenskaper – mena att känslor och handlingar inte är adekvata. I det första fallet kan det bero på att man t. ex. genom sin roll i samhället har intresse av olika saker och därför vill betona vissa egenskaper före andra. I det andra fallet kan situationen vara likartad, men man inriktar sig där på vilka känslor och handlingar som är väsentliga för att uppnå de mål som intresset pekar hän mot.

Värdesatser utsägs i sociala situationer. Dessa sociala situationer drar upp gränserna för betydelsen hos värdesatser. Frågan "vad betyder 'x är v'" är meningslös utanför ett givet socialt sammanhang.

Kan en värdesats falsifieras? Det är inte möjligt enligt den nonkognitivistiska värdesatsteorin. Men om vi ser till Andersson/Furbergs värdesatsteori, så skulle man kunna använda

korresponderingssanningsbegreppet på värdesatser. Korrespondenssanningsbegreppet är då knutet till värdesatsens skiftandebetydelse. Antingen har x vissa drag, egenskaper, effekter osv eller så har x inte vissa drag, egenskaper, effekter osv. I det specifika system av bestående- och skiftandebetydelse som föreligger i en specifik kontext, implicerar skiftandebetydelsens falskhet att det eventuellt inte längre är adekvat att ha den i värdeuttrycket implicerade känslan eller attityden mot x och att handla i enlighet med den.

Beståendebetydelsen är knuten till olika språkbruk i samhället: den kan utgöra en del av det förhärskande språkbruket på olika nivåer, och den kan utgöra ett oppositionellt språkbruk alltefter hur intressemotsättningarna ser ut i samhället och vilken styrka ekonomiska, sociala, politiska och kulturella organisationer har. Ett exempel är uttrycken "arbetsgivare" och "arbetsköpare", där "arbetsgivare" är knutet till det förhärskande språkbruket och "arbetsköpare" tillhör den svenska vänstern och de sociala grupper den rekryterar. Skiftandebetydelsen kan vara exakt densamma, dvs man kan vara helt överens om vilka egenskaper en arbetsgivare/arbetsköpare har, men bestående-betydelsen är helt olika och kan beskrivas som följer i Andersson/Furbergs termer:

"Arbetsgivare" som ingår i det förhärskande språkbruket har sådana egenskaper att det är adekvat att ha den känsla som impliceras i uttrycket (genom en association till att företagsägare ger arbete åt andra människor (*arbetsägare*, *löntagare*)) och att handla i överensstämmelse med den positiva attityden (genom att visa tacksamhet, lydnad, samarbetsvilja osv). "Arbetsköpare", som inte ingår i det förhärskande språkbruket, har sådana egenskaper att det är adekvat att ha den känsla som impliceras i uttrycket (association till att företagsägaren köper arbete) och att handla i överensstämmelse med den negativa attityden (genom att bekämpa arbetsköpare) på olika sätt. Konstaterandet av den "känsla som impliceras" måste ske genom iakttagelse av sociala gruppers beteende.

De värderingar som är förhanden i en språkgemenskap uttrycks bl. a. i språkets värdeladdade ord och förs vidare genom dessa. Värdeladdningen verkar förstärkande på inlärt beteende och kan därigenom också fungera som ett medel för social kontroll.

Språket tjänar som medel för objektivering, i synnerhet när individens erfarenhet expanderar utöver det som är möjligt att uppnå genom egen,

direkt erfarenhet. Språket och andra teckensystem närvarandegör objekt, som är rumsligt, tidsligt och socialt avskiljda från den direkta personliga erfarenheten. Genom detta förhållande legitimeras ett förhärskande socialt system genom språkets värdebeladdade uttryck och den föreställningsvärld som språket refererar till. Internaliseringen av en bestämd vokabulär och det därtill knutna semantiska fältet strukturerar tolkningarna inom ett institutionellt område, som arbetsfördelningen i samhället givit upphov till, och samtidigt sker då en värdebeladdning av denna vokabulär och dess semantiska fält.³⁴

Genom en bestämd vokabulär ordnas verkligheten, förstås verkligheten och behärskas verkligheten. Med vokabulären urskiljer man t.ex. vad som är bra och vad som är dåligt, vad som är fullt och vackert osv. Också satser av typen "x är v" har sådana funktioner som beskrivits ovan. Det värdebeladdade språket ordnar människors attityder och deras handlingspotential i bestämda riktningar. Denna handlingspotential och dessa attityder är uppenbart intimt knutna till trosföreställningar om betraktade objekt.

§ 18 Sanningsbegreppet

I sin bok "Truth", tar Alan White upp sex teorier om sanning³⁵: 1. The Logical Superfluity Theory 2. The Semantic Theory 3. The Non-Descriptive Theory 4. The Correspondence Theory 5. The Coherence Theory 6. The Pragmatist Theory.

Korrespondensteorin om sanning säger att sanning består i en överensstämmelse mellan vad som sägs och vad som är ett faktum. Denna definition har tolkats på olika sätt. Man kan fråga sig vad som överhuvudtaget kan tillskrivas sanning och falskhet. Numera antar man vanligen att endast satser kan tillskrivas sanningsvärde; tidigare talade man i första hand om mentala enheter. Man kan också fråga sig vilka satser, som har sanningsvärde. Teoretiska satser definieras som satser med sanningsvärde och ateoretiska satser som satser utan sanningsvärde. Till de förra hör beskrivande satser och till de senare expressiva och preskriptiva satser; det är här kontroversiellt huruvida värdesatser och performativa satser hör till satser med eller utan sanningsvärde. Men man kan också mena att sanningsvärde inte kan tillskrivas enskilda satser på vilka villkor som helst, utan att det är nödvändigt att se till hela sammanhang för bedömningen av en sats' sanningsvärde. Vidare kan begreppet "faktum" tolkas på olika sätt, och då

kan man ange olika kriterier på att ett faktum föreligger. Även relationen "överensstämmelse mellan" kan tolkas dels i en strängare mening "överensstämmelse = perfekt överensstämmelse med" och i en svagare mening "överensstämmelse = korrelerande eller motsvarande".

Man kan ha olika typer av kriterier på sanning. Dessa kriteriesatser har karaktären av stipulationer av typen "Om villkoret V är uppfyllt, så är satsen (tanken, sammanhanget) sann eller falsk". Man måste välja dessa kriterier på olika grunder, och därmed visar sig också olika intressen och värderingar som utgångspunkt för bedömningar av sanningsvärde. Vi kan skilja mellan två typer av kriterier på sanning: dels betraktarkriterier som iakttagelse och logiska kriterier, dels agentkriterier som nytta, fruktbarhet, praxis och högsta värden av olika slag.

Om man som i den första sanningsteorin ser sanningsbegreppet som något överflödigt, så betraktar man vanligen också pragmatiska begrepp som fruktbarhet som kriterier i vetenskapliga sammanhang. Men en sådan uppfattning säger ingenting om vilken funktion eller mening sanningsbegreppet faktiskt har i olika sammanhang. Den semantiska sanningsteorin berör inte heller dessa frågor, utan är knutet till ett artificiellt logiskt språk. Den icke-beskrivande teorin tolkar satser om sanning som en sorts rekommendationer för att uttrycka att man accepterar eller förkastar något. Men även om satser om sanning skulle ha denna funktion så har man inte analyserat dess mening. Den pragmatiska sanningsteorin uppfattar sanning på ett ganska likartat sätt. Man analyserar inte sanningsbegreppets mening, utan diskuterar dess funktion. Sanning tolkas i termer av acceptering och förkastning och likställs med begrepp som bra, nyttig och förnuftig.

Koherensteorin om sanning är nära knuten till den filosofiska rationalismen. Koherensteorin säger att vad som är sagt är sant eller falskt är att säga, att det sammanhänger eller inte sammanhänger med ett system av andra saker som sägs. De rationalistiska systembyggarna konstruerar ofta ett system av satser, som är inbördes relaterade till varandra på ett logiskt nödvändigt sätt och relaterar sedan alla andra satser till detta koherenta system. I sådana system ingår ofta metafysiska principer eller antaganden om vissa absoluta värden. Men som koherenta system betraktas också system av matematiska satser och teoretiska överbyggnader inom alla vetenskaper. Också hela systemet av accepterade satser inom en samtida kultur och vetenskap

har betraktats som ett koherent system av satser till vilket varje sats kan relateras och dess sanningsvärde bedömas.

Koherensteorin kan kritiseras för att den ger kriterier för nödvändig sanning som den försöker tillämpa på alla slag av satser och vidare att man blandar samman kriterier på sanning med meningen hos sanningsbegreppet.

Anhängarna av de nämnda teorierna hävdar *vanligen* antingen enbart betraktarkriterier vilket är fallet med korrespondensteorin, koherensteorin och den semantiska teorin, eller enbart agentkriterier, vilket är fallet med pragmatismen, den icke-beskrivande teorin och uppfattningen av sanningsbegreppet som överflödigt.

Korrespondenssanningsbegreppet är ofrånskligt om vi skall förutsätta en objektiv verklighet. Om korrespondenssanningsbegreppet avvisas, så måste vi anta att alla satser är en sorts satser utan sanningsvärde. Även om man skiljde mellan satser som föreslår hur verkligheten bör uppfattas och satser om vilka känslor man bör ha inför olika fenomen, så måste man använda begrepp som nytta, fruktbarhet etc för att kunna argumentera för den ena eller den andra uppfattningen.

I vardagliga sammanhang tillämpas ett korrespondenssanningsbegrepp, och man har vanligen också både betraktarkriterier och agentkriterier på sanning. I vetenskapliga sammanhang är det vanligt att man har ett teoretiskt språk, på vilket koherenssanningsteorin tillämpas, och att man har ett observationsspråk, på vilket korrespondenssanningsteorin tillämpas. Vanligen föreligger då också implicit eller explicit vissa regler för hur det koherenta systemet skall relateras till ett observationsspråk. Vanligen avvisas alla agentkriterier, som t. ex. i DVV.

Begränsningen till ett korrespondenssanningsbegrepp med betraktarkriterier på sanning, innebär att man endast anknyter en verksamhet till vad som faktiskt är föreliggande. När man dessutom använder ett koherenssanningsbegrepp, anknyter man många gånger inte bara till vad som faktiskt är föreliggande utan också till vad som potentiellt är möjligt.

Det är också här som ett praktikbegrepp kan anknytas till korrespondenssanningsbegreppet: endast genom att förändra det faktiskt föreliggande kan man veta om det potentiellt möjliga kan förverkligas. Den mänskliga verksamheten förändrar ständigt den objektiva verkligheten, liksom den arbetsprocess som förändrandet av den objektiva verkligheten in-

nebär, i sin tur förändrar människan. Praxis kan också användas som ett kriterium på vad som är sant eller falskt, då det krävs bestämda handlingslinjer för att åstadkomma något potentiellt möjligt. Men dessa handlingslinjer definieras genom föreställningar om vad som faktiskt föreligger och vad som potentiellt är möjligt. Det potentiellt möjliga blir sant eller falskt genom att man med bestämda handlingar söker åstadkomma ett visst sakläge.

§ 19 Sammanfattning

§§ 1–11 har sammanfattats i § 12; vi skall nu kort sammanfatta §§ 13–18. Vi har försökt klargöra mångtydigheten i några texter som i Arnold Brechts efterföljd diskuterar DVV med utgångspunkt i de distinktioner som gjorts. Därefter har vi granskat två centrala föreställningar i DVV: den nonkognitivistiska värdesatsteorin och korrespondenssanningsbegreppet. Den nonkognitivistiska värdesatsteorin är åtminstone inte tillräcklig för att klargöra värdesatsers funktion och mening. Vi har också diskuterat olika sanningsbegrepp och menat att korrespondenssanningsbegreppet måste användas om man skall anta en objektiv verklighet, men att också ett koherenssanningsbegrepp kan användas i teoretiska syften. Slutligen har vi också antytt möjligheten av att använda agentkriterier på sanning i anknytning till vad som är potentiellt möjligt.

28.3.1973

Litteraturförteckning

- Andersson, Jan & Furberg, Mats, Moral, Stockholm 1971.
 Berger, Peter & Luckmann, Thomas, The Social Construction of Reality, New York 1967.
 Brecht, Arnold, Political Theory, New Jersey 1969.
 Hedenius, Ingemar, Om rätt och moral, Stockholm 1963.
 Hägerström, Axel, Socialfilosofiska uppsatser, Stockholm 1966.
 Israel, Joachim, Om konsten att lyfta sig själv i håret och behålla barnet i badvattnet, Halmstad 1971.
 Lewin, Leif, Folket och eliterna, Stockholm 1970.
 Lewin, Leif, Om studiet av de politiska ideologiernas innehåll och funktion, Statsvetenskaplig tidskrift 4/1972.

Marc-Wogau, Konrad, Filosofisk uppslagsbok, Uppsala 1963.

Moritz, Manfred, Inledning i värdeteori, Lund 1967.

Rasmussen, Erik, Komparativ politik I, Stockholm 1969.

White, Alan R., Truth, Norwich 1971.

Noter

¹ Se Rasmussen s. 29 och Brecht s. 221ff.

² Rasmussen s. 34.

³ Brecht s. 258.

⁴ Brecht s. 117, 257f.

⁵ Se Moritz s. 9.

⁶ Det vore kanske bättre att säga "riktlinjer för analys av värdesatser" än att säga "teorier", men nu är "värdesatsteori" den vanliga benämningen i sammanhanget och kommer att användas här.

⁷ Indelningen är hämtad från Andersson/Furberg s. 132ff och Moritz s. 9, 48f, 67f.

⁸ Se Andersson/Furberg s. 133ff.

⁹ Marc-Wogau s. 304f.

¹⁰ Se Israel s. 125ff.

¹¹ Hägerström s. 35ff.

¹² Hägerström s. 36f.

¹³ Hägerström s. 37.

¹⁴ Hägerström s. 55.

¹⁵ Se Andersson/Furberg s. 27ff.

¹⁶ Brecht s. 302ff.

¹⁷ Se Moritz s. 12f.

¹⁸ Se Hägerström s. 13ff.

¹⁹ Hägerström s. 58ff.

²⁰ Se Andersson/Furberg s. 155ff.

²¹ p och q är påståendesatser, !q är böra-satser och v är värdesatser.

²² Brecht s. 126.

²³ Brecht s. 126.

²⁴ Se Moritz s. 114f.

²⁵ Hägerström s. 28ff.

²⁶ Hedenius, särskilt s. 34ff.

²⁷ Brecht använder omväxlande "bolshevism" och "communism" med negativ värdeladdning, medan "socialism" ses som något positivt och ingår i vad Brecht kallar "democracy".

²⁸ Lewin 1970 s. 167ff, Lewin 1972, s. 455ff.

²⁹ Lewin 1970 s. 168f.

³⁰ Se Hedenius s. 35ff.

³¹ Lewin 1972 s. 468.

³² Se Andersson/Furberg s. 203 ff.

³³ Se Andersson/Furberg s. 220ff.

³⁴ Begreppen objektivering, legitimering, internalisering och institutionalisering används i anknytning till Berger & Luckmann, se särskilt ss. 60-62.

³⁵ White ss. 90-129.

Översikter och meddelanden

Debatten om metodeproblemet i studiet av internasjonal politikk

Med sin artikkel "International Theory: The Case for a Classical Approach"¹ utløste den engelske forsker *Hedley Bull* i 1966 en debatt mellom en rekke fremtredende talsmenn for ulike tilnæringsmåter til studiet av internasjonal politikk. Hovedinnleggene i denne debatten er senere blitt samlet og utgitt i bokform, redigert og kommentert av de amerikanske statsvitene *Klaus Knorr* og *James Rosenau*.² Når det gjelder de innvendinger som Bulls artikkel møtte, skal vi i det følgende særlig ta for oss dem som ble fremsatt av de tre forfattere *Morton Kaplan*, *David Singer* og *Marion Levy*.³ Dette betyr ikke at det ikke også fra annet hold er fremkommet relevante synspunkter. Her vil det likevel være mest formålstjenlig å la et skjønnsomt og mest mulig representativt utvalg danne grunnlaget for drøftelsen. Grunnen til at vi spesielt skal konsentrere oss om de tre foran nevnte, er videre dels at nettopp deres innvendinger synes særlig tungtveiende og dels at deres innvendinger er såvidt forskjelligartede at de tilsammen illustrerer noe av spennvidden i de spørsmål som er under debatt.

Bulls artikkel er, som titelen sier, et partsinnlegg til fordel for en såkalt "classical approach" eller altså en "klassisk tilnærming". Hva er så en klassisk tilnærming? Bull gir selv en temmelig omstendelig definisjon:⁴ En klassisk tilnærming er en tilnærming til teoretisering som er utledet fra fagene filosofi, historie og jus. Den kjennetegnes ved uttrykkelig å være basert på utøvelse av skjønn og ved den oppfatning at hvis man begrenser seg til strenge standarder for verifisering og bevisførsel, er det meget lite av betydning som kan sies om internasjonale relasjoner. Generelle utsagn om dette emne må derfor utledes fra en — i vitenskapelig forstand — ufullkommen prosess av persepsjon og intuisjon, og disse generelle utsagn kan derfor ikke gis mer enn den tentative og foreløpige status som deres tvilsomme

opprinnelse tilsier. Så langt Bulls definisjon av klassisk tilnærming.

Bull stiller så sin klassiske tilnærming opp mot hva han kaller "the scientific approach", altså den vitenskapelige eller vel egentlig den naturvitenskapelige tilnærming. Med denne menes en tilnæringsmåte som er basert enten på logisk eller matematisk bevisførsel eller på strenge empiriske regler for verifisering. De to tilnæringsmåtene som Bull stiller opp mot hverandre, samsvarer med en vanlig oppfatning av to "skoler" eller hovedretninger når det gjelder studiet av internasjonale relasjoner i alminnelighet, og av internasjonal politikk i særdeleshet. På den ene side i denne dikotomien har vi dem som noen kaller klassikerne og som andre kaller tradisjonalistene. På den annen side står representantene for en mer naturvitenskapelig inspirert skole, som Bull selv altså kaller "the scientific approach", og som av andre vekselvis blir kalt den behavioralistiske eller den scientistiske tilnærming. Disse betegnelsene er ikke helt gode. Betegnelsen behavioralist er i denne sammenheng for snever og upresis, mens betegnelsen scientist for enkelte later til å ha en noe odiøs klang. Vi skal likevel i det følgende for enkelthets skyld konsekvent bruke betegnelsene klassikere og scientister, og snakke om henholdsvis den klassiske og den scientistiske tilnærming.

Hedley Bulls tese er at den scientistiske tilnærming har bidratt og vil fortsatt kunne bidra meget *lite* til teorien om internasjonale relasjoner. I den grad den scientistiske tilnærming er ment å skulle fortrenge den klassiske, er den direkte skadelig.⁵

For å underbygge sin tese fremsetter Bull syv påstander om scientistene og deres metoder. Fordi disse syv påstandene er selve de bærende søyler i hans sakførsel for den klassiske tilnærming, og fordi innvendingene mot Bulls artikkel i adskillig grad går på disse spesifiserte ankepunktene, skal vi dvele litt ved hvert enkelt punkt.⁶

1. *Scientistenes intellektuelle puritanisme*. Den intel-

lektuelle puritanismen består i scientistenes selv-pålagte avholdenhet fra bruk av innsikt, intuisjon og skjønnsmessige vurderinger. Men ved å holde seg borte fra alt som ikke kan verifiseres logisk eller matematisk, går scientistene glipp av de eneste instrumenter som idag er tilgjengelige for å tackle substansen i faget.

2. *Lys over substansen ad klassisk vei.* I de tilfellene hvor det likevel er lykket for scientistene å kaste lys over substansen i faget internasjonal politikk, har dette ifølge Bull vært ved å gå ut over grensene for denne tilnæringsmåte og i stedet benytte den klassiske metode. Det som er av verdi i deres arbeider, består vesentlig av vurderinger som ikke henger nødvendig og uløselig sammen med de matematiske eller naturvitenskapelige metoder som de benytter, men som de kunne ha kommet frem til uavhengig av disse metodene. Som eksempel her nevner Bull særlig Thomas Schellings arbeider.

3. *Scientistenes usannsynlige fremgang.* Bull hevder at de mål som scientistene aspirerer til, etter all sannsynlighet ikke er oppnåelige. Dette har sin årsak i visse iboende særegenheter ved selve faget: For det første har man det uoverkommelig store antall variabler som enhver generalisering om staters adferd må ta i betraktning. Dernest kommer materialets motstand mot kontrollerte eksperimenter. Hertil kommer så de tendenser materialet har til, som Bull så malerisk uttrykker det, "changing before our eyes and slipping between our fingers even as we try to categorize it", m. a. o. at materialet er diffust og uåndgripelig.

4. *Modell kontra virkelighet.* En modell er i streng forstand et deduktivt system av aksiomer og teoremer. Mange av scientistenes modeller er imidlertid ifølge Bull fremkommet ved at modellbyggerne fremsetter sine teorier i form av en bevisst forenklet abstraksjon fra virkeligheten, som de så flikker på og manipulerer med før de tar i betraktning hvilke modifikasjoner som må tilføres om modellen skal anvendes på virkelighetens verden. Modellene er derfor virkelighetsfjerne; de tillegges en tilknytning til virkeligheten som de ikke har.

5. *Kvantifisering som et mål i seg selv.* Den femte påstanden i rekken gjelder det forhold at mange scientister synes å ha en overdreven affinitet til alt som kan uttrykkes i tall. Faren ved dette ligger i at man kan bli så absorbert av de tall som de kvantitative metoder frembringer, at man mister av syne den nødvendige tilknytning til kvalitative vurderinger.

6. *Intet monopol på presisjon.* Bull vedgår at scientistene delvis med rette har kritisert klassikerne for manglende presisjon, for faglig slurvethet. I den

internasjonale politikks teori er der behov for presisjon og rigorøsitet. Poenget er imidlertid at det vil være den slags presisjon og rigorøsitet som like gjerne kan oppnås ved den klassiske tilnæringsmåten.

7. *Scientistenes faglige rotløshet.* Bulls syvende og siste påstand er at scientistene ved å løsrive seg fra den faglige tilknytning til historie og filosofi samtidig har berøvet seg selv midlene til å øve selvkritikk. Dette fører til at de ofte får et syn på sitt fag og dets muligheter som er uerfarent og unyansert. — Så langt hovedinnholdet i Bulls artikkel.

I sin kritikk av Hedley Bull har *Morton Kaplan* valgt ikke å innlate seg på noen systematisk punkt-for-punkt imøtegåelse av Bulls syv spesifikke påstander. I den grad han angriper Bulls påstander og hans argumentasjon, inngår dette i en mer generell diskusjon av klassikernes svakheter.⁷

En av Kaplans innvendinger er at Bull i sin kritikk skjærer over én kam utøvere av en rekke tilnæringsmåter som har lite til felles. Kaplan understreker sterkt at de forskjellige eksponenter for den scientistiske hovedretning er meget uensartede i metodologisk henseende. Når Bull i samme åndedrag diskuterer arbeidene til forfattere som Kaplan selv, Karl Deutsch, Bruce Russett og Thomas Schelling, er dette ifølge Kaplan en utillatelig forenkling. Denne type kritikk hevdes videre å henge sammen med en annen svakhet som Kaplan mener at klassikerne, *in casu* Hedley Bull, er beheftet med; nemlig at de mangler den fornødne kjennskap til scientistenes metoder og grunnleggende premisser.

Når det gjelder Bulls betoning av behovet for rigorøsitet og presisjon, anklager Kaplan klassikerne for ikke å leve opp til disse normene. Særlig graverende finner han det at Bull selv, med minimal diskusjon og uten forutgående klassifisering, foretar en oppramsing av vidt forskjellige metoder og utsetter dem for en meget generell kritikk, som det er nesten umulig å falsifisere. Denslags fremgangsmåter mener Kaplan er symptomatisk for klassikernes slurvete instilling til sitt fag.

Om bruken av modeller har Kaplan det å si, at dersom teoretikerne kan ha lett for å forveksle modell med virkelighet, er det fortrinnsvis blant klassikerne at dette vil kunne forekomme.

Kaplan benekter også Bulls påstander om at det er klassikerne som, i motsetning til scientistene, har sans for det historiske perspektiv og for filosofi. Hva historien angår, har den klassiske tilnæringsmåte og dens mangel på artikulert struktur ifølge Kaplan tvertimot ført til at der bare unntagelsesvis er blitt utført noen historisk forskning av betydning fra klassisk hold. Videre synes klassikerne å være

uvitende om i hvor høy grad nettopp de nyere tilnæringsmåter benytter historien som et laboratorium for sin forskning. Hva forholdet til filosofien angår, hevder Kaplan at ytterst få klassikere har lagt for dagen noen disiplinert filosofisk viten, og at mange av dem bruker ordet filosofi som om det var synonymt med udisiplinert spekulasjon. De nyere metoder er derimot ofte nært forbundet med filosofiske forutsetninger.

Essensen av Kaplans innvendinger mot Bull (og mot Bulls likesinnede) er at klassikernes kritikk av scientistene for det første er dårlig fundert og for det annet at den er dårlig gjennomført. Den er dårlig fundert fordi de uttaler seg om ting som de ikke har særlig rede på. Den er dårlig gjennomført fordi de på altfor upresis måte retter sine altfor generelle anklager mot en altfor uensartet gruppe forskningsretninger.

David Singers innvendinger mot Bulls artikkel er dels av generell karakter, dels består de av en systematisk imøtegåelse av Bulls syv påstander. Her skal først kort gjengis hans imøtegåelse av Bull punkt for punkt.⁸

Ad pkt. 1: Påstanden om intellektuell puritanisme er ifølge Singer *nonsens*. At scientistene stiller strenge krav m. h. t. verifikasjon, betyr *ikke* at de avskjærer seg fra enhver bruk av innsikt, intuisjon og skjønsmessig vurdering.

Ad pkt. 2: Singer mener at det ikke er riktig å snakke om å gå ut over grensene for scientistisk tilnærming, da det ikke er noen reelle motsetninger på dette punkt mellom de ulike retninger. Når scientistene benytter seg av klassiske begreper og historisk innsikt, beveger de seg ikke utenfor sin egen tilnæringsform. Bruken av disse klassiske redskaper er nemlig i høy grad en del av hva Singer kaller "the scientific spirit". I denne forbindelse tilføyer imidlertid Singer at klassikernes innstilling avslører en betenkelig insensitivitet overfor den avgjørende forskjell mellom subjektiv tro og verifiserbar kunnskap.

Ad pkt. 3: Fagets iboende særegenheter blir av Singer hevdet ikke å utgjøre uoverstigelige vanskeligheter for en mer vitenskapelig tilnærming. Variablenes antall er intet problem fordi moderne analyseredskaper gjør det mulig å arbeide med så mange variabler som måtte være ønskelig. Teknikker som f. eks. faktoranalyse gjør det mulig å kombinere variablene på forskjellige måter. Materialets motstand mot kontrollerte eksperimenter er heller ingen hindring, da naturligt eksperimenter og *ex post facto* eksperimenter ofte kan gjøres så kontrollerte som måtte være ønskelig. Singer kan heller ikke godta at materialet skulle være så uåndgripelig og vanskelig kategoriserbart som Bull hevder.

Ad pkt. 4: Singer godtar delvis Bulls kritikk mot modellenes virkelighetsfjernhet, men innvender at modeller likesom begrepsrammer bare er intellektuelle redskaper og hjelpemidler. Hvis bare modellene ble gjort tilstrekkelig representative og presise, ville de også være tilsvarende nyttige.

Ad pkt. 5: Når det gjelder påstanden om at scientistene i sin kvantifiserings-mani overser kvalitative forskjeller mellom de fenomener som måles, svarer Singer at dette er da av liten betydning sammenlignet med klassikernes overdrevne opptatthet av det som er unikt og usammenlignbart. Dette siste har hatt vesentlig større skadevirkninger, da det har hindret en kumulativ fremvekst av empiri skegeneraliseringer. Uten slike generaliseringer kan man nok bringe til veie en god del spekulasjon, men velsignet lite teori.

Ad pkt. 6: Singer er enig med Bull i at man innen begge leire finner eksempler på både høy og lav standard hva angår kravene til presisjon. Han hevder imidlertid også at scientistenes intellektuelle stil øker sannsynligheten for bedre prestasjoner i så henseende.

Ad pkt. 7: Til påstanden om scientistenes faglige rotløshet i betydningen mangelfull tilknytning til fagene historie og filosofi, svarer Singer at der ikke lenger er stort mer å lære fra de kanter m. h. t. begreper og metodikk. Om historie og filosofi sier han at "Jeg vil hevde at disse disipliner har gått nesten så langt som de kan gå i retning av å tilføre sosialvitenskapen nevneverdig kunnskap".

Til tross for at Singer tildels ganske krasst søker å tilbakevise Bull på hvert punkt, er han likevel ikke primært interessert i å få fastslått at Bull tar så eller så meget feil på dette eller hint punkt. Singers hovedinnvending mot Bulls artikkel synes snarere å være rettet mot selve problemstillingen, at der skulle være en uoverstigelig kløft mellom to motstridende skoler, henholdsvis den klassiske og den scientistiske. Singer nekter å anerkjenne noen motsetning mellom på den ene side intuisjon, innsikt og skjønn og på den annen side den rigorøsitet og presisjon som de naturvitenskapelig inspirerte metoder representerer. Den strid som har vært mellom de to retninger, blir av Singer oppfattet som et i realiteten tilbakelagt stadium.⁹

Marion Levys kritikk av Bull adskiller seg vesentlig fra de to foran nevnte forfattere.¹⁰ Levy gjør knapt noe forsøk på å imøtegå Bulls påstander. Hva angår det problem som Bulls og Kaplans motstridende oppfatninger stiller en overfor, er saken klar: Ifølge Levy har Bull fullstendig rett.

For Levy er dette imidlertid ikke sakens kjerne. Levys hovedinnvending mot Bull er at Bull i sin holdning til scientistenes virksomhet er dypt anti-intellektuell. Med anti-intellektuell siktes her til den innstilling at visse problemer anses for å være hinsides

det som kan fattes rasjonelt ad vitenskapelig, intellektuell vei. Det er en anti-intellektualisme av samme slaget som kommer til uttrykk i den oppfatning at menneskelig adferd er noe i retning av "forbudt område", som hverken kan eller bør underkastes vitenskapelig utforskning. Levy illustrerer sitt poeng ved å henvise til legenden om Prometheus, hvor moralen er: Ve den som forsøker å stjele ilden fra gudene!

Ifølge Levy er altså Bull en som ikke tror at scientistene er istand til å utrette noe, og som heller ikke ville like det hvis det skulle vise seg at de likevel kunne u² rette noe. Dermed er Bull plasert som noe i retning av en fordomsfull irrasjonalist, og følgelig uskadeliggjort. Dette forhindrer ikke at Levy generøst kan gi ham rett i at scientistene hittil har utrettet ynkelig lite.

I det foregående har vi tatt for oss de sentrale momenter i Bulls artikkel og i de innvendinger den har møtt. Mot denne bakgrunn reiser det seg en del spørsmål som vi skal drøfte noe mer inngående i det følgende.

For det første vil der være nekelte spørsmål av en noe kritisk karakter i tilknytning til de argumenter som er blitt ført i marken fra de ulike hold. Av slike spørsmål kan nevnes:

Hvilke er de mest fremtredende ytre trekk ved den debatt som Bulls artikkel og innvendingene mot den tilsammen utgjør?

Hvilke er de mest fremtredende trekk ved Bulls artikkel og hvori består de eventuelle sterke eller svake sider ved hans fremstillingsform?

Hvordan og i hvilken grad lykkes det Bull å leve opp til sine aspirasjoner i artikkelen?

Dernest vil et sentralt spørsmål, som den øvrige drøftelse naturlig legger opp til, være:

Hvilken faglig lærdom kan vi trekke ut av sammenstøtet mellom Hedley Bull og hans kritikere?

Spesielt det siste spørsmål skal vi senere vie særlig oppmerksomhet.

Noe av det som særlig slår en ved de respektive parters utlegninger, er en fornemmelse av polarisering, av strid mellom to uforsonlige fløyer. Her må riktignok innskytes at dette inntrykket nok kunne ha blitt litt annerledes dersom vi hadde gitt utvalget av Bulls kritikere en annen sammensetning. F. eks. en mann som *Robert North* betoner først og fremst harmoni og pluralisme, men debatten som helhet bærer likevel preg av konflikt og bipolaritet.

Bull selv slår an en meget forsiktig tone. Han legger vinn på å øve selvkritikk, på å vise toleranse og la all tvil komme sine motstandere til gode, men budskapet hans er klinkende klart: "East is East and West is West, and Never the Twain Shall Meet!",

— om vi kan tillate oss å låne et uttrykk fra en av Bulls landsmenn som illustrasjon.

Kaplan blir undertiden temmelig sarkastisk og skarp i sine formuleringer, og nesten amper i sine utfall mot klassikerne, representert ved Hedley Bull. Det blir i noen grad også Singer når han kaster seg inn i kampens hete, til tross for at han altså hevder at striden egentlig er forbi og at de motsetninger den gjaldt, nærmest var en illusjon. Her er det såvidt man kan forstå en åpenbar brist i Singers fremstilling. Når han selv angivelig ser det som noe av en hovedoppgave å redusere betydningen av konflikten mellom klassikere og scientister, virker det temmelig påfallende at han går såpass sterkt opp i rollen som talsmann for den ene part i denne to-parts-konflikten. Levy er ytterst kompromissløs og polemisk såvel i sin plassering av klassikeren Bull som i sitt påfølgende interne oppgjør med sin scientist-kollega Kaplan.

I feiden mellom Bull og hans kritikere er det et felles trekk ved begge parter at de er flinkere til å eksponere motpartens svakheter enn til å dokumentere egen styrke. Ved sine påstander setter Bull utvilsomt fingeren på en del nokså ømme punkter hos sine motstandere, men han klarer ikke å fremheve den klassiske tilnæringsmåtes overlegenhet på en fullt så overbevisende måte. Scientistene synes på sin side å være adskillig dyktigere til å påvise svakheter ved Bulls argumentasjon og fremstillingsform enn til å få fastslått at deres egne metoder er de eneste rette.

Et fremtredende trekk ved Bulls artikkel er (som også nevnt innledningsvis) at den står frem som et åpent partsinnlegg. Bull forsøker ikke å skjule sine personlige preferanser, men utdyper og underbygger dem ved eksplisitte påstander og ankepunkter mot dem som han oppfatter som sine motstandere.

Dette er i dobbelt forstand et tiltalende trekk. For det første vil en slik eksplisitering av de normative elementer vanligvis gjøre det lettere for leseren selv å kunne foreta en saklig vurdering av det produkt som markedsføres.

For det annet vil en slik presentasjonsform innby til motmæle og dermed tjene som utgangspunkt for en fruktbar debatt. Nettopp dette har også slått til i det tilfelle vi her har å gjøre med. Når vi stiller Bulls artikkel opp mot de innvendinger den har møtt, er vi vitne til en slik fruktbar debatt, hvor det fruktbare består i at vi får et bredt og nyansert bilde av et av de mest sentrale grunnlagsproblemer i studiet av internasjonal politikk.

Et annet fremtredende trekk ved Bulls artikkel er at han garderer seg meget sterkt for liksom å ta brodden av kritikk som han venter vil komme. En av hans forholdsregler i så henseende er at han ut-

trykkelig regner opp de former for kritikk mot scientistene som han anser for irrelevante og derfor ikke kan godta.¹¹ En annen — og vel den viktigste — av Bulls forholdsregler er at han vedkjenner seg de farer det medfører å forenkle saken slik som han gjør.¹² Han vedgår at ved å redusere antallet tillæringsmåter til to hovedretninger, vil mange andre viktige distinksjoner mørklegges. Han vedgår videre at ved unyansert å rette hele sitt kritikk-batteri mot den ene side, risikerer han at kritikken ikke alltid vil treffe der den skal i de enkelte tilfeller. Selv bruker Bull her analogien med en hagl-bøsse, som sender en hel byge med prosjektiler mot et assortert utvalg mål. Noen av haglene vil treffe sine mål, andre vil bomme, og noen vil treffe enkelte mål som helst skulle ha vært spart.¹³

Når det gjelder de syv påstandene, tar altså Bull det forbehold at ikke alle påstandene er ment å ramme alle scientistene i samme grad eller på samme måte.

Bulls garderinger forhindrer likevel ikke at han nettopp når det gjelder sin forenkling av saken, må tåle sterke innvendinger, spesielt fra Kaplans side. På dette punkt er det ikke helt lett å gi den ene eller den annen part ubetinget rett, da begge parters argumentasjon synes å ha noe for seg. Man kan muligens si at disse innvendingene er overflødige i og med at Bull selv uttrykkelig gjør oppmerksom på forholdet og lar det være en kvalifiserende faktor når det gjelder de påstander han fremsetter. På den annen side vil den ting at man innrømmer at ens arbeid er beheftet med svakheter, neppe gjøre at man kan kreve immunitet overfor kritikk av disse svakhetene.

Et springende punkt ved vurderingen av en vitenskapelig publikasjon, er hvorvidt forfatteren lever opp til sine aspirasjoner. Bulls målsetning er å degradere den scientistiske tilnæringsmåte, og han pretenderer å gjøre dette gjennom *rasjonell kritikk*.¹⁴ Nettopp dette betoner han ganske sterkt. Spørsmålet er så om det har lyktes ham å gjennomføre en slik rasjonell kritikk? Dersom vi skal holde oss til de analyseredskaper som Bull selv foreskriver; intuitiv innsikt og skjønn, finner jeg det fristende å svare *ja*. Utifrå egne eraringer og innsikt må jeg si at jeg finner Bulls syv påstander ganske plausible og vederheftige.

Det er imidlertid ikke dermed sagt at Bull oppfyller de faglige krav som man må kunne stille til en rasjonell kritikk. En del av de innvendinger som har vært fremmet mot Bulls artikkel, kommer her inn med full tyngde. Vi har allerede drøftet det forhold at Bulls kategorisering kan virke betenkelig grov og forenklet, og at han skjærer alle sine angivelige motstandere over én kam. En slik forenkling av problemstillingen kan riktignok være nødvendig for

Bulls formål, for å få frem hovedpoengene og å få satt dem i klart relieff. Ikke desto mindre er dette en fremstillingsmåte som også svekker inntrykket av rasjonell kritikk og saksførsel.

Vi har også sett at en mann som Singer gjorde gjeldende motforestillinger mot hver enkelt av Bulls syv påstander. Ikke alle av Singers innvendinger er riktignok av en slik art at de i vesentlig grad berører spørsmålet om rasjonaliteten i Bulls kritikk. Tar vi enkelte av Singers innvendinger mot Bulls tredje påstand, f. eks. når det gjer er problemet med variabelenes antall, ser vi at uenigheten her avspeiler ulik informasjon angående konkrete fakta. Selv om Bull her skulle være feilinformert, er det ikke dermed sagt at hans kritikk er irrasjonell. Vi må ikke forveksle rasjonalitet med ufeilbarlighet.

Andre av Singers innvendinger har en slik karakter at de ikke møter Bulls påstander i direkte konfrontasjon, men er snarere å regne for flankeangrep, i den forstand at Singer fører diskusjonen over på områder som interesserer han mer og hvor han formodentlig står bedre rustet. Dette gjelder f. eks. m. h. t. Bulls femte påstand, om farene ved overdreven tilbøyelighet til kvantifisering. Når dette er sagt, må det også sies at atter andre av Singers innvendinger i adskillig grad later til å angå spørsmålet om rasjonaliteten i Bulls kritikk. Det vil føre for langt her å drøfte i detalj den relative holdbarhet av henholdsvis Bulls og Singers påstander samt deres argumentasjon vedrørende de enkelte punktene, men en slik drøftelse vil utvilsomt kaste lys over spørsmålet om hvorvidt Bull i den fornødne grad lever opp til sine forsetter om å gjennomføre en rasjonell kritikk.

Det synes likevel som om de alvorligste svakheter ved Bulls artikkel i denne forbindelse gjelder de mer generelle innvendinger om hans lave presisjonsnivå og vanskelig falsifiserbare påstander. Disse innvendingene er det særlig Kaplan som har gjort gjeldende, og såvidt man kan forstå, med rette. Det må være et rimelig forlangende at påstander fremsettes på en slik måte at det er mulig å teste holdbarheten av dem, men her har Bull tydeligvis kommet til kort. At presisjonsnivået er lavt og påstandene vanskelig å falsifisere, innebærer riktignok ikke nødvendigvis at Bull ikke har gjennomført noen rasjonell kritikk. Det betyr imidlertid at det er ytterst problematisk å påvise hvorvidt Bulls kritikk faktisk er rasjonell eller ikke.

Et moment som trenger å vies spesiell oppmerksomhet i denne drøftelsen, er hvorvidt Bulls artikkel kan sies å uttrykke en anti-intellektuell og mystifiserende holdning til studieobjekt og metode. Dette er, som tidligere nevnt, Marion Levys viktigste innvending mot Bull. Det er visse ting som tyder på at Levy

i allfall kan ha delvis rett på dette punkt. I sine utlegninger om den klassiske tilnærings overlegenhet, betoner Bull sterkt bruken av *intuisjon* som et sentralt element i den klassiske tilnærming. Men hva mener han egentlig med intuisjon? Dette gir ikke Bull noe skikkelig svar på. Hvis vi skal holde oss til den definisjon av intuisjonsbegrepet som er gjengs innen filosofien, bl. a. hos Bergson, så er intuisjonen en erkjennelsesform som angivelig transcenderer det som kan fattes rasjonelt, intellektuelt eller logisk.

Det kan altså synes som om det Bull i sitt forsvar for en såkalt klassisk tilnærming egentlig ønsker å forsvare, er et syn på sitt fag som kan uttrykkes slik: "Internasjonal politikk er i selve sitt vesen noe så mystisk at den ikke kan forstås ved den rene fornufts erkjennelsesformer alene".

En slik holdning er i tilfelle lite forenlig med Bulls egne aspirasjoner m. h. t. å øve en rasjonell kritikk. Jeg er ikke helt overbevist om at det er fullt ut riktig å oppfatte Bull på denne måten, men hvis Levys innvending her likevel stemmer, så gjør Bull den sak som han angivelig forfekter, noe av en bjørnetjeneste. Jeg vil i tilfelle anse nettopp detta for å være den alvorligste svakheten ved Hedley Bulls artikkel.

Hvilken lærdom kan vi så trekke ut av sammenstøtet mellom Hedley Bull og hans kritikere? For det første må vi kunne slutte at det faktisk eksisterer et skille mellom to hovedretninger i studiet av internasjonal politikk. Alle er riktignok klar over at en slik dikotomisering er en ytterst sterk forenkling. Der er videre ingen konsensus m. h. t. hvor fruktbart det egentlig er å operere med et slikt skille, ei heller m. h. t. hvorvidt dette skillet er et uttrykk for reelle saklige motsetninger eller ikke. At et slikt skille like fullt gjør seg gjeldende, synes dog å være på det rene.

For det annet synes det også å være på det rene at divergensen mellom de to hovedretningene gjelder fagets *metode* og ikke dets *substans*. Det er fiktig å ha dette klart for seg bl. a. fordi uenighet om fagets substans heller ikke er ukjent i studiet av internasjonal politikk. Således legger f. eks. Hedley Bull selv i flere av sine øvrige arbeider særlig vekt på studiet av diplomati mens Kaplan på sin side legger særlig vekt på studiet av internasjonale systemer, og atter andre, som Richard Snyder og George Modelski, er primært interessert i å studere "decision-making" og "policy-making" i staters utenrikspolitikk. Men fagets substans er altså ikke noe stridsspørsmål i den sammenheng hvor vi her befinner oss. Skillet mellom klassikere og scientister gjelder *hvordan* man må gå frem for å få tak i denne substansen. Det er et skille som gjelder utforskningens form, eller i videre og mer generell forstand, et skille som gjelder den metodologiske holdning hos fagets utøvere.

Ett brukbart kriterium for hvor dette skillet skal trekkes, kan muligens være den rolle de forskjellige teoretikerne tillegger utøvelsen av egen bedømmelse. Klassikerne betrakter gjennomgående denne bedømmelsen som det endelige mål som etterfølger analysen. Scientistene på sin side er mer tilbøyelige til å oppfatte sin egen bedømmelse som et foreløpig utgangspunkt, som i lys av forskningsprosessens videre resultater kan vise seg å være mer eller mindre holdbart.

Det er imidlertid adskillig uenighet m. h. t. hvilke metodologiske aspekter som det skal legges mest vekt på i diskusjonen av de to retningers særtrekk. Dette gjelder også inne hver enkelt av de to retningene. Blant klassikerne er det f. eks. uenighet om hvorvidt scientistenes hovedfeil er at deres verifiseringsstandarder er for restriktive, eller om det er at deres modellbygging blir omfattet med altfor vidløftige aspirasjoner.¹⁵ Blant scientistene later noen til å betrakte en vitenskapelig tilnæringsmåte som synonym med abstrakt teori, for andre har det å gjøre med testbare hypoteser, for atter andre betyr det innsamling av kvantifiserte data.¹⁶

Videre er det å merke seg at også når det gjelder den metodologiske holdning, står de to skoler i noen grad på samme platform hva angår hovedprinsippene for å oppnå større kunnskaper og innsikt. Både klassikere og scientister hevder å gå inn for en systematisk analyse av data, for at de generaliseringer som blir foretatt ikke går ut over rammen for data, at alle fakta blir substansiert, og at forskeren bruker sin fantasi men samtidig er på vakt mot forutinntatte slutninger.¹⁷

På bakgrunn av de forhold som jeg nettopp har antydnet, kan det være nærliggende å trekke et par raske konklusjoner. For det første vil man kunne slutte at der i virkeligheten ikke er noen reell uenighet mellom de to retninger, men bare en skinnuenighet. Dette er den oppfatning som Singer gir uttrykk for.¹⁸

En annen nærliggende konklusjon er at begge de to tilnæringsretninger har sin berettigelse, at de ikke er innbyrdes eksklusive, men tvertimot kompletterer og gjensidig beriker hverandre. Dette syn blir hevdet av Klaus Knorr og James Rosenau i deres kommentar til debatten mellom Hedley Bull og hans kritikere.¹⁹

Min oppfatning er at begge de nevnte konklusjoner er noe lettkjøpte. Slike konklusjoner reflekterer i allfall en mulig tilstedeværelse av to slags feilkilder; henholdsvis en innebygget harmoni-preferanse og en manglende evne eller vilje til å kunne foreta et klart valg mellom to alternativer.

Jeg vil også advare mot en annen populær oppfatning som Knorr og Rosenau er talsmenn for, nemlig den at spørsmålet om tilnæringsmåter til studiet av

internasjonal politikk nærmest er et spørsmål om den enkelte forskers temperament og subjektive legning.²⁰ Hvor betenkelig det er å bagatellisere konflikten mellom klassikere og scientister, ser vi kanskje best om vi setter denne konflikten inn i et bredere faglig og grunnlagsteoretisk perspektiv. Den motsetning som Hedley Bull avdekker gjennom sin artikkel, er ikke begrenset til studiet av internasjonale relasjoner, og den er på ingen måte av ny dato. En tilsvarende problematikk går i virkeligheten igjen i den grunnlagsteoretiske debatt i samfunnsvitenskapene generelt. Spørsmålet om naturvitenskapelig inspirerte metoders anvendbarhet i samfunnsvitenskapene, har i lengre tid utgjort et sentralt problem her. Dette problemet ble i midten av 1950-årene tatt opp i hele sin bredde av sosialøkonomen og filosofen *Friedrich Hayek* i boken *The Counter-Revolution of Science*. Hayeks tese er at naturvitenskapene og samfunnsvitenskapene er vesensforskjellige, spesielt m. h. t. karakteren av deres respektive studieobjekter, og at dette nødvendigvis tilsier at metodene også må være forskjellige.²¹ Det Hedley Bull bl. a. gjør i sin artikkel, er å forfekte en tilsvarende oppfatning spesielt hva angår fagområdet internasjonale relasjoner.

Som avsluttende konklusjon vil jeg si at skal man få en skikkelig forståelse av Bulls artikkel og av de innvendinger den har møtt, er det nødvendig at man betrakter de motsetninger som avdekkes, i det bredere perspektiv som jeg nettopp har antydnet. Man tør da også få forståelsen av at spørsmålet om tilnæringsmåter til studiet av internasjonal politikk i siste instans er et filosofisk, nærmere bestemt et epistemologisk, spørsmål.

Gunnar Skagestad

Noter

- 1 Hedley Bull, "International Theory: The Case for a Classical Approach", *World Politics*, Vol. XVIII, No. 3, April 1966.
- 2 Klaus Knorr & James N. Rosenau (eds.), *Contending Approaches to International Politics*, Princeton, N.J., 1969.
- 3 Morton A. Kaplan, "The New Great Debate: Traditionalism vs. Science in International Relations"; J. David Singer, "The Incomplete Theorist: Insight Without Evidence"; og Marion J. Levy, Jr., "Does It Matter If He's Naked?" *Bawled the Child*", alle i Knorr & Rosenau, op. cit.
- 4 Bull, op. cit., s. 361.
- 5 Ibid., s. 366.
- 6 Ibid., s. 366–375.
- 7 Kaplan, op. cit., s. 52–61.
- 8 Singer, op. cit., s. 65–82.

⁹ Ibid., s. 83–86.

¹⁰ Levy, op. cit., s. 87–88.

¹¹ Bull, op. cit., s. 364–366.

¹² Ibid., s. 363.

¹³ Ibid., s. 376.

¹⁴ Ibid., s. 364.

¹⁵ Knorr & Rosenau, op. cit., s. 13.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., s. 4.

¹⁸ Singer, op. cit., s. 64.

¹⁹ Knorr & Rosenau, op. cit., s. 18–19.

²⁰ Ibid., s. 6–8.

²¹ Friedrich A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science*, New York, 1955.

Objektiv nyhetsförmedling: finska perspektiv och förslag

När en systematisk historia över massmediaforskningen en dag kommer att skrivas, kan den struktureras bl. a. med tillhjälp av de modeller som beskriver de uppfattningar om påverkan genom massmedia som har varit gängse vid olika tidpunkter.

På sin tid, före andra världskriget, trodde man på den s. k. *injektionsmodellen* eller S-R (Stimulus-Response) modellen. Enligt den föreställde man sig att massmediabudskapet sändes direkt till varje enskild, isolerad individ i en massa, samt att individerna likaledes reagerade direkt, och att reaktionerna var desamma hos alla individer. Den tiden sysslade t. ex. pressforskarna mestadels med tidningarnas ledare som de ansåg vara stimuli i den mening modellen förutsatte. Nyheterna var i deras ögon mindre intressanta.

Ett steg mot en mera nyanserad och mera realistisk modell var S-O-R (Stimulus-Organism-Response) modellen. Man började m. a. o. inse, att O-faktoren eller egenskaper hos mottagaren spelade en väsentlig roll i hela processen. I detta skede förstod skarpsinniga forskare att också nyheterna – beroende av mottagaren – kunde ha en viss påverkan. Men så länge den här modellen var förhärskande var man i allmänhet benägen att helt undervärdera masskommunikationens påverkningsmöjligheter. (Om de här modellerna se närmare t. ex. von Feilitzen och Linné 1972, 20–25.)

De nyaste teorierna kan knappast beskrivas lika kortfattat och enkelt som de äldre modellerna. I dag ser man masskommunikationsprocesserna i ett samhälle som en följd av hela massmediasystemet, som återigen är endast en del av hela *samhällssystemet* med dess grundstruktur, dess produktionsform och dess kulturinstitutioner, vilkas funktion framför allt är att bevara det rådande samhällssystemet. Enligt det här tänkesättet har man blivit allt mera intresserad av massmedias informationsinnehåll, och det är uppenbart att

mycket mera arbete inom pressforskningen i dag ägnas åt nyheterna än t. ex. åt ledarna. T. ex. Thorén (1971) har i sin bibliografi om nyhetsforskning uppgifter om över 650 titlar, och bibliografin är förstås inte uttömmande.

Två konkurrerande principer

Det är viktigt att analysera nyhetsförmedlingen därför att nyheterna påverkar mottagarnas världsbild. Med världsbild menar jag den helhetsbild om världen, som människan har och där kognitiva och evaluativa element på många sätt är inflettade i varandra.

I vilken mån nyheterna utövar påverkan och vilken betydelse de har jämfört med andra faktorer – som t. ex. hemmet, skolan, arbetsplatsen, vännerna och arbetskamraterna – det kan inte mätas exakt med den metodologi och metodik som nu står till förfogande; trots det finns det knappast någon som förnekar nyheternas betydelse.

När jag nu presenterar en alldeles kort sammanfattning av nyheternas andel i världsbildens uppkomst- och utvecklingsprocess, bygger jag den framför allt på det arbete som i Finland har gjorts av Yrjö Ahmavaara samt forskarbröderna Veikko och Kauko Pietilä. (Deras mest omfattande verk är tyvärr tillgängliga endast på finska, men en resumé av grundidéerna är publicerad på svenska; se V. Pietilä 1973 eller 1974 som är identiska texter.)

Enligt dessa forskare borde påverkan genom massmedia i allmänhet studeras som en *kunskapsbildningsprocess*. Där kan man skilja mellan två krafter som ofta går i olika riktning. De här krafterna kallas av bröderna Pietilä *principen om världsbildens stabilitet* och *principen om faktas makt*. De här principerna verkar uttryckligen då, när mottagaren av massmediabudskap är tvungen att induktivt överväga, om den av honom mottagna informationen har betydelse eller inte, om den är relevant eller inte, och om den är relevant till vilka slutsatser man kommer med den.

Under vilka förutsättningar principen om världsbildens stabilitet är starkare än principen om faktas makt och tvärtom, det kan definieras först efter ingående forskning (jmf. V. Pietilä 1973 eller 1974). Men redan i dag vågar jag säga, att en av de mest typiska ensidigheterna S-O-R modellens anhängare har gjort sig skyldiga till har varit överbetoningen av principen om världsbildens stabilitet. Som en sund reaktion mot denna ensidighet har man nu på sätt och vis återskapat principen om faktas makt. Under vissa omständigheter har människan förutsättningar att tänka rationellt; hon är inte a priori dömd till irrationell konservatism vilket de som överbetonar principen om världsbildens stabilitet implicit påstår.

När principen om faktas makt i människans medvetande vinner över principen om världsbildens stabilitet, kan man säga att människans *medvetenhetsgrad höjs*. Detta fenomen har Nordenstreng (1974) i sitt nyaste verk tolkat som en process, där människans världsbild i något hänseende närmar sig den objektiva verkligheten. Processen i fråga kan enligt Nordenstreng ske så, att vissa kognitiva och evaluativa element som människan har införskaffat genom kommunikation (massmedia m.m.) ger vika för nya element hon har införskaffat genom personliga erfarenheter. Eller processen kan ske i motsatt riktning; även personliga erfarenheter kan ju leda till ensidiga eller rentav felaktiga slutsatser, generaliseringar etc som sedan under vissa omständigheter ger vika för en sanningsenligare världsbild.

Jag är övertygad om att både de finska studierna i kunskapsbildningsprocessen och den svenska debatten om objektiviteten har varit viktiga utvecklingskedor i massmediaforskningen och närbesläktade vetenskapsgränar. Jag ser också väsentliga beröringspunkter mellan de här två frågeställningarna, fast de kanske inte har blivit explicit påvisade. Om vi anser det önskvärt, att principen om faktas makt så ofta som möjligt också genom massmedia övervinner principen om världsbildens stabilitet, måste vi vara intresserade av en hurudan nyhetsförmedling vi har i samhället.

Och nu räcker det inte med skarpa och provokativa debattböcker om höger- eller vänstervridningen i nyhetsförmedlingen, hur viktiga de än var på sin tid. Nu räcker det inte mera med begrepp av typen "new journalism", vars representanter tror sig vinna någonting värdefullt genom att – åtminstone på verbal nivå – förkasta objektiviteten som ideal, en reaktion som antagligen baserar sig på en ytlig världsåskådning och bristande kunskaper i elementär filosofi. Nu är det tid att ta objektiviteten till heders igen.

Men den återupptäckta objektiviteten måste vara annorlunda än den gamla var; nu är det inte längre relevant argumentation att hävda att våra massmedia fungerar oberoende av regeringsmakten och därför har förutsättningar att vara objektiva, eller att många journalister i vårt system i alla fall har uppriktiga intentioner att vara objektiva. Det är m.a.o. innehållet och inte förutsättningarna eller intentionerna som måste avgöra om objektiviteten är uppnådd eller inte.

Vad objektiviteten inte är

Det är kanske av intresse för svenska läsare att få en kort resumé av hur jag för finska samhällsvetare (Hemánus 1974) har analyserat den kritik man har riktat mot Westerståhls (1972) objektivitetsmätningar¹. Kritiken kan reduceras till fyra punkter:

1. Westerståhl har nästan totalt försummat att jämföra innehållet i nyheterna med den objektiva verkligheten.

2. I stället för objektiviteten har Westerståhl i praktiken mätt graden av konformitet i nyhetsförmedlingen i svenska massmedia.

3. Westerståhl har förbiset att några av hans objektivitetskriterier kan råka i konflikt med varandra.

4. Westerståhl har varit ensidigt intresserad av objektiviteten trots att den kan strida mot andra viktiga mål för nyhetsförmedlingen.

Själv instämmer jag med dem som betonar att objektiviteten måste kunna definieras oberoende av den rådande praxisen i nyhetsförmedlingen, m. a. o. att objektiviteten inte har någonting med konformiteten i massmedia att göra. Likaledes instämmer jag med Himmelstrand (1972, 14) som påvisar att "när verkligheten är obalanserad, innebär ett balanserat framställningssätt alltså en avvikelse från kraven på objektivitet". Och vad det ensidiga intresset för objektiviteten beträffar har jag i min korta kommentar om Westerståhls studium av objektiviteten i LKAB-nyheterna (Hemánus 1971) försökt att påvisa, att om man inte mäter informativiteten i nyheterna förbiser man helt väsentliga mål för nyhetsförmedlingen. Objektiviteten är alltså inte heller en balans som kan mätas med några konstruerade balanseringsideal som är oberoende av den verklighet som beskrivs i nyheterna.

Det finns ytterligare feltolkningar av objektiviteten. Objektiviteten kan enligt min mening inte mätas med s.k. psykologiska kriterier (jmf Hermerén 1972, 150–153); m. a. o. objektiviteten kan inte mätas genom påverkan. Här kan man skilja mellan två typer av påverkan, som ingendera har någonting med objektiviteten att göra. En mottagare av nyheterna kan reagera negativt på dem och påstå dem vara icke-objektiva; många mottagare kan reagera på samma sätt, även majoriteten av dem kan göra det. Men det här bevisar ingalunda att det nödvändigtvis brister i objektiviteten i nyhetsförmedlingen; reaktionerna kan vara en följd av att principen om världsbildens stabilitet har övertruffat principen om faktas makt.²

Vidare kan man visa att nyheter har påverkat en eller flera mottagare – och icke bara kognitiva utan också evaluativa element i deras världsbild – utan att nyheterna nödvändigtvis måste ha varit icke-objektiva. M. a. o. även objektiv nyhetsförmedling kan påverka mottagarna, i princip hur starkt som helst. Man kan ju inte som enligt det gamla positivistiska tänkesättet göra en absolut skillnad mellan "fakta" och "värderingar", ty fakta kan vara värdeladdade och genom att sprida information om fakta kan också värderingarna påverkas. Litet patetiskt kan man säga att sanningen kan vara den starkaste påverkaren; fakta har makt.³

Idéen om en "självständig åsiktsbildning" (jmf Westerståhl 1972, 163) är totalt realistisk, om man med det begreppet förstår en kunskapsbildningsprocess, som sker utan kommunikation med yttervärlden. De element i ens medvetande, som har lett till världsbildens stabilitet, har till stor del införskaffats genom olika kommunikationsprocesser, och detsamma gäller de element som leder till faktas makt. En annan sak är, att kunskapsbildning kan vara mera eller mindre rationell, mera eller mindre kritisk, den kan ske på högre eller lägre medvetenhetsnivå, men uttrycket "självständig åsiktsbildning" är knappast en lyckad benämning för någon typ av kunskapsbildningsprocess.

Objektivitetsproblematiken ser jag vara principiellt likadan i samhällsforskningen som i nyhetsförmedlingen. Det är möjligt att min ståndpunkt beträffande nyhetsförmedlingen har någonting gemensamt med Myrdals kända uppfattning att samhällsforskningen endast genom att göra värdepremisserna explicita kan sikta på att bli objektiv, enligt Myrdal (1969, 52) "objektiv". Min ståndpunkt är dock att oberoende av om man – t. ex. i mediets policy i allmänhet – gör värdepremisserna explicita eller inte kommer värdeladdningarna med i nyhetsförmedlingsprocessen på mottagarenivån, förutsatt att nyheterna behandlar händelser som är relevanta ur de i samhället rådande värderingarnas synvinkel. M. a. o. kan nyhetsförmedlingen pragmatiskt implicera vissa värderingar utan att därför vara icke-objektiv (jmf Hermerén 1972, 104).

Vad objektiviteten kanske är

Är objektiviteten teoretiskt omöjlig att uppnå, "därest man inte bedömer masskommunikationen utifrån en väl definierad specifik samhällsuppfattning" (Furhoff 1972, 25)?

Mitt svar är att objektiviteten är teoretiskt möjlig att uppnå under en avgörande förutsättning, som är filosofisk till naturen: att vi medger att det existerar en objektiv verklighet. Om vi medger detta är nästa uppgift att konstruera spelregler, som hjälper oss att uppnå objektiviteten.

Att konstruera sådana spelregler kan vara oerhört svårt. Men principiellt bör man skilja på att en uppgift är svår och att den eventuellt är omöjlig. Det är säkert svårt att konstruera spelregler, som hjälper oss förmedla objektiva nyheter om händelser av t. ex. typen Tjeckoslovakien år 1968 eller Chile år 1973. Men principiellt är det klart, att allting i de nämnda länderna har skett i den objektiva verkligheten, att det har varit fråga om processer som har sin början och t. o. m. sina orsaker (i betydelsen kausalorsak) i vissa objektiva, konkreta, testbara förhållanden etc. En beskrivning av händelserna i nyheterna är ingalunda lika bra som en annan; det är inte fråga om subjektiva smaksaker.

Beträffande spelreglerna måste man först göra skillnad mellan objektiviteten i *verksamheten* och i *resultaten* (jmf. Bergström 1972, 15, Hermerén 1972, 10–13 och Rudner 1966, 8). Verksamheten behöver inte nödvändigtvis vara objektiv för att resultaten skall bli objektiva. Jag menar ingalunda, att man inte borde uppställa vissa krav på den journalistiska processen i nyhetsförmedlingen. Kraven kan heta t. ex. saklighet (insamlingen av fakta måste gälla de i sammanhanget relevanta aspekterna i händelserna och endast dem) och mångsidighet (fakta måste insamlas mångsidigt ur olika källor). Men alltför restriktiva normer för den journalistiska processen kan rentav omöjliggöra objektiviteten i resultaten. T. ex. de normer som förbjuder intervjuaren att ställa ledande frågor – om det nu än i dag finns sådana normer – kan hindra intervjuaren att införskaffa relevant information för att komma tillräckligt nära objektiviteten i resultaten. S. k. ledande frågor kan ju vara det enda sättet att få ut relevant information ur någon som inte är villig att ge den i ett samhälle där politiska, kommersiella och andra hemligheter är alltför många och där det är mot vissa intressen att medborgarna får objektiv information om händelserna.⁴

Det första av mina förslag till objektivitetskriterier är *principiell och faktisk testbarhet* (jmf. Hermerén 1972, 138). Objektiv nyhetsförmedling skall innehålla i princip och i praktik testbara faktauppgifter. Otestbara påståenden om t. ex. de agerande parternas motivationer etc. gör nyhetsförmedlingen icke-objektiv. Nu är det lätt att se, att möjligheterna till objektiv nyhetsförmedling beror på bl. a. i vilken mån all relevant information i samhället är öppet tillgänglig, ty endast tillgänglighet gör den testbar.

Det andra kriteriet bland mina förslag är *sanningsenlighet*. Det behöver inte ens motiveras. Man kan fråga hur sanningsenligheten testas, och svaret är att den testas med de vetenskapliga metoder som på ifrågavarande tidpunkt anses vara mest pålitliga. Jämförelser mellan till naturen vetenskapliga extra media data och nyheterna blir alltså oundgängliga, som de borde ha varit redan länge. I praktiken är det dock ofta möjligt att först i efterhand – om ens då – ”definitivt” testa sanningsenligheten. Då kan det i aktuella fall högst vara fråga om olika grader av objektivitet⁵ och det sista ordet ges åt historieforskningen.

Det tredje kriteriet jag vill kasta fram heter *informativitet*. Jag vill med vett och vilja bryta mot det gängse språkbruket och utvidga objektivitetsbegreppets innebörd, så att nyheter med i princip och i praktik testbart sanningsenligt innehåll som saknar samhällsrelevans, inte kan ståta med epitetet objektiva. Vad som är informativt, det har i Finland ur logikens synvinkel utforskats av Ahmavaara vars verk (Ahmavaara 1970)

endast är tillgängligt på finska. Men det väsentligaste presenteras i Ahmavaaras et al. artikel:⁶

”The importance of a news item is determined in the first place by the extent to which the event described affects the lives of the audience either directly or indirectly, regardless of whether or not the audience is itself aware of this effect.” (Ahmavaara et al. 1974, 169).

Detta kriterium har redan accepterats i Regler för programverksamheten vid Finlands Rundradio, där det under rubriken Nyhetskriterierna står bl. a.:

”En händelses nyhetsvärde bedöms i huvudsak med hjälp av följande tre kriterier, som antingen tillämpas separat eller tillsammans:

- den faktiska intensiteten av händelsens följder;
- omfattningen av händelsens följder, dvs. storleken av den människogrupp, som berörs av följderna;
- i vilka mån händelsens följder berör nyhetens åskådare eller åhörare själva eller grupper, som de representerar.” (Regler 1972, 4).

Jag är medveten om att informativiteten som objektivitetskriterium i praktiken vållar stora svårigheter. Man kan ju ingalunda alltid veta hur mycket en händelse inverkar på mottagarnas levnadslopp; kanske får man veta det först i efterhand tack vare historieforskningen eller kanske i praktiken aldrig. Trots denna motsägelse är jag övertygad om att informativiteten som objektivitetskriterium kan öppna nya perspektiv för både journalistik och massmediaforskning; journalistiken måste på ett väsentligt sätt närma sig de vetenskaper som utforskar vilka faktorer som inverkar på människornas levnadslopp, och massmediaforskningen måste bl. a. kontrollera hur journalistiken lyckas i dessa strävanden.

I allmänhet är mina förslag till kriterier ännu säkerligen obestämda och behöver elaborering. Då kommer man antagligen fram till nya problem, som utgör en utmaning för journalistiken och massmediaforskningen. Man är t. ex. tvungen att fråga sig om objektiviteten i nyhetsförmedlingen egentligen är uppnåelig med nyheter om enstaka händelser som ofta presenteras lösräckta ur sin samhällsrelevanta kontext och bakgrund. Är inte ofta de händelser som faktiskt mest inverkar på människornas levnadslopp processer som sker på lång sikt?

Pertti Hemánus

Litteratur

Ahmavaara, Yrjö: Informaatio, Tutkimus tiedotuksen logiikasta (Information, En undersökning om informationens logik), Hagalund 1970.

Ahmavaara, Yrjö; Nordenstreng, Kaarle and Peltola, Pekka: Informational News Criteria, in Nordenstreng, Kaarle (ed.): Informational Mass Communication, Helsinki 1974.

Andrén, Gunnar Ericson, Lars O.; Ohlson, Ragnar och Tännsjö, Torbjörn: Från objektivitet till ökad genomsnittlighet, Häftnen för kritiska studier 6-7/1972.

Bergström, Lars: Objektivitet, En undersökning av innebörden, möjligheten och önskvärdheten av objektivitet i samhällsvetenskaperna, Vänersborg 1972.

Feilitzen, Cecilia von och Linné, Olga: Masskommunikationsteorier, i verket Radio och tv möter publiken, Malmö 1972.

Furhoff, Lars: Att mäta objektivitet, Statsvetenskaplig Tidskrift 2/1970.

Furhoff, Lars: Föreläsningar i masskommunikation, Surte 1972.

Halloran, James D.; Elliott, Philip and Murdock, Graham: Demonstrations and Communication: a Case Study, Harmondsworth 1970.

Hemánus, Pertti: Kun tasapuolisuudesta tehdään jumala (När man gör balanseringen till gud), Sosiologia 5/1971.

Hemánus, Pertti: Uutiset, maailmankuva ja objektiivisuus (Nyheter, världsbild och objektivitet), Sosiologia 3/1974.

Hermerén, Göran: Kvantitativ objektivitetsmätning, Statsvetenskaplig Tidskrift 3/1973.

Hermerén, Göran: Värdering och objektivitet, Umeå 1972.

Himmelstrand, Ulf: Objektivitet i nyhetsförmedlingen, Enköping 1972.

Myrdal, Gunnar: Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen, Uddevalla 1969.

Nordenstreng, Kaarle: Tiedotusoppi (Informationslära, publicerad i stencilform av Institutionen för journalistik och masskommunikation vid Tammerfors universitet 1974; kommer senare i bokform, antagligen också på engelska).

Pietilä, Veikko: "Dagsläget" i påverkningsproblematiken, i Mediaforskning: Kommunikasjon og samfunnsansvar, Rapport fra en nordisk konferanse i Oslo 18.-21. juni 1973, publicerad i stencilform av Institutt for presseforskning, Universitetet i Oslo.

Pietilä, Veikko: Om masskommunikationens effekter, Finsk Tidskrift 3/1974.

Quältér, Terence H.: Propaganda and Psychological Warfare, Clinton 1962.

Regler för programverksamheten vid Rundradion, Helsingfors 1972.

Rudner, Richard S.: Philosophy of Social Science, Englewood Cliffs 1966.

Thorén, Stig: Mr Gates i arbetet. Beredskapsnämnden för Psykologiskt försvar nr 55, Stockholm 1971.

Westerståhl, Jörgen: Objektiv nyhetsförmedling, Stockholm 1972.

Noter

¹ Min analys baserar sig framför allt på följande skrifter: Andrén et al. (1972), Furhoff (1970), Hermerén (1973) och Himmelstrand (1972). Mycket nyttiga har också några böcker varit som inte direkt står i förbindelse med debatten i fråga (Bergström 1972, Hermerén 1972 och Myrdal 1969).

² Även majoriteten av t. ex. journalisterna i ett samhälle kan missta sig; jmf begreppet "kollektiv villfarelse" (Hermerén 1972, 124-126) samt Hallorans et al. (1970, 17-32) resonemang om stereotypierna hos journalisterna.

³ Det är hög tid att helst också i icke-vetenskaplig dagsdebatt avstå från de negativa konnotationerna som har varit kännetecknande för ordet propaganda. I dag definierar man ju propaganda t.ex. som Qualter gör; hans definition är bäst i boken och lyder: "Propaganda is thus defined as the deliberate attempt by some individual or group to form, control, or alter the attitudes of other groups by the use of the instruments of communication, with the intention that in any given situation the reaction of those so influenced will be that desired by the propagandist" (Qualter 1962, 27). Man kan göra propaganda med mycket olika medel, även genom att sprida sanningsenliga, t.o.m. vetenskapliga fakta.

⁴ Speciellt problematiska media är radio och tv därför att verksamheten eller den journalistiska processen och resultaten där är mycket närmare varandra än i tidningspressen. M.a.o. kan det uppstå vanskliga kombinationer av en åtminstone till synes icke-objektiv arbetsprocess och det kanske trots allt objektiva resultatet. Det är antagligen för mycket fordrat att mottagarna kan hålla de här två sakerna isär. Därför borde spelreglerna antagligen vara lite annorlunda för radio och tv jämfört med spelreglerna för tidningspressen.

⁵ Med mitt förslag vill jag alltså inte förena mig med Ludwig Wittgensteins kända tes: "Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen". Det kan vara samhälleligt sett nödvändigt att förmedla nyheter om viktiga händelser även då det inte är möjligt att uppnå objektivitet i nyhetsförmedlingen. Men massmedia själva kunde på lämpliga sätt - i princip - hålla isär mera och mindre objektiva nyheter, som de redan i dag i några fall försöker att göra.

⁶ Också de övriga artiklarna i densamma boken kan vara nyttiga för svenska läsare.

"Trädanalys"

- en multivariat analysteknik . . .

Under senare delen av 1960-talet har datorer alltmer kommit i bruk i forsknings-sammanhang även vid de samhällsvetenskapliga institutionerna. Detta torde delvis hänga samman med att utomordentligt praktiska "programpaket" har utvecklats. Med hjälp av de ofta väl tillrättlagda analysprogrammen i dessa programbibliotek kan forskarna i väsentlig grad undvika egen tidsödande programmering, samtidigt som alltmer komplicerade statistiska beräkningar kan genomföras. Framför allt har forskningsgrupper i USA bidragit väsentligt till att lämpliga program finns tillgängliga. Som exempel kan nämnas BMD-biblioteket från University of California samt OSIRIS-paketet från University of Michigan och Institute for Social Research.

Fortfarande är emellertid de samhällsvetare relativt fåtaliga som har möjligheter och tillfälle att utnyttja den moderna tekniken. Denna uppsats,

vari kommer att presenteras en relativt enkel multivariat statistisk metod för ett undersökningsmaterial med företrädesvis kvalitativa variabler, vänder sig följaktligen inte till de välutrustade forskarna vid våra universitetsorter och knappast heller till studenter på doktorandnivå, utan snarare till den stora grupp samhällsvetare, som har önskat sig en teknik som är praktiskt användbar även om räknesturran är det enda tillgängliga hjälpmedlet. Till denna stora grupp hör t.ex. 2- och 3-betygsstudenter i statskunskap och angränsande ämnen. Det är därför min ambition att försöka beskriva metoden så begripligt som möjligt, vilket tyvärr kommer att medföra att den mer avancerade läsaren finner det mesta alltför elementärt.

Den omedelbara orsaken till uppsatsen är det faktum, att tekniken bakom ett relativt nykonstruerat dataanalysprogram visat sig vara tämligen lätt att tillämpa vid räknemaskinen och hålkortssortraren i analysituationer då den beroende variabeln är en dikotomi med värdena noll och ett, vilket är liktydigt med att den kan uttryckas i proportioner eller procent och att den därmed kan vara av genuint kvalitativ karaktär. Ett praktiskt prov av tekniken under dessa förhållanden har genomförts med positivt utfall i samband med att några studenter vid statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet arbetat med sina uppsatsarbeten på två- och trebetygsnivån.

Uppsatsen kommer att ges följande disposition. I det närmaste avsnittet presenteras den allmänna bakgrunden till att tekniken utvecklats. Därefter lämnar vi en redogörelse för den statistiska metoden, varefter ett tämligen utförligt exempel redovisas. Avslutningsvis skall vi nämna något om hur en genomförd analys redovisas och tolkas. I det sammanhanget skall metodens användningsområde i förhållande till några andra analystyper belysas.

Idéerna bakom datanalisprogrammet Automatic Interaction Detector

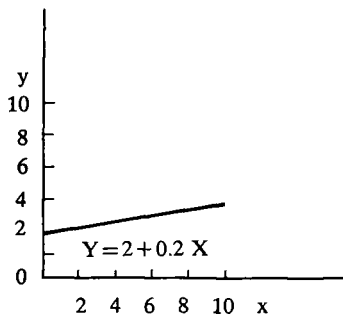
Programmet AID har utvecklats vid Institute for Social Research, Ann Arbor, Michigan. Den grundläggande idén med programmet framgår av de två sista orden i programmets rubrik. Man har velat utveckla en teknik, som avslöjar om statistisk interaktion föreligger bland de oberoende variablerna i deras påverkan på den beroende variabeln. Till bakgrunden hör att survey-metoden i stort sett är den dominerande uppläggningsmetoden på undersökningarna vid detta institut. Survey-undersökningar medför som bekant speciella analysproblem, som aldrig blir aktuella i samband med t.ex. experi-

mentella design. I experimenten kan de oberoende variablerna varieras systematiskt, och rätt utförda randomiseringsprocedurer garanterar att man sällan råkar ut för spuriösa samband. Interaktionsfenomen kan också studeras under mer tillfredsställande kontroll. I survey-undersökningar är inslaget av kvalitativa variabler och kvantitativa variabler på ordinal nivå relativt stort, vilket också skapar speciella problem på grund av att de eleganta statistiska teknikerna oftast förutsätter intervall- eller kardinalskalor. Bland de här nämnda analysproblemen framstod avsaknaden av tekniker som underlättar för forskaren att komma underfund med om statistisk interaktion mellan variablerna förekommer som en av de mera besvärande.

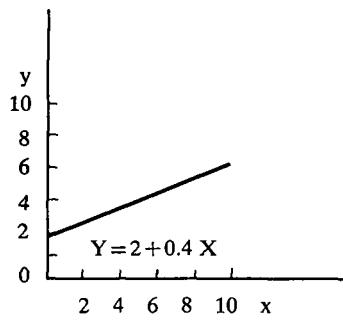
Vid sidan av detta syfte finns också ett annat. Inslaget av oberoende variabler på den s.k. nominala skalnivån är vanligtvis mycket betydande i surveysammanhang. Den multivariata statistiska teknik, som ofta kommer till användning för att fastställa effekten av nominala variabler, är den s.k. "dummy"-regressionstekniken, vilken i detta sammanhang vanligtvis innebär att man konstruerar en ny oberoende variabel för varje enskild kategori i den ursprungliga nominala variabeln. Om antalet oberoende variabler efter det denna omkonstruktion gjorts fortfarande kan hållas på en rimlig nivå, är detta en alldeles utmärkt teknik, men det inses lätt att man mycket ofta erhåller en drastisk ökning i antalet. Det är i detta sammanhang det andra syftet med AID-tekniken kommer in, nämligen syftet att åstadkomma en klassificering eller gruppering av nominala kategorier så att man samtidigt uppnår såväl maximal variansreduktion som ett minimalt antal "dummy" variabler.

Ordet "interaktion" torde bäst kunna översättas med "samspel". Statistisk interaktion är därför ett slags samspel mellan variabler, men inte mellan oberoende variabler å ena sidan och den beroende variabeln å den andra utan mellan två eller flera oberoende variabler.

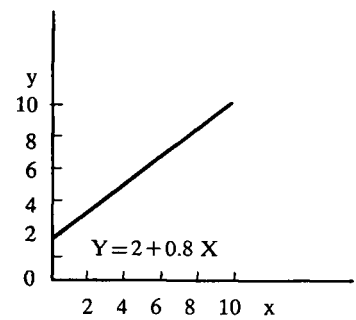
Strikt uttryckt föreligger statistisk interaktion när sambandet mellan en oberoende variabel (x) och den beroende variabeln (y) förändras, — inklusive konstantförändringar — när en andra oberoende variabel (z) varieras, dvs. när man t.ex. går från låga värden på z till höga värden. I figurerna 1 a—1 f visas ett exempel på statistisk interaktion. När z -variabeln antar lågt värde (1 a) utvisar b -koefficienten för sambandet mellan x och y att y förändras 0.2 enheter när x förändras 1.0 enhet. I figur 1 b är b -koefficienten lika med 0.4 och i figur 1 c 0.8. Sambandet mellan x och y beror alltså till en del på z . I figurerna 1 d—1 f har vi

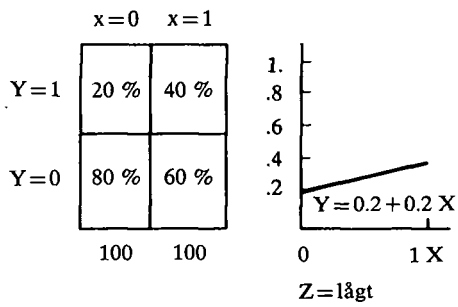
Figur 1 a. Sambandet mellan X och Y när Z=lågt.

Figur 1 b. Sambandet mellan X och Y när Z=medium.

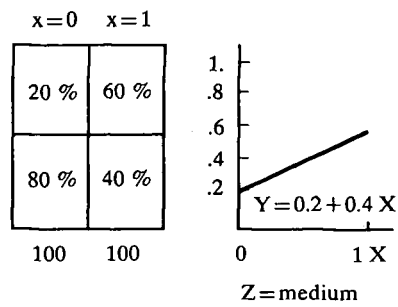

Figur 1 c. Sambandet mellan X och Y när Z=högt.

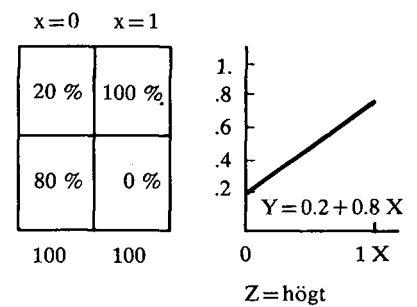
Tabell 1 d.

Figur 1 d.

Tabell 1 e.

Figur 1 e.

Tabell 1 f.

Figur 1 f.

redovisat det dikotoma fallet dvs. det fall då den beroende variabeln endast har två värden nämligen noll och ett.¹ Interaktion i en sådan situation ger sig till känna genom att skillnaderna mellan procenttalen varierar på ett mera systematiskt sätt, vilket ju är fallet här.

En kanske än mer koncentrerad bild erhålles om vi bryter ut första raderna i tabellerna 1 d och 1 e och ställer samman dem i en enda tabell.

	X=0	X=1	Skiln. i %
Z = medium	20 %	60 %	40
Z = lågt	20 %	40 %	20
			20

Tabell 1 g

Detta har vi gjort i tabell 1 g. Vi erhåller nu bättre möjligheter att kalkylera skillnaden mellan skillnaderna i %, vilket i detta exempel uppgår till 20 procentenheter. Det bör observeras att vertikalledet nu gäller Z. Läsaren inser lätt, att en mängd olika situationer av interaktion kan förekomma. I det redovisade exemplet blir riktningskoefficienten allt högre och linjen därför brantare. I alla tre figurerna är den emellertid positiv. Givetvis kan situationer inträffa när b-koefficienten ändras från att vara positiv till att vara negativ (jfr Galtung 1967, s. 356 ff.).

Vad som nu anförts är exempel på hur statistisk interaktion kan se ut, när man bearbetar sitt data-material. En allvarligare sak är hur man teoretiskt skall tolka ett interaktionsmönster. Att behandla detta problem går långt utöver syftet med denna uppsats, men det bör påpekas att interaktion oftast har väsentliga teoretiska implikationer bl.a. implikationer för den kausala tolkningen. Det bör stå intuitivt klart, att det inte blott är fråga om att x orsakar y och att dessutom z orsakar y utan att x och z framförallt tillsammans orsakar och påverkar y. Icke sällan kan just det antydda exemplet på interaktion innebära att varken x eller z var för sig påverkar y utan enbart då de samspelar, interagerar, föreligger ett orsakssammanhang (jfr Blalock 1965 och 1969).

Vi har nu glidit över till en mycket fundamental frågeställning då det gäller forskningsprocessen, och den gäller i vilket skede teoribildningen skall ske. Den klassiska statistikern menar oftast att de statistiska hypoteserna skall deduceras, härledas, ur en färdig teori. Man startar med teorin och man uppställer statistiska hypoteser och man använder klassisk beslutsteori vid valet att förkasta eller bibehålla hypoteserna beroende på graden av avvikelser från hypotetisk modell och kraven på signi-

fikans. Under senare tid och framförallt inom samhällsvetenskaperna hävdas emellertid att oavsett vilken signifikansnivå som uppställs och uppnåts vid en enda hypotesprövning och undersökning, så är det de upprepade och likartade resultaten som avgör även de statistiska hypotesernas hållbarhet. Denna syn har ju också lett till att man ofta indelar undersökningar i de två kategorierna *explorativa* och *explanativa*. I den explorativa undersökningen syftar analysarbetet snarare till att generera hypoteser än till att pröva dem. Först i den explanativa undersökningen, som kan vara en replikation, kommer en mera strikt hypotesprövning in i bilden (jfr Selltis m.fl. 1965, s. 50 ff. samt Westerståhl 1970, s. 48 ff.).

Då det gäller AID-programmet har detta utvecklats med tanke på att komma till användning i ett explorativt forskningsskede. Detta framgår av den teoretiskt betonade introduktionen till programmet som ges i boken "Multivariate Model Building". (John A. Sonqvist, 1970, särskilt kap. 1 och 2.)

Den statistiska tekniken

Den statistiska tekniken som ligger till grund för AID är uppdelning av kvadratsummor exempelvis av den typ som kommer till användning i variansanalys. Vi skall närmast ge en kort introduktion till denna analysteknik. På grund av teknikens användning i explorativt syfte här kommer vi inte att gå in på statistisk hypotesprövning i samband med variansanalys. (Den läsare som är speciellt intresserad av detta får vända sig till statistisk litteratur t.ex. Blalock 1960.)

Låt oss till en början tänka oss en analysituation, där det fenomen vi valt att studera kan mätas på intervallskalenivå. Det innebär att avstånden mellan olika mätpunkter på vår variabel är lika stora (=ekvidistanta). Säg att vi är intresserade av ett politiskt beteende som debattinlägg i en kommunfullmäktigeförsamling. Tid är därmed enheten för vår beroende variabel och användningen av tid i debattinläggen varierar givetvis från ledamot till ledamot. I och med att tidsskalan uppfyller kravet på ekvidistans blir det nu meningsfullt att beräkna ett genomsnittsvärde för fullmäktigeledamöterna, dvs. vi beräknar det aritmetiska medelvärdet.

$$\bar{X} = \frac{\sum X_i}{N} \quad (1)$$

Detta erhålles genom att alla observerade variabelvärden — ett värde per person — läggs tillsammans och divideras med antal observationer (=antal personer). Ekvidistansen gör också att det blir meningsfullt att beräkna avvikelserna från detta

medelvärde. Vissa ledamöter talar sammanlagt längre tid än genomsnittet, andra mindre tid än genomsnittet. Om samtliga avvikelser kvadreras och därefter summeras erhåller vi

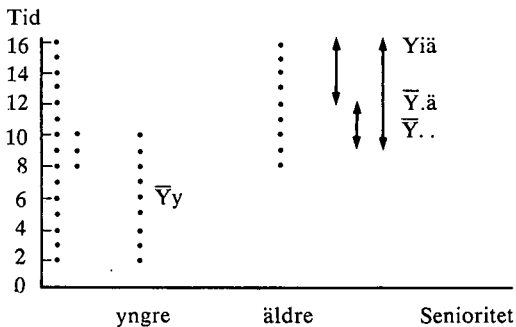
$$\sum (X_i - \bar{X})^2$$

Denna kvantitet kallas "totalkvadratsumma" (TSS) eller totalvariation.² Så långt har vi blott konstaterat att den egenskap vi studerar varierar, och vi har endast skaffat oss ett mått på hur mycket den varierar.

Om vi nu enbart skulle vara intresserade av att beskriva beteendet statistiskt, kan denna summa divideras med antalet observationer (N) och vi erhåller ett slags genomsnittligt spridningsmått som för övrigt kallas variansen

$$s^2 = \frac{\sum (X_i - \bar{X})^2}{N} \quad (3)$$

I vårt fall är vi emellertid inte enbart intresserade av deskription utan av att förklara det beteende vi studerar, dvs. vi inte vill veta varför vissa talar längre och andra kortare tid. Därför måste vi introducera en annan variabel t.ex. egenskapen erfarenhet, ålder eller senioritet. I figur 2 har vi tänkt oss att detta gjorts. Vi har två grupper som uppenbarligen inte är helt lika i sitt beteende. En olikhet är medelvärdet; i gruppen yngre är det 6 min. i gruppen äldre är det 12 min. En likhet är å andra sidan spridningen kring dessa medelvärden (= variansen). För att skilja medelvärdena åt inför vi olika beteckningar. $\bar{Y}..$ = medelvärdet för alla, $\bar{Y}.y$ = medelvärdet i gruppen yngre, och $\bar{Y}.ä$ = medelvärdet i gruppen äldre. Det inses lätt att vi nu kan beräkna variationen kring alla dessa medelvärden inom varje grupp enligt formeln (2). Variationen kring $\bar{Y}..$ ger oss total variation. Här ingår samtliga observationer. Variationen kring $\bar{Y}.ä$ beräknas endast för de ledamöter som ingår i gruppen äldre osv.

Figur 2. Sambandet mellan senioritet och debattid. (Hypotetiskt fall.)

Låt oss nu betrakta en enda individ i materialet t.ex. $Y_{iä}$ längst upp till höger. Denne har ett avstånd från sin position ner till $\bar{Y}..$, som kan uppdelas i två sträckor, nämligen avståndet från hans individuella värde som är 16, till medelvärdet i hans grupp som är 12 ($\bar{Y}.ä$) samt avståndet från $Y_{iä}$ till medelvärdet för alla ($\bar{Y}..$). Detta ger

$$(Y_{iä} - \bar{Y}..) = (Y_{iä} - \bar{Y}.ä) + (\bar{Y}.ä - \bar{Y}..) \quad (4)$$

eller med generella symboler i = individ, j = grupp, vilket anger att samma sak gäller för vilken individ som helst.

$$(Y_{ij} - \bar{Y}..) = (Y_{ij} - \bar{Y}.j) + (\bar{Y}.j - \bar{Y}..) \quad (5)$$

Eftersom detta gäller varje individ kan vi summera över alla individer och grupper, men för att negativa värden inte skall ta ut positiva värden kvadreras först alla avvikelser och vi erhåller³

$$\sum_i \sum_j (Y_{ij} - \bar{Y}..) ^2 = \sum_i \sum_j (Y_{ij} - \bar{Y}.j) ^2 + \sum_i \sum_j (\bar{Y}.j - \bar{Y}..) ^2 \quad (6)$$

Summan till vänster om likhetstecknet mäter den totala variationen (TSS), vilken vi använt tidigare. Vad vi nu funnit är emellertid en viktig sak. Den totala variationen är en kvantitet som är identisk med summan av två andra kvantiteter 1) $\sum_i \sum_j (Y_{ij} - \bar{Y}.j) ^2$, vilket är detsamma som den sammanlagda variationen i de två undergrupperna. I vårt exempel innebär detta variationen inom gruppen yngre plus variationen inom gruppen äldre. Den gängse beteckningen för denna variation är WSS = "inomgruppskvadratsumma" eller inomgruppsvariation.⁴

2) $\sum_i \sum_j (\bar{Y}.j - \bar{Y}..) ^2$, vilket är detsamma som den sammanlagda variationen mellan gruppmedelvärdena och medelvärdet för alla. Detta kallas BSS = "mellangruppskvadratsumma" eller mellangruppsvariation.⁵

Ofta kallas WSS för "oförklarad" variation och BSS för "förklarad" variation. Dessa beteckningar är lätta att inse, eftersom förklarad variation är den kvantitet som beror på att materialet delats upp i undergrupper, varvid egenskapen att tillhöra en undergrupp ger varje individ ett gruppmedelvärde och därmed en viss avvikelse som detta medelvärde svarar för.

I stället för formler har vi nu

$$TSS = WSS + BSS \quad (7)$$

Total variation = Inomgruppsvariation + Mellangruppsvariation

Total variation = Oförklarad variation + Förklarad variation

Denna identitet ger oss också rätt att beräkna t.ex. BSS indirekt genom att lösa följande enkla ekvationer

$$\begin{aligned} \text{BSS} &= \text{TSS} - \text{WSS} \quad \text{eller} & (8) \\ \text{WSS} &= \text{TSS} - \text{BSS} \end{aligned}$$

Vi behöver alltså direkt i data endast beräkna TSS samt endera av BSS eller WSS. I vårt speciella exempel med debattinlägg kan vi nu skriva

$$\text{BSS} = \text{TSS} - (\text{WSS}_{\text{yngre}} + \text{WSS}_{\text{äldre}}) \quad (9)$$

Dividerar vi båda sidor med TSS erhåller vi proportionen BSS/TSS, vilket är liktydigt med *proportionen förklarad variation*.

$$\frac{\text{BSS}}{\text{TSS}} = 1 - \left(\frac{\text{WSS}_{\text{yngre}}}{\text{TSS}} + \frac{\text{WSS}_{\text{äldre}}}{\text{TSS}} \right) \quad (10)$$

Uppdelning av kvadratsumman när den beroende variabeln är en dikotomi med värdena noll (0) och ett (1).⁶

Såsom visats i det föregående avsnittet bygger variansanalysen på en kvantifiering av variationen kring medelvärden. Vi nämnde att detta var meningsfullt endast då variabeln var en intervallskala. För den oberoende variabeln finns inga krav. I många analysituationer är den beroende variabeln emellertid en ordinalskala och icke sällan är den till och med en nominalskala. I det senare fallet uppfylls vare sig kraven på ordning eller ekvidistans. Variabeln är kvalitativ dvs. anger egenskaper, om vilka det är meningslöst att använda kvantifierade uttryck som "mer" eller "mindre". En utväg då man har att göra med en dylik variabel är att dikotomisera den. Det innebär att man delar den i två kategorier av variabelvärden, av vilka den ena kategorin ges det nya värdet 0 och den andra värdet 1. Detta är inget märkligt. Det är nämligen vad som alltid sker när man uttrycker något i proportioner eller i procent. Procenttalet är alltid den relativa frekvensen av 1 multiplicerad med 100.

Eftersom variansanalys utgår från avvikelser kring medelvärden skall vi först definiera det aritmetiska medelvärdet. I ett grupperat eller klassindelad material beräknas det aritmetiska medelvärdet enligt formeln

$$\bar{X} = \frac{\sum X_i f_i}{N}, \quad \text{där} \quad (11)$$

X_i är variabelvärdena och f_i är frekvensen av dessa variabelvärden. Om vi tillämpar denna formel på ett material där de enda X_i -värdena är 0 och 1 erhålles

$$\bar{X} = \frac{1 \cdot f_1}{N} + \frac{0 \cdot f_0}{N} = \frac{f_1}{N} \quad (12)$$

Medelvärdet visar sig alltså vara den relativa frekvensen av 1, vilket medför att proportionen 1 ock-

så är lika med medelvärdet och följaktligen är även ett procenttal i grund och botten ett aritmetiskt medelvärde. Vi kallar nu i fortsättningen den relativa frekvensen av 1 för P och den relativa frekvensen av 0 för Q. Eftersom dessa två relativa frekvenser är de enda som existerar blir summan av P och Q lika med 1 och $Q = 1 - P$. Vi kan alltså skriva

$$\bar{X} = \frac{f_1}{N} = P \quad (13)$$

och

$$\frac{f_0}{N} = Q \quad (14)$$

Vi kan nu sätta in dessa uttryck i formeln för spridningsmättet variansen, som för ett grupperat material brukar skrivas

$$S^2 = \sum (X_i - \bar{X})^2 \cdot \frac{f_i}{N} \quad (15)$$

Om X_i ersättes med värdena 0 och 1, X ersättes med P och f_i/N ersättes med P när $X_i = 1$ och med Q när $X_i = 0$ erhålles följande uttryck:

$$\begin{aligned} S^2 &= (1 - P)^2 \cdot P + (0 - P)^2 \cdot Q = \\ &= Q^2 \cdot P + P^2 \cdot Q = \\ &= P \cdot Q (Q + P) = \\ &= PQ \end{aligned} \quad (16)$$

Variansen i en dikotomi med värdena 0 och 1 är således lika med produkten av de relativa frekvenserna nollor och ettor *eller* produkterna av proportionerna nollor och ettor. I variansanalys arbetar man emellertid icke med variansen — trots namnet — utan med vad man i allmänhet brukar kalla variationen (jfr t.ex. Blalock 1960). Det innebär att man inte relaterar summan av de kvadrerade avvikelserna kring medelvärdet till antalet observationer (N), utan stannar vid uttrycket i täljaren. Vi finner med andra ord att de uttryck som vi i ekvationerna 6 och 7 kallade för TSS eller WSS är identiska med det uttryck vi har i täljaren av ekvation 15. Vi kan följaktligen skriva

$$S^2 = \frac{\text{TSS}}{N} = \frac{\sum (X_i - \bar{X})^2 \cdot f_i}{N} = PQ,$$

vilket medfört att

$$\text{TSS} = N \cdot P \cdot Q \quad (17)$$

Slutsatsen blir alltså att variationen (TSS) i en dikotomi med värdena 0 och 1 är helt enkelt produkten av antalet observationer, proportionen 0 och proportionen 1. Vi vet att WSS beräknas på samma sätt som TSS och enligt ekvationerna 8 och 9 har vi, i det fall den oberoende variabeln också är en dikotomi, att

$$\text{BSS} = N \cdot P \cdot Q - (N_0 \cdot P_0 \cdot Q_0 + N_1 \cdot P_1 \cdot Q_1) \quad (18)$$

I den följande matrisen har vi en situation, där båda variablerna är dikotoma. Y-variabeln är här den beroende variabeln och X är den oberoende. Bok-

stäverna, som skrivits in i rutorna symboliserar frekvenser dvs. absoluta tal. TSS beräknas nu på marginalerna längst till höger, eftersom dessa gäller hela materialet. WSS beräknas på dels kolumn 0 dels kolumn 1.

	X=0	X=1	
Y=1	a	b	a+b
Y=0	c	d	c+d
	a+c	b+d	a+b+c+d

Tabell 1. Frekvenstabell för två dikotoma varianser

Om vi nu utnyttjar symbolerna för frekvenser i tabell 1 erhåller vi följande uttryck.

Total variation (TSS): $N_T = (a+b+c+d)$; $P_T = \frac{(a+b)}{(a+b+c+d)}$; $Q_T = \frac{(c+d)}{(a+b+c+d)}$

Inomgrupps-variation

när X=0: $N_0 = (a+c)$; $P_0 = \frac{a}{(a+c)}$; $Q_0 = \frac{c}{(a+c)}$;

när X=1: $N_1 = (b+d)$; $P_1 = \frac{b}{(b+d)}$; $Q_1 = \frac{d}{(b+d)}$;

Dessa uttryck, där P-värdena är relativa frekvenser av Y=1 och Q-värdena är relativa frekvenser av Y=0, kan nu sättas in i ekvation 18, vilket ger

$$BSS = (a+b+c+d) \times \frac{(a+b)}{(a+b+c+d)} \times \frac{(c+d)}{(a+b+c+d)} - \left((a+c) \times \frac{a}{(a+c)} \times \frac{c}{(a+c)} + (b+d) \times \frac{b}{(b+d)} \times \frac{d}{(b+d)} \right) = \frac{(a+b)(c+d)}{(a+b+c+d)} - \left(\frac{ac}{(a+c)} + \frac{bd}{(b+d)} \right) \tag{19}$$

Tabell 2. Sambandet mellan två dikotoma variabler. Absoluta tal

Ett numeriskt exempel:

	X=0	X=1	
Y=1	74	248	322
Y=0	596	48	644
	670	296	966

$TSS = \frac{322 \times 644}{966} = 214.6667$

$WSS_0 = \frac{74 \times 596}{670} = 65.8269$

$WSS_1 = \frac{248 \times 48}{296} = 40.2162$

$BSS = 214.6667 - (65.8269 + 40.2162) = 214.6667 - 106.0431$

$\frac{BSS}{TSS} = 1 - \frac{106.0431}{214.6667} =$

$= 1 - 0.4940 = 0.5060$

AID-programmet steg för steg ...

Vi har nu funnit hur uppdelning av kvadratsummor sker när den beroende variabeln är en dikotomi med värdena 0 och 1. Vi skall här efter övergå till att redovisa hur AID-programmet arbetar och vilka steg som ingår i processen. Stegen är de följande

1. Fastställ TSS för hela materialet.

2. Tudela materialet efter varje oberoende variabel vid den klassgräns som medför att kvoten BSS/TSS (=proportionen förklarad variation) maximeras.
3. Välj ut den oberoende variabel som ger den största kvoten BSS/TSS och dela materialet i två undergrupper vid den klassgräns som bestäms enligt 2.
4. Fastställ ny TSS för varje undergrupp och börja om från 2 med den undergrupp, som har störst TSS.

Det första steget skall vi inte uppehålla oss länge vid eftersom det har redovisats i samband med att TSS i det föregående exemplet fastställdes till 214.6667.

Det andra steget skall vi gå igenom i detalj. Vi antar nu att det material som vi tidigare arbetade med egentligen utgjordes av en bivariat tabell med dimensionerna 2x5 enligt nedan. Denna tabell kan uppenbarligen tudelas efter variabeln X på fyra olika sätt, nämligen mellan X₁ och X₂ eller X₂ och X₃ eller X₂ och X₄ eller mellan X₄ och X₅. Resultaten av dessa fyra alternativ ges i nedanstående tabeller. För varje alternativ kan WSS bestämmas enligt formel 18-19.

	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	
Y=1	1	73	62	93	93	322
Y=0	368	228	39	8	1	644
	369	301	101	101	94	966

Tabell 3. Bivariat frekvenstabell där endast den beroende variabeln är dikotom

	X ₁	X ₂ — X ₅				
Y=1	1	321	322			
Y=0	368	276	644			
	369	597	966			
	X ₁ — X ₂	X ₃ — X ₅				
Y=1	74	248	322			
Y=0	596	48	644			
	670	296	966			
	X ₁ — X ₃	X ₄ — X ₅				
Y=1		136 186	322			
Y=0		635 9	644			
		771 195	966			
	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	
Y=1				229	93	322
Y=0				643	1	644
				872	94	966

Alternativ A

$$WSS = \left(\frac{1 \times 368}{369} + \frac{321 \times 276}{597} \right) = 149.40$$

Alternativ B

$$WSS = (\text{jfr tabell 2}) = 106.04$$

Alternativ C

$$WSS = \left(\frac{136 \times 635}{670} + \frac{186 \times 9}{195} \right) = 120.60$$

Alternativ D

$$WSS = \left(\frac{229 \times 643}{872} + \frac{93 \times 1}{94} \right) = 148.25$$

Eftersom BSS=TSS—WSS bör BSS maximeras när WSS är som minst. Alternativ B ger följaktligen störst BSS och därmed även störst BSS/TSS. Vi går nu vidare med att beräkna denna kvot genom att sätta in B-alternativets värden i formel 19 och dividera båda sidor med TSS.

$$\frac{BSS}{TSS} = 1 - \frac{WSS}{TSS} = 1 - \frac{106.040}{214.667} = 0.5067$$

I det fall att den oberoende variabeln X är av rent kvalitativ karaktär, kan man som ett första led i steg två arrangera X-värdena efter stigande procenttal. Även om detta inte direkt framgår av tabell 3, ser man ganska lätt att en lodrät procentberäkning skulle leda till att procenttalen skulle öka monotont från X₁ till X₅.

I detta fall råkar således stigande procenttal sammanfalla med stigande Xi-värden. Detta är icke alltid fallet. Om X-variabeln är en klassindelad intervallskala eller ordinalskala, kan en examination av medelvärdena avslöja icke-lineära samband. I

ett dylikt fall får man från fall till fall pröva lämpligheten av att låta Xi-värdena byta plats. Om Xi-variabeln är rent kvalitativ bör man vara något mindre tveksam då det gäller detta omarrangemang. Det rimligaste torde i de flesta fallen vara att tillåta vilken som helst komposition av de två resulterande undergrupperna. Detta blir nämligen följden om Xi-värdena dvs. kolumnerna först rangordnas efter medelvärdenas storlek. I AID-programmets terminologi tillåter man därmed s.k. "free split". Bo Särilvik har använt denna strategi för att uppnå en optimal klassificering i socioekonomiska kategorier då det gällde att förutsäga tvåblocks-röstning i det svenska elektoratet. (Särilvik 1969, 1970).⁸

Steg två, vilket vi nu gått igenom för en oberoende variabel upprepas för varje enskild oberoende variabel eller "prediktor", som är beteckningen på dessa enligt AID. Efter det att steg två fullbordats har vi således en rad BSS/TSS-värden, vilka utgör den optimala klassificeringen för respektive variabel.

I steg tre följer därefter beslutet att uppdelna materialet i två undergrupper. Detta beslut dikteras av ett annat maximeringskriterium: man väljer den variabel som har uppnått den största kvoten BSS/TSS enligt steg två.

I steg fyra sker först egentligen en upprepning av steg ett, dvs. man fastställer TSS men nu i varje undergrupp. Det bör observeras att i steg två har redan variationen inom varje undergrupp beräknats. Vi kallade denna då för WSS eller inomgruppsvariation. Ett annat ord är residual. Vad som nu sker är alltså endast att den tidigare WSS-variationen döps om till TSS-variation. Steg fyra avslutas med att man beslutar om vilken undergrupp som först skall bearbetas i en ny omgång av stegen 2—4. Det säger sig självt att detta beslut egentligen är helt betydelselöst för slutresultatet.

Ytterligare ett påpekande skall göras i samband med genomgången av det praktiska förfarandet och det gäller frågan om när processen skall avslutas. Här finns två kriterier. För det första kan man bestämma sig för vilken gruppstorlek, som skall vara den minst tillåtna. Detta är en ren lämplighetsfråga. Den rimliga regeln torde vara att välja en gruppstorlek som ger ett något så när stabilt underlag för ett medelvärde (=procenttal eller proportion). För det andra kan man bestämma sig för en viss minimistorlek på kvoten BSS/TSS för att man skall få vidta en ytterligare tudelning av en grupp. Observera att det här gäller kvoten mellan det optimala BSS-värdet i en undergrupp och TSS för hela materialet, dvs. den totala variation

som fastställs vid starten av hela analysprocessen. I vårt exempel motsvaras detta av $TSS=214.6667$. AID-konstruktörerna rekommenderar här värdet 0.006, och skälet till detta är att om man analyserar ett sampel på mer än 2000 observationer så blir så gott som alltid samtliga tudelningar signifikanta. Är samplet mindre och man eftersträvar signifikanta tudelningar, bör detta värde höjas. Används tekniken i explorativt syfte, kan man emellertid bortse från detta problem. (För en utförlig teknisk presentation av AID-programmet se Sonqvist, J. m.fl. 1965.)

Redovisning av resultaten

Den genomförda variansanalysen enligt AID-programmets principer kan redovisas på två sätt. För det första kan man för varje undergrupp redovisa resultaten av steg två i processen, dvs. man redovisar de optimala BSS/TSS-kvoterna för varje oberoende variabel i en given grupp av materialet. Detta resulterar i en tabell där kolumnerna lämpligen kan utgöras av undergrupper i materialet och där raderna definieras av prediktorerna dvs. de oberoende variablerna. Vi får en tabell av följande grundtyp. Det högsta numeriska värdet i varje kolumn anger dels vilken prediktor som resulterat i en uppdelning av gruppen ifråga, dels hur mycket denna prediktor förmår förklara av variationen genom tudelningen. Även här bör det observeras att det endast är resultatet i den första kolumnen, dvs. från analysen av materialet i sin helhet, som kan tolkas som andelen förklarad variation av den ursprungliga totala variationen. För att erhålla den multipla förklarade variationen, R^2 , måste varje optimal BSS-kvantitet relateras till TSS_T (=total variation i grupp 1) och därefter summeras. I en rad längst ner kan lämpligen också denna kvot anges för varje tudelad undergrupp. Även antalet observationer i respektive undergrupp kan anges i denna tabell.⁹

Grupper Prediktorer	Grp 1	Grp 2 ...	Grpk
P ₁	$\frac{BSS}{TSS}$ 11	$\frac{BSS}{TSS}$ 12 ..	$\frac{BSS}{TSS}$ lk
P ₂	$\frac{BSS}{TSS}$ 21		
P ₃	$\frac{BSS}{TSS}$ 31		
P _n	$\frac{BSS}{TSS}$ n1		$\frac{BSS}{TSS}$ nk

Tabell 5. Principiell tabell för presentation av BSS/TSS-värden

För det andra kan resultatet redovisas i form av en s.k. trädfigur — AID-tekniken har också kallats för "trädanalys" av skäl som nu kommer att framgå. I denna tas resultaten upp från det tredje steget i processen. Vad som framgår av "trädet" är för det första *vilka prediktorer*, oberoende variabler, som kommit till användning vid tudelningarna och av sammanhanget framgår också *vilken sammansättning* de olika undergrupperna har erhållit. Vidare framgår av trädet *vilka medelvärden* som erhållits beträffande den beroende variabeln i varje undergrupp. För fallet med en analys av en dikotom beroende variabel, vilket vi här uteslutande har sysslat med, utgör medelvärdet helt enkelt P eller proportionen 1. Medelvärdet kan också anges i procent vilket kanske i någon mån underlättar begripligheten då det hela presenteras. Q-värdena får man sluta sig till genom kalkylen av $1-P$. I den mån man finner det lämpligt kan dessa givetvis också anges, men det bör nog endast förekomma på ett preliminärt stadium. Slutligen brukar man i "trädfiguren" också redovisa antalet observationer i varje undergrupp dvs. (N). I varje fall bör alltid (N) anges för slutgrupperna liksom för den allra första gruppen. Läsaren bör få en chans att själv kalkylera residualerna och kontrollera uppgiften rörande det slutliga värdet på $R^2 = \frac{BSS_T}{TSS_T}$.

I det följande skall vi helt kort redovisa slutresultatet av den AID-analys, för vilken vi i det föregående redovisat en del siffror. Vad vi faktiskt serverat i exemplet är en liten analys av ett administrativt beslutsfattande i verkställighetsskedet av kommunblocksreformen, nämligen länsstyrelsernas beslut och förslag till blockbildning av rikets kommuner. Besluten härrör från perioden 1963—1964 strax före det att Kungl. Maj:t fastställde blockplanen. Efter det att riksdagen våren 1962 hade antagit principerna för hur indelningsreformen skulle genomföras, fick länsstyrelserna i uppdrag att utvälja centralorter kring vilka de framtida kommunerna skulle byggas upp. Det blev den funktionella regionprincipen som kom att antagas som grundläggande, vilket innebar att de administrativa gränserna skulle anpassas efter det naturliga kontaktmönstret kring de större tätorterna. Blocken skulle vidare ha minst 8.000 invånare och denna siffra skulle gälla för år 1975. Förutom regionprincipen skulle alltså ett storlekskrav och ett krav på stabil befolkningssiffra uppfyllas. I vissa situationer kunde man enligt propositionen och utskottsutlåtandet tänka sig att smärre avsteg

från grundprinciperna skulle kunna godtagas, nämligen i glesbygdsområden och i närheten av de allra största tätorterna i landet.¹⁰

Vår undersökning gäller möjligheterna att predicera länsstyrelsernas val av C-orter med hjälp av ett antal variabler som varit relativt lättillgängliga i statistiska publikationer.

Den beroende variabeln utgörs av en dikotomi, där de föreslagna centralorterna givits värdet 1 medan övriga kommuner, s.k. randkommuner, givits värdet 0. Till kategorin centralorter hör dels sådana centralortskommuner, som föreslagits skola bilda administrativt centrum i ett block, som utgörs av flera f.d. kommuner, dels sådana kommuner, som föreslagits stå självständiga. De senare skulle inte alls beröras av reformen enligt länsstyrelseförslagen.

De prediktorer vi använt består av två grupper. För det första har vi en grupp rent strukturella kommunegenskaper såsom, centralitetsindex, tätortsgrad, antal invånare, befolkningsutveckling, sysselsättningsgrad samt kommunal utdebitering. För det andra har vi använt sex andra variabler, som kan karakteriseras som kontextuella variabler. Dessa utgörs av regionala medelvärden ifråga om de förstnämnda variablerna. Skälet till att vi tagit med dessa variabler är att man — som ovan angetts — förklarar sig benägen att göra avkall på principerna under vissa förutsättningar. Bland dessa förutsättningar var den att i glesbygdsområden kunde den funktionella regionprincipen inte upprätthållas.

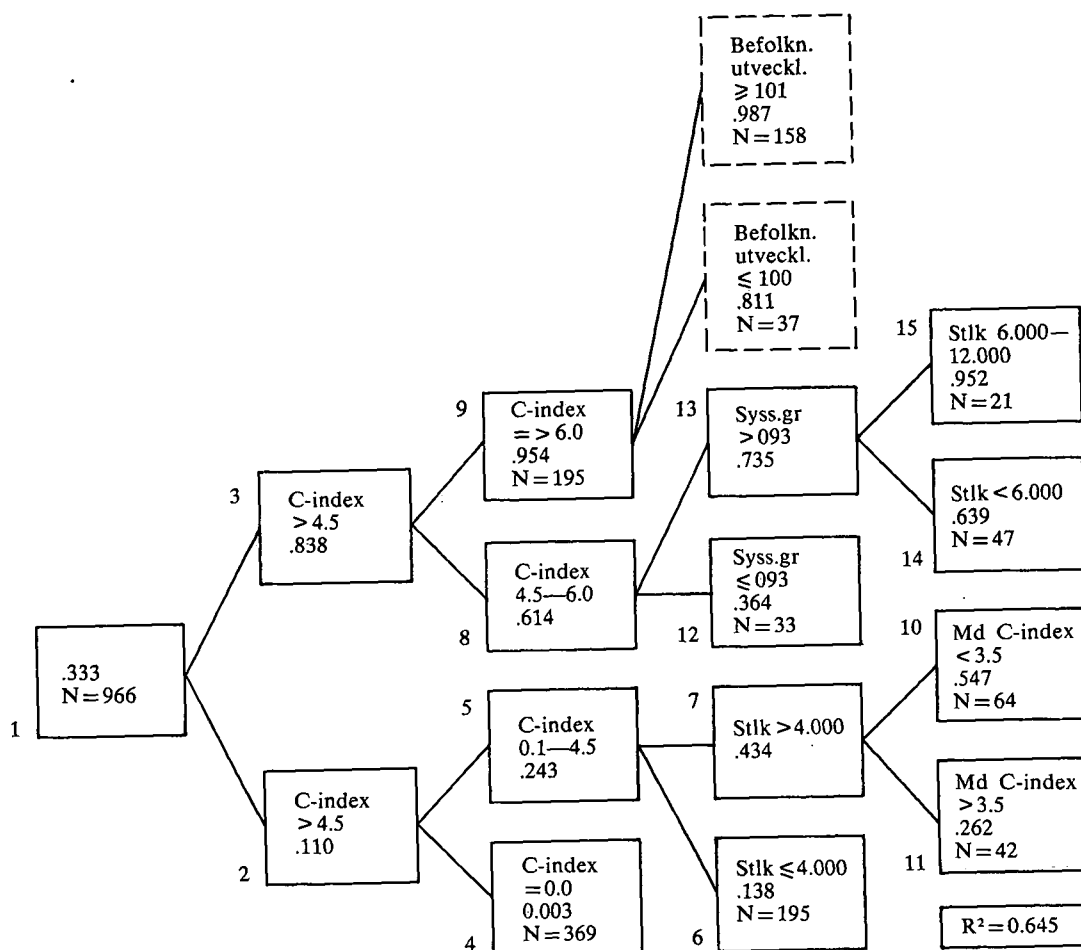
Ett sätt att operationalisera dessa överväganden är att låta ett genomsnittsvärde för en region — i detta fall lämpligen ett län — karakterisera egenskaperna ifråga. Den teoretiska modell, som föresvävar oss, ger således uttryck för två typer av effekter eller effekter på så att säga två nivåer. För det första har vi effekten på den individuella nivån: effekten av variabler, som ovan betecknats som strukturella och som anger egenskaper hos den enskilda kommunen, vilken är vår analysenhet. För det andra har vi effekten på en regional nivå: dvs. effekten av att tillhöra en region där det genomsnittligt sett är fråga om t.ex. glesbygd eller tätortsbygd.

Det vi nu redovisat ovan i samband med genomgången av steg två i processen är faktiskt analysen av variabeln centralitetsindex. Värdet 0.506 är den proportion, som denna variabel förmår förklara redan i den allra första tudelningen. Som framgår av tabell 6, kolumn 1, har denna prediktor varit den utan jämförelse mest effektiva. Den återkommer starkast även i grupp två och tre och

den sammanlagda effekten av denna variabel är inte mindre än 58,6 %. Övriga prediktorer bidrar endast med mycket små effekter. Det bör emellertid observeras att slutsatser av denna karaktär är mindre lämpliga, eftersom all förklarad variation vid en given "split" tillskrivs den prediktor, som erhållit högsta värde. Det inses lätt att ett så högt värde, som storleksvariabeln erhåller i grupperna 1, 2 och 3 borde ge en bättre totaleffekt än vad nu är fallet. Summerar vi nämligen BSS/TSS - värdena för grupp 13 och grupp 5 erhåller vi inte mer än 3,5 %. Ytterligare en variabel redovisar relativt stark effekt, nämligen befolkningsutveckling. Det kan observeras att denna variabel företer hyggliga värden över hela linjen utan att den för den skull resulterar i en uppdelning. Det sannolika är att den samvarierar starkt med andra prediktorer, men det kan icke utslutas att analys-tekniken här uppvisar en svaghet i det att den icke låter vissa variabler komma till sin rätt.

I figur 3 har "trädet" uppritats. I boxarna har överst angetts vilken prediktor som kommit till användning och vad sammansättningen blivit. Då det gäller att bedöma sammansättningen av en grupp längre ut i trädet måste samtliga tidigare tudelningar tas i beaktande. De 21 observationerna i grupp 15 kännetecknas således av att C-index = 4.5—6.0, sysselsättningsgraden är högre än 93 och antalet invånare är mellan 6.000 och 12.000. I detta fall har tudelningsprocessen avslutats när antalet observationer i undergrupperna blivit mindre än 20. Grupperna 12 och 15 har slutat på detta sätt. Kravet på reducerad BSS/TSS har varit 0.006 vilket har avslutat processen i grupperna 9, 4, 6, 11 och 14. Hade detta kriterium emellertid varit 0.005 skulle grupp 9 ha tudelats med hjälp av variabeln befolkningsutveckling.

En praktisk fråga gäller hur trädet bör arrangeras med avseende på sambandens riktning. En lämplig regel torde vara, att låta medelvärdena alltid gå mot ett (1) i en riktning t.ex. uppåt som i vårt fall och mot noll (0) i den andra riktningen.¹² Denna fråga gäller egentligen också tolkningen av tabell 6. Det "sambandsmått" vi arbetar med vilket kan jämföras med en kvadrerad korrelationskoefficient, anger icke alls riktningen på sambandet, vilket givetvis vore önskvärt. Praktiskt löser man problemet visuellt i samband med att man ser tabellerna och gör beräkningarna enligt steg 2, men detta kommer inte till synes när man redovisar BSS/TSS i tabell 6. Om man så önskar kan man stipulera ett tecken t.ex. parentes kring värdena när sambandet är negativt.

Figur 3. "Trädanalys" av länsstyrelsens val av centralortskommuner och självständiga blockbildningar.

Prediktor	Grupp	Grp 1	Grp 3	Grp 8	Grp 13	Grp 2	Grp 5	Grp 7
Storlek		.321	.138	.096	.108	.102	.108	.006
Centralitetsindex		.506	.191	—	—	.145	.013	.049
Tätortsgrad		.327	.127	.042	.047	.042	.010	.006
Befolkningsutveckling		.261	.178	.090	.061	.033	.041	.021
Sysselsättningsgrad		.238	.161	.128	.002	.014	.006	.008
Utdebitering		.035	.018	.027	.031	.008	.003	.002
Medeltal storlek		.010	.034	.003	.013	.008	.036	.000
Medeltal C-index		.004	.042	.021	.017	.008	.046	.079
Medeltal tätortsgrad		.003	.011	.070	.004	.006	.016	.035
Medeltal befolkn.utv.		.002	.033	—	—	.011	.011	.005
Medeltal syssels.grad		.004	.009	—	—	.004	.014	—
Medeltal utdebitering		.003	.005	.020	.031	.010	.016	.010
BSS/TSS _T		.506	.036	.014	.007	.044	.028	.010
N		966	296	101	68	670	301	106

Tabell 6. AID-analys av länsstyrelsernas val av centralortskommuner och självständiga Blockbildningar. BSS/TSS-värden för sambanden mellan prediktorer och beroende variabel inom varje grupp.¹¹

En liten kommentar till resultatet sett ur innehållsmässig synvinkel skall göras. Endast vid ett tillfälle har en s.k. kontextuell variabel givit utslag och det är vid delningen av grupp 7. Som synes kan denna split mycket väl tolkas i linje med det förda teoretiska resonemanget. I regioner där genomsnittsvärdet ifråga om C-index varit generellt lågt har kommuner med relativt liten storlek och låga centralitetsindex haft större sannolikheter för att bli utsedda som centralorter eller självständiga. Vi torde här ha upptäckt en gruppeffekt, som verkar utöver de individuella kommunegenskaperna.

Det kan också nämnas att R^2 uppgår till 0.645, vilket således utgör den proportion förklarad variation, som vi uppnår med hjälp av alla variabler. Det kan finnas anledning att stanna något vid denna siffra. De variabler som tillsammans åstadkommer denna kan alla sägas ligga i linje med de principer som lagts till grund för reformen. Med andra ord principvariabler förklarar 64 %. Därmed har vi givetvis icke dragit slutsatsen att resten, 35 %, skulle förklaras av att de verkställande myndigheterna icke följt principerna. En stor del av residualerna torde bero på att vi helt saknat ett mått på gränsdragningen av den funktionella regionen. Dessutom är frågeställningen mer komplicerad, vilket vi inte skall gå in på i detta sammanhang. Det kan emellertid i stort sett konstateras att ungefär samma oberoende variabler, som vid detta tillfälle visar sig fungera, också är i stånd till att predicera kommunernas ställningstagande till länsstyrelseförslagen. Som i ett annat sammanhang visats (Brantgärde 1971) torde de kommunala beslutsfattarna ha uppskattat sina egna möjligheter att få till stånd ändringar i förslagen just efter dessa egenskaper. Kommunalmännens subjektiva sannolikheter ligger därmed i linje med såväl principerna som med länsstyrelsernas tillämpning av dessa principer.

Något om tolkningen av en "trädanalys"

Det bör nu stå klart att den teknik, som här presenterats, ger en relativt god bild av vilka oberoende variabler, som fungerar bäst då det gäller att predicera den beroende variabeln. Slutprodukten blir genom de maximeringskriterier, som används en optimal klassificering eller kombination av oberoende variabler. I detta avseende påminner analystekniken om den multivariata stegvisa regressionen (step-wise regression), som ju också introducerar de oberoende variablerna efter deras förklaringskraft i betydelsen av att reducera variationen i den beroende variabeln. Skillnaderna mellan teknikerna är emellertid också påtagliga. "Step-

wise regression" har förmåga att ta hand om s.k. interkorrelation mellan de oberoende variablerna, dvs. samvariation som inte är av kasuäl natur. Det bör emellertid observeras att det är endast ifråga om riktningskoefficienterna som "step-wise regression" har förmåga till approximation. Då det gäller fördelningen av den "förklarade variationen" är båda teknikerna lika osäkra. Att uttala sig om relativa effekter av variablerna när det finns anledning förmoda att de är interkorrelerade bör därför undvikas även på basis av den här behandlade tekniken. Emellertid för AID-strategin med sig andra fördelar, vilka just grundar sig på att *större frihet uppnås*, när undergrupper så att säga reanalyseras från början.

Två saker bör här nämnas. Den ena gäller givetvis möjligheterna att upptäcka statistisk interaktion, vilket ju var ett av skälen till att programmet överhuvudtaget har utvecklats. Den andra gäller icke-lineära samband. För att ta det sistnämnda först så innebär den grundläggande statistiska tekniken, variansanalys — och då framförallt den variant som här används och som brukar betecknas "envägsvariensanalys" — att man reducerar variationen kring aritmetiska medelvärden, som icke nödvändigtvis ligger på en rät linje, vilket ju gängse regressionsmetoder förutsätter.

Den väsentliga fördelen gäller emellertid interaktion och därmed har vi återkommit till utgångspunkten. Den uppmärksamme läsaren har säkert redan observerat, att vad som statistiskt sett beräknas är ett korrelationsmått, närmare bestämt den kvadrerade korrelationskoefficienten, vilken är identisk med BSS/TSS. Men för att upptäcka interaktion bör man ju först och främst observera regressionskoefficienten enligt vad som anfördes inledningsvis. Vad vi vill komma fram till är regressionslinjens lutning. Detta är då vi behandlar en dikotomi som i vårt fall lika med att vi observerar skillnader ifråga om proportioner. Tekniken ger uppenbarligen inte dessa annat än vad som framgår av en jämförelse mellan medelvärdena i trädfiguren. I stort torde man emellertid kunna utgå ifrån att det föreligger ett samband mellan BSS/TSS och b-koefficienterna. Vi skall nu utveckla det litet närmare. Låt oss börja med det allmänna fallet och först litet längre fram gå över till fallet med dikotom beroende variabel.

$$\text{Cov}(x, y) = r_{xy} s_x s_y = b_{yx} s_x^2 \quad (20)$$

där $\text{cov}(x, y)$ är lika med kovariansen mellan x och y , r är produktmomentkorrelationen mellan x och y , och b är lika med regressionskoefficienten för sambandet mellan x och y då y är den be-

roende variabeln. Utifrån ekvation 20 är det lätt att se att

$$r_{xy} = b_{yx} \frac{s_x}{s_y} \quad (21)$$

Om nu standardavvikelsen i y förhåller sig till standardavvikelsen i x på samma sätt i alla delar av materialet, kan vi utgå ifrån att jämförelser mellan korrelationskoefficienter beräknade för olika subgrupper i materialet kan betraktas som ett fullgott substitut för jämförelser av regressionskoefficienter. Samma sak måste gälla kvadrerade koefficienter. Eftersom $BSS/TSS=r^2$ blir det nu meningsfullt att också betrakta denna kvot som ett substitut för b-koefficienter.

Resonemanget bygger emellertid på förutställningen att relationen mellan standardavvikelserna — samma sak gäller givetvis också varianserna — är densamma i hela materialet. Om denna förutsättning kan vara rimlig för det allmänna fallet så vet vi med säkerhet att så inte är fallet beträffande en dikotom beroende variabel. Låt oss emellertid tillsvidare utgå ifrån att förutsättningen håller. Då kan nämligen själva utseendet av trädfiguren ge anvisningar om hur det förhåller sig med interaktionen. Det kan sägas finnas två grundtyper av trädformer.

För det första kan trädet se alldeles symmetriskt ut, vilket innebär att det grenar ut sig i alla riktningar på samma sätt. Såväl vad det gäller förekomsten av variabler som då det gäller när dessa variabler kommer in, är trädet likartat i alla riktningar. I typfallet leder variabel X till den första uppdelningen, variabel Z till tudelningen av både grupp 2 och 3 och variabel K till tudelningen av samtliga grupper som uppträder omedelbart efter grupperna 2 och 3 t.ex. 4, 5, 6 och 7. I ett dylikt fall kan man enligt programkonstruktörerna utgå ifrån att interaktion inte föreligger.¹³ Som vi snart skall se gäller detta i varje fall inte för en beroende variabel med värdena noll och ett.

För det andra kan trädet se helt asymmetriskt ut på så sätt att tillväxten sker i endast en riktning. På den ena sidan uppstår hela tiden undergrupper, som inte delas upp ytterligare utan blir slutgrupper. Detta kan ske redan i den allra första tudelningen, varvid antingen grupp 2 eller grupp 3 blir en slutgrupp. Litet eftertanke ger insikt om att interaktion mellan oberoende variabler kan leda till detta förlopp. Så kan fallet vara i det exempel, som redovisas i figurerna 1a till 1c. Antag att z-variabeln först kommer in i bilden p g a att den ger upphov till störst kvot mellan BSS och TSS. Materialet tudelas t.ex. efter z-variabeln i den allra första tudelningen så att grupp 2 blir sammansatt

av observationer med z-värdet "lågt" och grupp 3 blir sammansatt av observationer med z-värdena "medium" och "høgt". I grupp två finns nu endast ett relativt svagt samband mellan x-variabeln och y, ty avståndet mellan y-medelvärdet när x antar låga värden och y-medelvärdet när x antar höga värden är litet. Mellangrupsvariationen blir därmed liten samtidigt som lutningen på regressionslinjen är svag. I grupp tre däremot är sambandet mellan x och y annorlunda. Regressionslinjens lutning är högre och tudelning efter x skulle resultera i ett större avstånd mellan y-medelvärdena, vilket sannolikt skulle leda till en relativt sett större mellangrupsvariation, dvs till en större kvot mellan BSS och TSS. I det förra fallet kanske minimikriteriet 0.006 inte skulle kunna uppnås, medan samma kriterium i det andra fallet skulle passeras med bred marginal. Konsekvensen skulle i så fall bli att grupp två överhuvudtaget inte kan tudelas efter x-variabeln, medan grupp tre kan det. Under förutsättning att ingen annan oberoende variabel heller kan uppnå detta minimikriterium i grupp två, blir gruppen en sk slutgrupp genom att tudelningsprocessen där avslutas. Orsaken till att alla oberoende variabler fungerar dåligt i grupp två kan vara att interaktion föreligger: mellan dem alla.

Det vanliga är emellertid, att interaktion inträffar företrädesvis mellan enbart ett par oberoende variabler t.ex. mellan X och Z, medan K inte interagerar med dessa. I ett dylikt fall, vilket vi i likhet med det föregående antar inleds med en tudelning efter Z-variabeln, kan det inträffa att X introduceras i exempelvis grupp 3, medan K kommer in i grupp 2. Vi erhåller med andra ord olika prediktorer i olika grenar av trädet.

Låt oss gå över till det dikotoma fallet. Vi vet av ekvation 16, att variansen i en dikotomi med värdena 0 och 1 är lika med produkten av proportionerna noll och ett (PQ). Betrakta uppställningen nedan. Här kan vi finna att om $P=0.9$ och $Q=0.1$ så blir variansen i den fördelningen 0.09. Ett annat exempel är att om $P=0.5$ och $Q=0.5$ så blir variansen 0.25. Detta får givetvis konsekvenser för sambandet mellan b-koefficienten och kvoten BSS/

P	Q	PQ
0.9	0.1	0.09
0.7	0.3	0.21
0.5	0.5	0.25
0.4	0.6	0.24
0.2	0.8	0.16
0.0	1.0	0.00

TSS. Vi skall redovisa detta med hjälp av några hypotetiska exempel. I exemplen A, B och C utgår vi från att antalet observationer är 100. Vidare utgår vi ifrån

10	20	30
40	30	70
50	50	100

Exempel A (abs. tal)

20	30	50
30	20	50
50	50	100

Exempel B (abs. tal)

0	10	10
50	40	90
50	50	100

Exempel C (abs. tal)

att varje material skall delas mitt itu så att varje subgrupp erhåller 50 observationer. Om vi nu tillämpar ekvation 19 erhåller vi följande värden på mellangrupsvariationen.

Exempel A: $BSS=21.00 - (12.00 + 8.00)=1.00$

Exempel B: $BSS=25.00 - (12.00 + 12.00)=1.00$

Exempel C: $BSS=9.00 - (8.00 + 0.00)=1.00$

Vi finner alltså att kvantiteten "förklarad variation" blir densamma i alla tre fallen. Går vi emellertid ett steg längre och beräknar kvoten mellan mellangrupsvariationen och totalvariationen, kommer vi att få olika resultat. Exempel A ger $1.00/21.00=0.048$. Exempel B ger $1.00/25.00=0.040$ och exempel C ger $1.00/9.00=0.111$.

Låt oss slutligen jämföra dessa kvoter med de b-koefficienter vi får i dessa tre exempel. Dessa koefficienter, som i det dikotoma fallet är lika med skillnaden ifråga om proportioner eller skillnader ifråga om procenttal, finner vi i nedanstående tabeller.

20	40	30
80	60	70
100 %	100 %	100 %

Ex. A (procenttal)

40	60	50
80	40	50
100 %	100 %	100 %

Ex. B (procenttal)

0	20	10
100	80	90
100 %	100 %	100 %

Ex. C (procenttal)

I samtliga fall blir skillnaden i procent lika stor nämligen 20 procentenheter. Exempel A: $40-20=20$, exempel B: $60-40=20$ och exempel C: $20-0=20$. Trots att kvoten BSS/TSS varierar mellan exemplen så är b-koefficienterna konstanta. Den slutsats vi måste dra av detta är att vi dess-

värre inte enbart kan lita till den tabell över BSS/TSS-värden, som vi sammanställer vid en trädanalys. Och vi kan inte heller nöja oss med den ytterligare information vi erhåller av att ta del av den uppritade trädfiguren. För att vara på den säkra sidan ifråga om slutsatser beträffande förekomst av interaktion mellan de oberoende variablerna måste vi också gå in och "plotta" procentdifferenser i olika delar av trädet. Hela tolkningsproceduren skall vi försöka illustrera genom att gå över till det praktiska, empiriska exempel, som vi arbetat med tidigare.

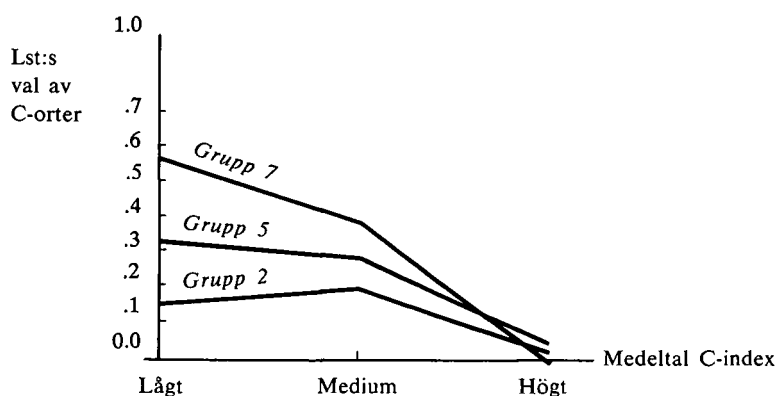
Låt oss först betrakta trädfiguren (figur 3). Här har vi uppenbarligen inte något renodlat fall av vare sig asymmetri eller symmetri. Vi kan emellertid finna en liten tendens till interaktion mellan vissa variabler. Om vi betraktar den nedre delen av trädet så verkar det av asymmetrin att döma som om interaktion skulle föreligga mellan centralitetsindex och storlek samt den kontextuella effekten av medeltal C-index. Både 4 och 6 blir slutgrupper till följd av att ingen prediktor förmår uppnå minimikriteriet $BSS/TSS=0.006$. Intrycket av interaktion förstärks av att kvoten BSS/TSS kan iakttagas öka när vi i tabell 6 går från grupp 2 över grupp 5 till grupp 7 (raden för Md C-index). Nästa steg blir nu att examinera de procent- eller proportionsdifferenser som uppkommer vid envägs variansanalyser för just denna del av materialet.

Detta innebär ingenting annat än att vi plottar "medelvärden" (obs.! enligt ekvation 12 är medelvärden i en dikotomi med värdena 0 och 1 lika med proportionen 1) för sambandet mellan variabeln Md C-index och vår beroende variabel och vi plottar dessa såväl i grupperna 2 och 5 som i grupp 7. Vad som anges i tabell 7 är således helt enkelt P-värdena, och dessa kan man åskådliggöra grafiskt som i figur 4. I figur 3 får vi nu bekräftelse på att det faktiskt föreligger statistisk interaktion. Sambandet mellan Md C-index och den beroende variabeln är icke likadant när man varierar de oberoende variablerna; regressionslinjen blir brantare i takt med ökande BSS/TSS-värden. Vill man göra en fullständig analys plottar man sambandet också i grupperna 4 och 6.

Vi torde nu kunna sluta oss till att vi upptäckt icke blott individuella effekter och gruppffekter utan också en interaktionseffekt mellan dessa båda. Därmed tycks den multivariata modellen i form av en ekvation kunna skönjas. I denna torde man få ta med direkta effekter av variablerna C-index, sysselsättningsgrad och storlek vars effekter gäller den individuella nivån. Eventuellt bör variabeln

	Medeltal C-index		
	Lågt	Medium	Högt
Grupp 7: Storlek 4.00 och centralitetsindex = 0.1—4.5	0.547	0.379	0.000
Grupp 5: Centralitetsindex = 0.1—4.5	0.294	0.245	0.039
Grupp 2: Centralitetsindex = 0.0—4.5	0.117	0.143	0.029

Tabell 7. Sambandet mellan medeltal C-index och länsstyrelsernas val av C-orter och självständiga i tre undergrupper av figur 2. Aritmetiska medelvärden (=P)

Figur 4. Sambandet mellan medeltal C-index och länsstyrelsernas val av C-orter och självständiga

befolkningsutveckling också tas med i det sammanhanget. En grupp-effekt från medeltal C-index bör också inkluderas samt en interaktionsterm mellan individuell effekt och grupp-effekt för just denna variabel. Det kan dessutom vara motiverat med ytterligare en interaktionsterm för storlek, C-index och C-index medeltal tillsammans. Längre än till denna slutsats kan vi emellertid inte komma. Det återstår nu att beräkna dessa parametrar med hjälp av annan analytisk teknik.

För det fall att man erhållit ett symmetriskt "träd" vari inga interaktionseffekter kan spåras kan Colemans (Coleman 1964) teknik vara till hjälp. Vi skall inte gå in på denna närmare, men det kan nämnas att den bygger på principen att räkna fram de genomsnittliga procentdifferenserna för de oberoende variablerna som också förutsätts vara dikotoma. Eftersom procentdifferenser är den dikotoma variabelns motsvarighet till regressionslinjen innebär tekniken att man faktiskt estimerar b-koefficienterna. Colemans effektparametrar bör alltså inte tolkas som andelar av förklarad varia-

tion utan som en form av parametrar som predicerar en förändring i den beroende variabeln när man håller oberoende dikotoma variabler konstanta.

Sammanfattning

Vi har i denna PM sökt att på ett mera utförligt sätt presentera en multivariat analytisk teknik, som bygger på en princip, som kan beskrivas som successiv envägs variansanalys. I detta fall har vi redogjort för hur denna teknik kan tillämpas då den beroende variabeln är av kvalitativ natur, under förutsättning att den är dikotomiserad i värdena noll och ett. Vi har också försökt påvisa såväl fördelar som nackdelar och en sammanfattning av dessa torde utgöra en lämplig avslutning.

En av de mera uppenbara fördelarna är att den är helt oberoende av skaltyp. Detta gäller inte bara de oberoende variablerna, vilka även i den klassiska variansanalysen kan vara av kvalitativ karaktär, utan också den beroende variabeln. För det andra ställer metoden inga krav på den multi-

variata statistiska modellen. Det får med andra ord förekomma statistisk interaktion mellan de oberoende variablerna. I själva verket underlättar metoden en examination av datamaterialet och medverkar ofta effektivt till att samspel mellan variablerna upptäcks. För det tredje erhåller man en kvantifiering av hur mycket de oberoende variablerna tillsammans förklaras av variationen i den beroende variabeln. Man får nämligen fram kvoten mellan BSS summerad över alla genomförda tudelningar och TSS i ursprungsgruppen. Denna kvot är jämförbar med multiple R^2 , som brukar erhållas från multivariata regressionsanalyser. Genom att den presenterade metoden inte kräver additivitet uppnås ofta större sammantagen effekt i termer av andel förklarad variation än vad resultatet blir av en regressionsanalys, under förutsättning att båda analyserna omfattar samma uppsättning prediktorer. Man bör dock i detta sammanhang vara medveten om att minimistorleken på slutgrupperna i viss utsträckning påverkar slutresultatet.

För det fjärde kan tekniken utnyttjas för att åstadkomma en optimal klassificering med hänsyn till en rad oberoende variabler av nominal karaktär. Genom en rangordning av kategorierna efter stigande eller sjunkande medelvärden i steg 2 kan en slutgiltig trädfiguration erhållas, som optimerar en slags kvalitativ prediktion. För det femte är metoden oberoende av om sambanden är av linjär eller kurvilinear typ.

Vi övergår till metodens begränsningar. För det första kan man av de framtagna BSS/TSS-värdena inte dra slutsatser om de oberoende variablernas relativa betydelse. Detta torde kunna sägas gälla generellt, eftersom det är ytterst ovanligt att interkorrelation mellan prediktorerna saknas. Emellertid gäller — åtminstone teoretiskt — att man kan beräkna partiala BSS/TSS-värden för varje prediktor i det fall man kan helt bortse från interkorrelation. För det andra bör man vara medveten om att inslaget av "automatik" i tekniken (jfr programrubriken) måste tolkas restriktivt. Man kan med hjälp av tekniken komma s.k. statistisk interaktion på spåren. Men det är vanskligt att då förlita sig enbart på trädfigurens form eller på skillnader i BSS/TSS-värden. Materialet bör undersökas mera noggrant än så. Ett bra sätt är att komplettera med en serie av diagram, vari man "plottar" in de aritmetiska medelvärdena.

För det tredje underlättar metoden visserligen upptäckt av interaktion och även lokaliseringen av denna, men i strikt mening utprovar man med

denna teknik inte slutgiltigt den multivariata modell som faktiskt passar ens data. Det måste här bli fråga om en bedömning från fall till fall huruvida trädanalysen skall betraktas som en mera slutgiltig analys. Det existerar säkert många situationer där så kan vara fallet. Metodens användningsområde gäller därför mera det explorativa planet och mindre det explanativa, vad det gäller den statistiska hypotesprövningen. Därmed är det inte sagt att resultatet inte får tolkas i teoretiska modelltermer.

Lennart Brantgärde

Noter

Till vänner och kolleger vid statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet framfördes ett hjärtligt tack för värdefulla synpunkter på en tidigare version av detta PM. Särskilt vill jag rikta mig till professor Bo Särilvik och docent Lars Strömberg. Ett varmt tack riktas också till Kommunalforskningsgruppens styrelse med professor Jörgen Westerståhl i spetsen, vilken gjort det möjligt för mig att ägna tid åt utarbetandet. Jag är också tacksam för de värdefulla synpunkter på det mera formella resonemanget som jag erhållit från forskarassistenten vid statistiska institutionen vid Göteborgs universitet fil. lic. Sven Eriksson samt fil. lic. Anita Gavatin-Avé, Stockholm. Till sist vill jag betona att ansvaret självfallet helt vilar på mig själv.

- ¹ Ett matematiskt bevis för att skillnaden mellan skillnader i proportioner eller procental algebraiskt är identiskt med riktningskoefficienten vid regressionsanalys återfinnes i Alker 1965, sid. 81 ff.
- ² Förkortningen TSS hänför sig till det engelska uttrycket "total sum of squares".
- ³ När högra sidan kvadreras tillämpas kvadreringsregeln $(a+b)^2$, vilket ger en $2ab$ -term, som kommer att bli noll i detta speciella fall. Skälet till det är att $(Y_{.j}-Y_{..})$ utgör en konstant och som därför placeras framför summatecknet, vilket således ger $2(Y_{.j}-Y_{..}) \sum (Y_{ij}-Y_{.j})$. Eftersom $\sum (Y_{ij}-Y_{.j})$, dvs. summan av avvikelserna kring ett medelvärde alltid blir noll, blir nu hela termen noll.
- ⁴ Förkortningen WSS hänför sig till det engelska uttrycket "within sum of squares".
- ⁵ Förkortningen BSS hänför sig till det engelska uttrycket "between sum of squares".
- ⁶ Ett alternativt sätt att presentera de statistiska beräkningarna vore att utnyttja mera direkt de formler, som redovisas i Sonqvist J. A., Morgan J. 1965. Det sätt jag valt motiveras av att det antagligen blir lättare för läsaren att göra jämförelser med andra statistiska formler för nominala eller ordinala variabler. Jfr t.ex. Alker a.a. och Galtung a.a.
- ⁷ Med utgångspunkt från ekvation 19 kan det visas att $WSS/TSS=1-\emptyset^2$, vilket innebär att BSS/TSS således är lika med \emptyset^2 , dvs. den kvadrerade

korrelationskoefficienten för två dikotoma variabler. Ett alternativt sätt att bestämma BSS/TSS-kvoten för en given fyrfältstabell är således att helt enkelt beräkna den kvadrerade phi-koefficienten (ϕ^2). Den metoden är emellertid väsentligt mer tidsödande, genom att man ofta får arbeta med extremt höga tal. Vid en serie beräkningar, t.ex. i alternativen A till D sid. 12 och 13, blir det än mer ekonomiskt att utnyttja de formler, som här har utvecklats, genom att man för varje fyrfältstabell inte behöver föra räkningen helt igenom.

Det kanske i detta sammanhang bör nämnas att maximeringen av BSS/TSS också medför att chi-kvadratvärdet maximeras. Sambandet mellan chi-kvadratvärdet för dikotoma variabler (frihetsgraden ett) och phi-koefficienten kan skrivas $X^2/N = \phi^2$. Eftersom BSS/TSS också är lika med ϕ^2 kommer X^2 vara lika med $N \cdot \phi^2$. Som lätt kan ses av exemplen A-D är N konstant vid beräkningarna maximal BSS/TSS eller minimal WSS/TSS. Därav följer att maximal BSS också åtföljs av maximal chi-kvadrat.

- ⁸ Denna metod är resultatet av det andra huvudsyftet med AID-programmet vilket angetts inledningsvis.
- ⁹ Så har skett i det praktiska exempel som redovisas på sid. 18. Tabell 6 innehåller således en sista rad, vari gruppstorleken angetts.
- ¹⁰ Jfr Kungl. Maj:ts proposition 1961 nr 180 samt Konstitutionsutskottets utlåtande 1962 nr 1.
- ¹¹ Vid det praktiska genomförandet finner man ofta att denna tabell kommer att innehålla tomma rutor. Det kan bero på två saker. Ibland inträffar det t.ex. att en prediktor genom den föregående tudelningen kommit att anta blott ett enda värde i den subgrupp som skall analyseras. Därmed är det givetvis helt omöjligt att ens beräkna kvoten BSS/TSS med hjälp av variabeln ifråga. I andra situationer kan kravet på minsta gruppstorlek begränsa möjligheterna till tudelningar. Visserligen kan man beräkna en BSS/TSS-kvot så snart den oberoende variabeln antar två värden, men om man därvid erhåller för få observationer i förhållande till det gruppstorlekskrav, som man uppställt från början i någon av de resulterande subgrupperna, bör man avstå från att genomföra en envägs variansanalys.
- ¹² Som en ytterligare förklaring till detta kan nämnas att medelvärdena här enklast kan beräknas genom att man utnyttjar ekvation 13, vilken på sid. 11 använts för att definiera p-värdena. Medelvärdet 0.333 i trädfigurens första grupp är således beräknat enligt följande: $P =$

$= (a + b) / (a + b + c + d) = 322 / 966 = 0.333$. I grupp 3 har vi på liknande sätt erhållit $P = b / (b + d) = 248 / 296 = 0.838$. Eftersom medelvärdet i grupp tre är större än medelvärdet i grupp två har vi låtit grupp tre utgöra den övre grenen i trädet. Multipliceras p-värdena med 100 erhålles självfallet procenttal, och många föredrar att redovisa dylika istället för p-värden.

¹³ Sonquist 1970 sid. 106 ff., sid. 179 ff.

Referens litteratur

- Alker, Hayward Jr. Mathematics and Politics. MacMillan 1965.
- Andrews, F., Morgan, J. N., Sonqvist, J. A.: Multiple Classification Analysis, Institute for Social Research, Ann Arbor, Michigan, 1969.
- Blalock, Hubert M.: Social Statistics, Mc Graw-Hill Book Co, 1960.
- Blalock, Hubert M.: Theory Building and the Statistical Concept of Interaction. American Sociological Review, Vol 30, June 1965.
- Omtryckt i Blalock, H. M.: Theory Construction. Prentice-Hall, 1969.
- Brantgärde, Lennart: Verkställigheten av Kommunblocksreformen. Kommunalforskningsgruppens avhandlingsserie nr 20, 1970.
- Brantgärde, Lennart: Political Decision-Making in a Risk-Taking Situation: Swedish Local Councils in the Face of Amalgamation. Scandinavian Political Studies Vol 6, 1971.
- Coleman, James: Introduction to Mathematical Sociology. The Free Press, 1964.
- Galtung, Johan: Theory and Methods of Social Research. Universitetsförlaget, 1967.
- Selltiz, C., Jahoda, Deutsch, Cook: Research Methods in Social Relations. Methuen 2nd edition, 1959.
- Sonqvist, J. A., Morgan, J. N.: The Detection of Interaction Effects. Institute for Social Research, Ann Arbor, Michigan, 1965.
- Sonqvist, J. A.: Multivariate Model Building. Institute for Social Research, 1970.
- Särilvik, Bo: Socioeconomic Determinants of Voting Behavior in the Swedish Electorate, Comparative Politics, Vol 2 Nr 1, 1969.
- Särilvik, Bo: Socioeconomic Position, Religious Behavior and Voting in the Swedish Electorate. Quality and Quantity Vol 4 Nr 1, 1970.
- Westerståhl, Jörgen: Ett forskningsprogram, Kommunalforskningsgruppens skriftserie Vol 1. Almqvist och Wiksell, 1970.
- Westerståhl, Jörgen: Att studera politik. En introduktion. Tiden, 1970.

Litteraturgranskningar

ROLF EJVEGÅRD: *Landstingsförbundet. Organisation. Beslutsfattande. Förhållande till staten.* Stockholm 1973: Lf. 474 sidor.

Landstingsförbundet bildades 1920 som ett samarbetsorgan, till vilket inom kort alla landsting anslöt sig. Det hade från början en mycket blygsam stab och lika så begränsade uppgifter, främst inriktade på information. Under förbundets drygt halvsekelånga historia har verksamheten svällt ut till betydande dimensioner, främst i två riktningar: teknisk och informativ service, samt samordning av de enskilda landstingens politik. Formellt en privat organisation utan beslutträtt har landstingsförbundet i realiteten kommit att bli en viktig aktör inom den offentliga sektorn, en aktör som staten "gör upp med" inför betydelsefulla reformer, en aktör som måhända i viss utsträckning har satt landstingens enskilda beslutträtt ur funktion till förmån för en kollektivt utarbetad landstingspolitik.

Här finns tydligen ett politiskt fenomen av betydande intresse för politologisk forskning, ett fenomen som i flera hänseenden framstår som "arttypiskt" för det moderna svenska samhället. Det har nu blivit föremål för en försenad 50-årskrift, utarbetad med starkt ekonomiskt stöd från förbundet och under medverkan av åtskilliga uppsatsförfattare och två assistenter, framlagd för doktorsexamen i maj 1973 vid Stockholms universitet av fil. lic. Rolf Ejvegård.

Det som i första hand slår läsaren är avhandlingens väldiga omfång – trots att enligt uppgift mycket stora nedskärningar gjorts i manus och en hel del material har publicerats i separata artiklar som här ej återkommer, medan annat ej utarbetats som text. Här har alltså Ejvegård och hans medhjälpare utfört en mycket stor forskningsprestation, långt större än vad som krävs som specimen för den nya examen. Det som i andra hand slår läsaren är att denna flod av data väller fram utan någon särdeles klar plan eller motivering. Vid närmare granskning finner man att mycket av det som presenteras är av minst sagt begränsat vetenskapligt intresse, medan flera av de frågor som den något så

när orienterade läsaren finner intressanta inte alls har tagits upp.

Vid disputationen gav rec. förf. ett anbud att markera vissa delar av avhandlingen såsom rotvetenskapliga, motiverade enbart av bokens roll som informationskälla för uppdragsgivaren. Förf. avböjde detta anbud och tog därmed på sig en kritisk bedömning av allt som står i boken, däribland en historik över landstingsförbundets kontorslokaler (!) och ett otal persondata, såväl för enskilda politiker som för kollektiv. Det kan nämnas att landstingstillhörighet är en av de variabler förf. anser viktigast, även när det gäller så triviala ting som platsen för ordförandekonferensen och suppleanters härkomst. Andra persondata som får stort utrymme gäller kongressombudens ålder, utbildning osv. Av dessa smakprov torde framgå, att förf. ägnat mycken tid och stort textutrymme åt uppgifter som ingen medveten nutida statsvetare borde ödsla tid på.

Däremot saknas helt eller nästan helt undersökningar av följande frågor eller arbetsområden:

(a) Utövar förbundet verkligen en styrning av de enskilda landstingen i den meningen att dess rekommendationer "slår igenom"? Finns det vissa landsting som genomgående är mer/mindre villiga att följa anvisningarna uppifrån? Vilka? Är det geografiska, partipolitiska, skatteresursmässiga eller andra omständigheter som förklarar hög/låg följsamhet?

(b) Kan det bedömas om spännvidden i de enskilda landstingens policy blivit successivt snävare sedan 1920? Har t.ex. skillnaden mellan högsta och lägsta ambitionsnivå i fråga om sjukvårdsservice minskat påtagligt? Om så, i vad mån kan denna "rättning mittåt" tillskrivas landstingsförbundet?

(c) Det påvisas att styrelse, kongressombud m.fl. i landstingsförbundet engagerade politiker i stort sett är positiva till förbundets roll och agerande. Borde det inte ha undersökts hur landstingsmän utanför förbundets cirklar, alltså de som bara ombeds att verkställa besluten i enlighet med förbundets riksläkare, är lika förtjusta? Hur upplevs m.a.o. landstingens reellt hopkrympta självbestämmanderätt av aktörer i skilda roller?

(d) Hur förhåller det sig egentligen med det s.k. landstingspartiet i riksdagen? Har det någonsin varit en realitet i den meningen att landstingsengagerade riksdagsmän har uppträtt annorlunda än sina partivänner utan denna bakgrund?

De tre första av dessa punkter är över huvud inte behandlade, om man bortser från ett flyktigt kommenterat diagram (på sid. 78) över hur många landsting som under 1969 följt förbundets rekommendationer i 40-cirkulär (antalet varierar från samtliga 25 i ett och 24 i tre fall till 6, 11 och 14 i de tre lägsta fallen). Men detta material har tagits fram av förbundet självt och tas för gott av förf. utan minsta källkritiska reflexioner eller kontroll. I realiteten vet vi alltså så gott som ingenting om hur landstingsförbundets försök till styrning faller ut.

Den fjärde punkten får viss behandling i ett kapitel "Relationer landstingsförbundet-riksdagen". Men de enda data som presenteras är ett antal fallstudier av enskilda ärenden samt uttalanden i memoarer o.dyl. av män som Erik Fast och Manne Ståhl om det s.k. landstingspartiets roll. Givetvis bevisar detta material ingenting alls. Vid disputationen frågade rec., om förf verkligen inte hade övervägt att statistiskt analysera de kritiska voteringar i vilka landstingsintressen kom i konflikt med andra krav. Tekniken är ju välkänd. Svaret blev då, att förf verkligen hade gjort "några" sådana analyser, men att de "inte hade gett något" och därför inte publicerats. Med andra ord, någon skillnad mellan landstingsmän och andra hade inte framträtt här, men förf menade likväl att landstingspartiet vore en realitet, och att hans andra, osystematiskt valda och mjuka "data" bevisade detta.

Här har vi en märklig punkt. Att negativa resultat redovisas i fall som detta borde vara självklart. Nu antyds de inte med minsta not i denna tjocka volym. Två möjligheter givs. Antingen har förf. som han själv sagt uteslutit, dvs undertryckt, resultat som inte passade hans tes. Eller har han improviserat ett osant svar vid disputationen för att dölja en svår underlåtenhetssynd (svår, därför att han disponerat så mycket av tid och resurser på trivia). Vilken möjlighet som än gäller är läget verkligen inte hedrande för förf.

Det finns anledning att något reflektera över relationerna mellan förf. och hans uppdragsgivare. Att han medtagit mycket som är utan vetenskapligt intresse är uppenbart men i och för sig naturligt, förutsatt att detta klart sägs ut. Att han gått runt flera centrala frågor *kan* bero på uppdragsgivarens önskan, explicit eller implicit bekantgjord, men detta är osannolikt. Det är snarare bristen på klart genomtänkt syfte som bär skulden. Att förf. under sitt långvariga umgänge med landstingsförbundet omedvetet tillägnat sig en stor del av dess bild av sig själv tycks däremot uppenbart. På många

olika sätt, såväl i uppläggningsen av hela arbetet som i valet av detaljproblem, såväl i formuleringar i inledning och avslutning som i en rad värdeladdade termer, framträder den positiva uppfattningen av det svenska politiska systemet, sådant det får ett mycket typiskt uttryck i landstingsförbundet. För denne förf. är verkligheten problemfri: det är naturligt, ofrånkomligt och bra att det ser ut så här. Rec. har redan antytt att man utan att avlägsna sig särdeles långt från förf:s liberaldemokratiska synsätt kan se saken som betydligt mer problematisk. Och är man en "konfliktteoretiker" blir hela utgångspunkten givetvis starkt suspekt, slutsatserna hängande i luften. Nog hade frågan om den normativa bakgrunden förtjänat att diskuteras. Men detta hade naturligtvis förutsatt medvetenhet om att problemet existerade.

Ett alldeles speciellt beroendeförhållande till uppdragsgivaren togs upp vid disputationen. Förf. meddelar, att han skickat sitt manuskript till ett antal "lektörer" inom landstingsförbundet, vilka returnerat en rad påpekanden av olika slag. Vi får inte veta vilka lektörerna varit, inte ens hur många, inte (med enstaka undantag) vilka påpekanden de gjort. Tekniken som sådan kan försvaras men måste bedömas som ytterst riskabel, om dess utfall inte redovisas öppet. På rec:s fråga i vad mån, på vilka punkter osv. som förf. ändrat sin text med anledning av lektörernas påpekanden svarade denne efter något betänkande "inga". Detta är minst sagt uppseendeväckande och bör ha uppfattats så inte minst av de närvarande lektörer som lagt ned betydande arbete på att göra korrigeringar och framföra synpunkter. Kan detta svar vara bokstavligen korrekt? I avhandlingen skrivs ju (på sid. 19) att förslagen varit "till stor nytta". Förf. måste väl själv veta vad som förevarit. Är det så att denne avhandlingsförfattare har velat reda sig helt utan de råd och tips förfarandet måste ge upphov till, är hela tekniken förfelad. Är det inte så, ger reflexionerna sig själva.

Avhandlingens genomgående svaghet är givetvis frånvaron av någon systematisk plan, några klart uttänkta och väl motiverade kriterier för vad som skall och inte skall behandlas. En undersökning som denna måste rimligen uppfattas som en fallstudie, men en sådan måste sättas in i ett större sammanhang för att ge någon behållning utöver de rena data som kan dras fram för att bli något mer än en gammaldags monografi. Förf. betecknar själv sin studie som "huvudsakligen explorativ och deskriptiv". Rec. menar för sin del, att den explorativa ansatsen har sin plats då man vill studera tidigare okända fenomen. Landstingsförbundet kan knappast sägas vara okänt därför att det tidigare inte har vetenskapligt behandlats. Många svenska politiker och politologer måste i själva verket ha haft en fyllig och väsentligen korrekt bild av förbundet redan

innan denna undersökning gjordes. Deskriptionen har likväl sin plats i form av intensivundersökningar av beslutsprocesser o.dyl. Men de data som därvid säkerställs får djupare intresse, först när man med deras hjälp tecknar en bild av landstingsförbundet i termer av någon befintlig eller för ändamålet utvecklad begreppsapparat, antyder på vilket sätt vår teoretiska uppfattning om det svenska politiska systemet kan berikas el. dyl. Det är inte svårt att peka på några tänkbara utvecklingslinjer: den faktiska centraliseringen av allt fler beslutsprocesser, den medvetna strävan efter uniformitet, konflikten mellan värdena hög och likvärdig samhällsstandard och kommunal självbestämmanderätt. Alternativt kan man inrikta sig på konsensuspolitikens dominans inom en tämligen "dold" arena som landstingsförbundet jämfört med (den partipolitiska) konfliktpolitiken sådan den framträder i den inför allmänheten agerande riksdagen. Alla dessa möjligheter utgör attraktiva alternativ till den högst traditionella, institutionella ansats författaren valt.

Bland övriga anmärkningar mot avhandlingen som inte kan underlåtas märks dessa: förf:s oklara och inkonsekventa användning av begreppet "styrning"; den egendomliga föreställningen att staten och landstingsförbundet är varandras motparter – kan ett subsystem ha systemet som motpart?; de ytterst torftiga avslutande resonemangen och slutsatserna i varje kapitel, som i realiteten mest är sammanfattningar; den tekniskt valhända hanteringen av tabeller och annan statistik, där bl a det enda vpk-ombudet vid en kongress blir till "partiet vpk"; mängden av egendomliga utsagor och besynnerliga termer; den nästan kvävande hårddatafetischismen, som egendomligt nog sviker förf blott då han skall undersöka det s k landstingspartiet i riksdagen; den generande illa skrivna inledningen om syfte, metod och begrepp i vilken konstigheterna trängs på varje sida.

Mot denna hårda kritik måste ställas de ganska konventionella men likväl påtagliga förtjänsterna i flertalet av avhandlingens redovisande kapitel. Landstingsförbundets styrelse, kongress och konferenser är viktiga beslutsfattande institutioner, och deras uppgifter och arbetssätt blir utförligt belysta. Det kan sägas att mycket litet av det vi får veta är överraskande för den som känner svensk politik. Men det duger inte i längden att i största allmänhet "veta" hur inflytandekanaler används, hur beslutsprocesser löper osv i vårt land. Man måste då och då få en rejäl dos konventionella, omsorgsfullt framdragna och analyserade hårda data som precisering och korrigerande. Det är på detta plan förf. har gjort en värdefull insats, liksom i flera av sina i avhandlingen insprängda fallstudier, av vilka den som behandlar sjukvårdsreformen fått ett

eget kapitel. Vår jordnära faktakunskap har onekligen vidgats på vissa betydelsefulla punkter genom Ejvegårds avhandling.

Ingemar Lindblad

Genmäle

Ovanstående recension kan uppdelas i fem avdelningar. 1. En inledande beskrivning av landstingsförbundet, där bl.a. konstateras att förbundet är "en viktig aktör inom den offentliga sektorn".

Därefter kommer två avsnitt som delvis är inflätade i varandra.

2. En lång diskussion om vad en organisationsstudie som den föreliggande skulle kunna innehålla.

3. Ett annat långt avsnitt med spridda anmärkningar om en del fakta som presenteras i avhandlingen.

Recensionen avslutas med två korta avsnitt.

4. Ett stycke med icke underbyggda, subjektiva påståenden.

5. En avslutning.

I sin helhet karakteriseras recensionen dessutom av att den inte bara behandlar avhandlingen utan att skribenten också dröjer sig kvar vid disputationen.

Jag ämnar här nedan något, men på grund av restriktioner från redaktören på intet sätt uttömmande, kommentera ovan angivna punkter.

Recensionen är i stor utsträckning en förkortad version av vad opponenter hade att säga under disputationen. En väsentlig skillnad finns, och den kommer att nämnas nedan. Det är brukligt att vid disputationer i statskunskap i Stockholm inleda med en resumé av avhandlingen. En sådan sammanfattning är inte bara lämplig service åt åhörarna eller läsarna utan visar också hur opp. i ett sammanhang lyckats uppfatta en avhandlings framställda tankegångar. Att formulera en sådan resumé fordrar naturligtvis att avhandlingen ifråga läses ingående och med eftertanke. Det som slog en åhörare och slår en läsare är att opp. inte ansett en sammanfattning nödvändig i detta fall.

Eftersom jag måste använda mitt begränsade utrymme till att bemöta några av de ting opp. tar upp kan jag här endast ytterst kortfattat ange syftet och innehållet i avhandlingen. För utförligare redovisning får jag hänvisa till avhandlingens inledningskapitel, sammanfattningarna som avslutar varje kapitel, avslutningskapitlet och den engelska sammanfattningen.

Avhandlingen utgör en redogörelse för landstingsförbundets utveckling och målsättning. Därvid konstateras bl.a., att de grundläggande målen hela tiden varit desamma. Endast förbundets resurser och verksamhetsmetoder har förändrats. Bland det som behandlas är förbundet som koordinator, påtryckningsorgan och förhandlingsorganisation.

Tyngdpunkten ligger, som även framgår av avhandlingens titel, i landstingsförbundets förhållande till staten. Detta förhållande tas ur olika aspekter upp i kapitlet om styrelsen, kongressen, remisserna, deltagandet i statliga organ, relationerna till riksdagen och sjukvårdsreformen.

Det grundläggande begreppet kan "inflytandemöjlighet" sägas vara. Vid beskrivningen av landstingsförbundet tas framför allt fasta på de möjligheter förbundet haft att påverka beslut i den makropolitiska (nationella) beslutsprocessen. I en lång rad fallstudier har också faktiskt inflytande i olika moment av den makropolitiska beslutsprocessen kunnat beläggas. "Faktiskt inflytande" implicerar med logisk nödvändighet "inflytandemöjlighet". Däremot implicerar inte "inflytandemöjlighet" logiskt "faktiskt inflytande". Trots detta kan det ur statsvetenskaplig synvinkel vara av vikt att fastställa på vilka nivåer, i vilka frågor och på vilka sätt landstingsförbundet haft möjlighet att inflyta på makropolitiska beslut. Där landstingsförbundet inte haft möjlighet till inflytande har följaktligen stipulerats att det inte heller haft något faktiskt inflytande.

Den som ej velat eller kunnat sätta sig in i dessa tankegångar om inflytandemöjligheter får förmodligen svårigheter att följa med i beskrivningen. Nämnas kan att jag i en artikel kallad "Om förbundets inflytande" i "Landstingens tidskrift" nr 9/1973 från principiell synpunkt ytterligare belyser inflytandebegreppet.

På grundval av detta betraktelsesätt har vid beskrivningen av landstingsförbundet tonvikten lagts vid förbundets aggregering och artikulering av opinioner, vid förbundets kontakter och kommunikation vid framför allt artikuleringen, vid beslutsprocessens utformning och vid förhållanden som underlättat beslutsfattande (i avhandlingen kallade stresslindrande faktorer).

Bland de senare uppmärksammas framför allt tre, nämligen anteciperings-, konsensussträvan och personalunion. Vid sidan av dessa tre begrepp, vilka genomgående tas upp i avhandlingen, har närmare ett tiotal andra stressliknande faktorer i vissa sammanhang nämnts.

Sammanfattningsvis kan sägas att på snart sagt varje sida i undersökningen tas upp olika aspekter, förutsättningar, beskrivningar eller konsekvenser av landstingsförbundets kontakter, de utåtriktade, de inåtgående och de inom organisationen. Ett finmaskigt kontaktnät avtecknar sig därmed. Detta nät utgör förutsättningen och möjligheten för inflytande.

Det finns inte så mycket att säga om de två första avsnitten i recensionen. Det första, inledningen, är korrekt. I det andra uppehåller sig opp. vid sådant som det klart framgår av undersökningen att jag inte haft för avsikt att behandla.

Därmed kommer vi över till opponentens behandling av fakta i boken. Jag lämnar här fyra exempel på hur han har läst avhandlingen. Självklart kunde exemplifieringen göras mer omfattande. Det första exemplet tar upp basresurser, det andra kongressombudens ålder, det tredje i vilka sammanhang landstingspartiet agerar och det fjärde lektörer.

Opp. omtalar hur han chevalereskt kom med erbjudandet att låta mig tala om vad i undersökningen som var "utomvetenskapligt", enbart intaget som "informationskälla för uppdragsgivaren". Eftersom arbetet är en helhet och vissa avsnitt i det markerats som mindre betydelsefulla genom att sättas i finstil, så avstod jag därifrån, varpå opp. genast slog ned på redogörelsen för landstingsförbundets lokalförhållanden. Detta är alltså något "utomvetenskapligt" enligt opp. och en "informationskälla för uppdragsgivaren". Kanske menar han att uppdragsgivaren inte vet var denne hållit hus under sin halvsekelgamala tillvaro. Lokaler tas upp i det korta historiska bakgrundskapitlet. Där redogörs bl.a. för utvecklingen av ett halvdussin av landstingsförbundets basresurser, av vilka lokalerna är en. De olika basresurserna visar en speciell sida av en organisation och är avhängiga av varandra. Hurvida en organisation disponerar två vindrum i ett hyreshus eller äger ett eget åtta våningar högt förbunds- hus säger med stor säkerhet mer om organisationen än vad opp. tycks tro. Att som opp. säga att just ett av uttrycken för en organisations samlade basresurser skulle vara utomvetenskapligt synes inkonsekvent.

Opp. påstår att jag lämnat "stort utrymme åt kongressombudens ålder". Kongresskapitlet består av 61 sidor och innehåller 29 tabeller och diagram. På en av sidorna i kapitlets sammanfattning nämnas att genomsnittsåldern hos ombuden var hög. Denna uppgift ingår i en mening som räknar upp några egenskaper hos såväl ombuden som utskottsledamöterna. Varken i avhandlingens svenska eller engelska sammanfattning (den engelska är således inte en översättning av den svenska) tas kongressombudens ålder upp. Upplivningsvis kan också tilläggas att i avhandlingens 131 tabeller och diagram tas ingenstans en åldersvariabel upp. Detta är således ett exempel på med vilken objektivitet opp. presenterar fakta från undersökningen: det som utgör en del av en mening sägs få stort utrymme i avhandlingen.

Opp. breder ut sig en hel del över det faktum att jag inte redovisar siffror från kammaromröstningar i riksdagen. Av kapitlet om landstingspartiet och sjukvården framgår klart att kammaromröstningarna är jämförelsevis av liten betydelse när det gäller bedömningen av "landstingspartiets" agerande och inflytande. När lagförslag kommit så långt att de är föremål för slutligt ställningstagande i kammaren, då har "landstingspari-

et" i regel för länge sen avslutat sina aktioner. Inom riksdagen är det i utskotten och i partigrupperna man från landstingssidan agerar. Dessutom påverkas den makropolitiska beslutsprocessen vid andra moment som t.ex. visas i kapitlet om remissverksamheten och deltagandet i statliga organ. Undantag finns dock. I avhandlingen ges ett exempel då "landstingspartiet" först i andra kammaren (och det inte utan framgång) samlade sina styrkor. Även omröstningssiffrorna finns medtagna i redogörelsen.

Det är tråkigt att opp. inte förstått, att lagfrågorna med få undantag i praktiken redan är avgjorda när de kommer upp till kammarbeslut. Det är också tråkigt att han ger en version av disputationen som illa överensstämmer med vad jag sade. Det hade varit bättre om han hållit sig till bokens text.

Opponenten skriver: "Ett alldeles speciellt beroendeförhållande till uppdragsgivaren togs upp vid disputationen. Förf. meddelar att han skickat sitt manuskript till ett antal 'lektörer' inom landstingsförbundet, vilka returnerat en rad påpekanden av olika slag. Vi får inte veta vilka lektörerna varit, inte ens hur många . . ."

Läsaren får lätt den uppfattningen att något nytt plötsligt framkommer under disputationen: lektörer. Redan i metodkapitlet förklaras emellertid vad som menas med lektörer. Där står bl.a.: "De ändringar som föreslogs gällde i huvudsak detaljer men var inte desto mindre till stor nytta" (s. 19). I boken omtalas också det exakta antalet lektörer. Vad för slags människor det är fråga om nämns också. För varje lektör lades inom projektet upp en pärm där kommentarerna samlades. Om opp. svävat i ovisshet om lektörernas roll, hade han kunnat bilda sig en uppfattning om detta genom att gå igenom pärmarna. Opp. svävade måhända aldrig i ovisshet. Han upptäckte kanske inte det där med lektörer förrän vid disputationen.

Visserligen är det onödigt att påpeka att opp. hade tillgång till allt material som insamlats inom projektet, men för säkerhets skull är det nog bäst att ändå komma med detta påpekande här. Hur gick opp. tillväga när han gick igenom det stora grundmaterialet? Ja, inte vet jag. Mig veterligt var han aldrig och studerade det. Hade han likväl gjort sig det omaket, hade han t.ex. kunnat se hur diagrammet på s. 78 tagits fram och sluppet göra ogrundade förmodanden.

I avhandlingen omtalas alltså, trots opponentens motsatta påstående, hur många lektörerna var och deras relevanta titlar. Lektörerna var inte heller, som han påstår, alla från landstingsförbundet. Lektörerna tilläts dock inte påverka mina helhetsbedömningar och slutsatser. I en del fall ansåg jag det ändå påkallat att i en not framhålla att någon lektör haft avvikande åsikt el-

ler velat göra tillägg. Se noterna på sidorna 162, 163, 171, 181, 266, 352, 356, 360 och 364.

Detta var fyra exempel. Att jag lämnar andra av opponentens funderingar utan kommentarer betyder således inte att jag nödvändigtvis skulle godta dem som riktiga eller berättigade.

Recensionens två sista stycken kan kommenteras mycket kortfattat. Det första säger väl mer om opp. än om avhandlingen. Den hade (på grund av tidsnöd i slutet av disputationen?) ingen motsvarighet i den muntliga oppositionen. Avslutningen är en förkortad version av disputationens avslutning där opp. talade om "djävulens advokat".

Därmed kommer vi över till opponentens metod att i stor utsträckning uppehålla sig vid den muntliga oppositionen istället för att endast behandla den tryckta boken. Har man inte bandat disputationen är metoden verkligen inte att rekommendera. I detta fall har det lett till att opp. på ett par ställen lägger ord i min mun som aldrig funnits där.

Eftersom jag bandade hela disputationen och därmed kan belägga alla citat, vill jag inte undanhålla läsarna följande. Opp. yttrade: "Jag har inte hunnit läsa alla (kapitlet) i detalj. Jag vill särskilt framhålla (kapitel) 5, 6, och 10, som jag läst noggrant, som värdefulla, och det lilla jag sett av kapitel 11, som handlar om sjukvårdsreformen, tycks mig också givande".

Recensionen är med det undantag som ovan angivits en förkortad version av oppositionen. Som författare hade jag nog önskat att opp. ägnat litet mer tid åt sin uppgift. Då hade han kanske upptäckt att avhandlingen genomförts inom en enhetlig ram. Men det kanske tillhör tidens anda att endast slarvigt ögna igenom doktorsavhandlingar. Recensionerna blir ju också därefter.

Rolf Ejvegård

Slutreplik

Ovanstående "genmäle" borde måhända få stå för sig själv. Emellertid:

Man brukar inte i en fakultetsopponents recension gå in på själva disputationen. Man brukar heller inte vid en disputation uppträda så som Ejvegård: med obstruktion som förhindrar opponenten att ta upp mer än en del av alla centrala anmärkningar, med iktioner till opponenten om hur han skall bete sig, med försök att dölja sig bakom uppgifter som (se ovan) måste vara medvetet missvisande, försiktigt uttryckt.

En opponent som under några få veckor, vid sidan av andra sysslor och utan särskild ersättning, skall förbereda en granskning av en avhandling på närmare 500

sidor, koncentrerar sig givetvis på det teoretiskt och metodiskt väsentliga. Därutöver gör han stickprov på mer konventionella, forskningstekniska aspekter. Om dessa åtgärder visar på mycket grava brister, är det fullt tillräckligt underlag för en hård kritik, som har till uppgift att markera på vilken nivå i det vetenskapliga samhället förf. befinner sig.

Var och en må välja sitt ämne och inom detta de aspekter han finner mest angelägna. Men dessa val, och särskilt det senare, måste i sin tur vara legitima föremål för kritik. Förf. vidhåller nu alltså att det är rimligt att hoppa sifferdata om allt från ombudens hemlandsting till förbundets kontorslokaler (!) över hundratals sidor, men att det inte funnits skäl att försöka fixera det s.k. landstingspartiet genom något så välbekant som vote-ringsanalys, ej heller att söka besvara frågan om landstingsförbundets faktiska styrning av de enskilda landstingens policy. Jag kan endast säga, att förf:s omdöme enligt min mening sviker honom – även i dessa avseenden.

Ingemar Lindblad

LENNART FRIBERG: *Styre i kristid. Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945*. Stockholm 1973: Allmänna förlaget.

Genom tillkomsten av Riksbankens jubileumsfond har det nu blivit möjligt att genomföra forskningsprojekt, som aldrig var tänkbara för tio år sedan. Även för relativt stora institutioner måste det te sig som något enastående att under en relativt lång tidsperiod vara garanterad forskningsanslag, som möjliggör uppbyggande av en fungerande forskningsorganisation. Härigenom blir det också möjligt planera och genomföra undersökningar, som var för sig utgör pusselbitar vilka kan bidra till att väsentligen öka vår kunskap inom ett större område.

Forskningsprojektet "Sverige under andra världskriget" som påbörjades 1966 är ett exempel på vad man kan åstadkomma om man kan få någorlunda riktiga ekonomiska resurser under en längre tidsperiod. Inom loppet av drygt två år har inte mindre än 11 avhandlingar publicerats. Under detta år beräknas ytterligare några bli färdiga. Det måste betecknas som ett gott resultat. Många avhandlingar i denna serie har behandlat ämnen, som varit av mycket stort allmänintresse, och har därför fått en förhållandevis stor uppmärksamhet i dagspressen. Den nionde avhandlingen, den om vår krisförvaltning, behandlar inte ett sådant område av vår historia där några sensationella nyheter av det mera spektakulära slaget är att vänta. Men icke desto mindre förtjänar den att bli uppmärksam.

Den forskningsuppgift författaren har satt sig före att lösa är att beskriva mönstret i den administrativa utformningen under andra världskriget: vilken typ av organ det var fråga om, på vilka förvaltningsnivåer de fanns företrädna, och vilka funktioner dessa organ hade. Beskrivningen av detta ska sedan ge förutsättningar för att studera på vilka punkter krisen innebar *accentuerande*, *initierande* eller *retarderande* av organisatoriska grepp i den svenska förvaltningens utveckling under och efter kriget.

Utifrån detta strukturella perspektiv behandlar så författaren ett par delfrågeställningar. *Den ena* är frågan om maktfördelningsproblematiken d v s krisförvaltningens ställning gentemot statsmakterna. *Den andra* frågan är på vilket sätt och i vilken utsträckning den privata sektorn deltog i krisförvaltningen. För att karakterisera de administrativa dragen hos krisförvaltningen har författaren utgått ifrån s k översiktligt material d v s uppgifter från offentliga utredningar, Svensk Författningssamling, riksdagstryck, statsliggaren, statskalendern, matriklar av olika slag och tidskriftsartiklar.

Avhandlingen består av en inledning och tre avdelningar. I inledningen redogörs för vad jag här sagt, nämligen frågeställning, forskningsstrategi, material och metod; den teoretiska föreställningsramen och be-läggstekniken.

Med avdelning I, Krisförvaltningen inom några samhällssektorer, börjar tillämpningarna. Här ges en systematisk beskrivning av de administrativa egenskaperna hos alla de kristida förvaltningsorgan, som handhade regleringarna inom sektorerna jordbruk (kapitel 1), energi (kapitel 2) och transport (kapitel 3). Sektor-genomgångarna följer i sin uppläggning den teoretiska föreställningsramen. Först behandlas frågan huruvida organen var departementala, primära, sekundära eller officiösa, dessa organs nivåanknytningar samt eventuella speciella organisatoriska anordningar. Därefter redogörs för vilka funktioner som de olika organen utövade.

Avdelning II behandlar krisförvaltningens organisation och struktur och omfattar kapitlen 4–8, vilka bildar avhandlingens tyngdpunkt. Vilka organ som var krisorgan och hur många de var samt krisförvaltningens utveckling behandlas i kapitel 4.

Krisförvaltningens administrativa organisation behandlas i kapitel 5. Här diskuteras hur de olika organen var organiserade för att klara regleringarna av samhällets alla aktiviteter. Författaren diskuterar de för krisen mer specifika organisatoriska greppen.

De mest karakteristiska dragen av i krisförvaltningen lyfts fram till en speciell behandling i kapitel 6; det genomreglerade samhället, organens inriktning på så-

väl specialisering som samarbete, den i förvaltningsapparaten inbyggda organisatoriska flexibiliteten och krisorganens informella arbetssätt som uttryck för en ny administrativ effektivitet. Slutligen diskuteras orsakerna till den organisatoriska utformning som krisförvaltningen fick. I kapitel 7, krisförvaltningens befogenhetsstruktur, hävdar författaren att "Krisförvaltningen blev en starkt centraldirigerad regleringsapparat. Beslutsfattandet var centraliserat till ett litet antal stora primära krisorgan, medan övriga funktioner – främst verkställighet och kontroll – till stor del var decentraliserade. I de kristida regleringsfrågorna fick den i Sverige av hävd starka kommunala självstyrelsen i allt väsentligt ej något spelrum. Allt eftersom krisen förvärrades accentuerades centraliserings- och decentraliseringsprocesserna. Den beslutsdecentralisering, som existerade, blev än mer centraliserad. Handhavandet av övriga funktioner blev än mer decentraliseringspräglad."

I vilka organisatoriska former som den privata sektorn deltog i krisförvaltningen behandlas i kapitel 8.

I avdelning III slutligen förs en diskussion om vilka ytterligare undersökningar avhandlingen ger underlag för. Dessutom kommenteras utfallet av den valda forskningsstrategin.

Författaren säger i förordet, att det kan underlätta läsningen och förståelsen av framställningen om man först studerar det inledande kapitlet i avdelning II, nämligen det om krisförvaltningens omfattning och inriktning och därefter studerar kapitel 1. Detta påpekande visar att författaren varit medveten om att den ordning, som kapitlen nu står i kanske inte är den allra bästa sett utifrån en läsares utgångspunkt. Men trots denna hjälp från författarens sida tycker jag inte att problemet riktigt är ur världen. Jag tycker att tidsavståndet bakåt till 1939 är så pass stort, att många läsare idag behöver få sina kunskaper om krisförvaltningen uppfreskade. Enligt min mening hade en kort inledande deskriptiv redogörelse varit behövlig, gärna med upplysande figurer av krisförvaltningens utseende av det slag som då och då publicerades i Från Departement och Nämnder. Att ge läsaren ett sådant skal som serviceåtgärd skulle i hög grad ha underlättat förståelsen av den fortsatta framställningen.

En annan punkt som sammanhänger med läsvänlighet är hela notapparaten som förlagts till slutet av avhandlingen. Jag kan förstå de trycktekniska fördelarna med detta, men jag tycker knappast att man underlättar för läsaren, när man förlagt notapparaten till slutet av boken. Dessutom är det en rad korshänvisningar, som gör det mycket besvärligt att använda sig av notapparaten. Såsom den nu står och är utformad inbjuder den inte till den flitiga konsultation, som vore önskvärd.

Ett påpekande i linje med detta är att de i avhandlingen befintliga figurerna med symboler för de olika organen är mycket svårtolkade och alldeles för arbetsamma för läsaren. Det hade väl varit möjligt att vid beskrivningen av beroendeförhållandet mellan organer göra figurer med de rätta organnamnen inskrivna; det gäller fig. 10–12 och 23–28.

Det skall dock framhållas att författaren har en mycket lovvärd ambition att vara pedagogisk och hjälpa läsaren tillräta. Trots detta kanske ytterligare skulle ha kunnat göras åt presentationstekniken, så att avhandlingen blivit mer lättillgänglig.

I forskningsstrategin

Den av författaren tillämpade strategin för att greppa detta, som det mycket riktigt sägs, "gigantiska källmaterial" är som redan nämnts att *utifrån översiktligt material ge helhetsuppfattning om förvaltningsorganens organisation och struktur*. Det översiktliga materialet har officiell karaktär. Dvs det är officiellt tryck, såsom utredningar m.m. och artiklar skrivna av personer, som själva var verksamma inom krisförvaltningen. "Materialet ger den officiella synen på hur krisförvaltningen fungerade i verkligheten" säger författaren.

Med denna forskningsstrategi får man enligt författaren fram en bild av krisorganens egenskaper och plats i den allmänna förvaltningsutvecklingen. Man får en första grov bild, som äger upphov till nya undersökningar på delar, som sedan bedöms som särskilt intressanta.

Det kan vara riktigt att gå tillväga så här i en första omgång. Men däremot anser jag det för litet har diskuterats *vilka problem* och *vilka risker* man tar om man går till väga på det här sättet. Författaren har visserligen gjort några mindre punktuella studier som en första test på forskningsstrategin, och han menar att testen visar, att forskningsstrategin är signifikant för krisförvaltningens faktiska organisation och arbetssätt. Av den offentliga versionen kan man kanske lätt få det intrycket, att det fungerar bättre och smidigare än det gör. Under en kris ges inte heller tillräckligt med tid att analysera problemen.

Beträffande punktundersökningarna så är de väldigt begränsade, enligt min mening för begränsade för att kunna tillmätas den betydelse författaren ger dem.

1. Arbetet inom en kristidsnämnd (Boo kommun)
2. Kristidsorganisatoriska frågor i riksdagsdebatterna.
3. Privata sektorns deltagande i krisförvaltningen.
4. Livsmedelkommissionens arbete.

Vad t.ex. angår undersökningen av Boo kommuns kristidsnämnd så hade författaren uppenbarligen också otur. Materialet hade stora brister, speciellt det som skulle ha varit intressant att studera, nämligen utgående expeditioner. Där saknas diarium helt. Även i in-

kommande handlingar finns stora brister. Protokollen är ytterst summariska. Ytterligare ett karakteristiskt drag i krisförvaltningen: att inte vara så utförlig med vad som sätts på pränt.

Just i Boo kommun tycks det ha varit olyckligt, eftersom pappren var i ordning under krisen att döma av vad revisorerna sa vid ett tillfälle. Följande utdrag ur ett protokoll för Boo kristidsnämnd kan vara belysande:

”Ordföranden meddelade att revisorerna hade när de skulle revidera redan föregående bränsleår meddelat att pappren voro i sådant skick att någon revision ej kunde verkställas förrän dessa iordningstälts. Revisorerna hade vid genomgången av pappren konstaterat en brist av 173 kbm.

Kommunalnämnden anmodade (herr Palm, sekr.) vilken hade haft hand om pappren att tillsammans med ordf. utreda detta. Men efter granskning av pappren hade de kommit till samma resultat som revisorerna. Någon förklaring av detta kunde (herr Palm, sekr) ej lämna . . . Nämndledamöterna beklagade att bokföringen varit sådan att något väsentligt ej kunnat framkomma, och framhöll att om kommunalnämnden ville att polisutredning skulle verkställas nämnden ej hade något att erinra mot detta.”

Även studien av riksdagsdebatterna ger upphov till en del frågor som det översiktliga materialet ger föga upplysning om, och det är hur olika politiska schatteringar ville att krisförvaltningen skulle fungera. Här fanns vissa skillnader som jag återkommer till senare. Jag vill här bara peka på Herlitz' reservation till KU:s decharge-memorial 1941, där han pekar på ansvarsfördelningen mellan departement och kommissioner. Han ville ha klarare linjer i fråga om bestämmandet över vår krisförvaltning och ansvaret för den. Det fanns uppenbarligen vissa skillnader här mellan framförallt socialdemokraterna och högern. En analys av detta har varit svår att göra utifrån det översiktliga material som författaren begagnat sig av.

Bara dessa exempel visar, att det inte skulle ha skadat med ytterligare reservationer i anslutning till den test av forskningsstrategin som författaren anser sig ha gjort genom de utförda punktuella studierna.

Jag återkommer längre fram till forskningsstrategins konsekvenser.

II Metod

Det som i avhandlingen benämns ”teoretisk föreställningsram” syftar till att skapa en begreppsapparat, som kan möjliggöra ett inordnande av ett organ i en viss grupp av organ. Men författarens ambition är uppenbarligen längre gående än att enbart använda den som instrument att kartlägga krisförvaltningen. Författaren vill i första hand studera krisförvaltningens orga-

nisation och struktur men i andra hand utveckla en föreställningsram med krisförvaltningen som testobjekt.

Det jag här efterlyser är en diskussion kring generaliteten hos föreställningsramen. Övergången från problemet att utveckla ett begrepps-schema för att fånga in krisförvaltningens omfattning och struktur till att helt plötsligt åstadkomma en helhetsbeskrivning av den nutida svenska förvaltningens uppbyggnad där nu undersökningen blir att se hur krisförvaltningen passar in i detta mönster görs lite väl snabbt av författaren.

En alternativ uppläggning av det skulle kunna vara att utifrån ett allmänt resonemang om hur värdefördelningen inom ett samhälle kan tänkas vara utformad; hur mycket som sker genom en auktoritativ värdefördelning, *publikt* och hur mycket som sker genom organ som inte har legala medel att tvinga medborgarna att göra det man vill d.v.s. genom företag och organisationer, det som vanligtvis kallas *privat*.

För analysen kan man sedan använda sig av olika analysredskap. Begrepp som täcker på *vilken nivå* verksamheten finns d v s om det är på nationell, regional eller lokal nivå, *vilken styrelseform* det är fråga om statlig eller kommunal, *vilken verksamhet* det är d v s författarens 7 administrativa funktioner planering, beslutsfattande, rådgivning etc. Lennart Lundquist har utvecklat en begreppsapparat i boken *Förvaltningen i det politiska systemet* vilken kunde ha varit tjänlig för författaren.

Med en sådan ansats hade det t sett sig naturligt att utgå från den svenska förvaltningstraditionen och försöka fixera förvaltningsstrukturen med hjälp av dessa begrepp vid krisens början och därefter försöka fastställa vad krisförvaltningen tillförde för nyheter. Resultatet skulle kanske inte ha blivit väsentligt annorlunda vad beträffar den utvecklade begreppsapparaten, men vad författaren skulle ha vunnit är vissa *andra* fördelar som jag nu tycker kanske kommit lite i skymundan. Det gäller framförallt förklaringar till *varför* vi fick en krisförvaltning med denna organisatoriska utformning. En sådan uppläggning hade dessutom varit naturlig för att bättre kunna bedöma i vilket avseende krisen innebar ett initierande, accentuerande eller retarderande av organisatoriska grepp i den svenska förvaltningens utveckling. Enligt författaren initierade krisen en del saker som blev permanentade, priskontroll, ekonomisk planering, byggnads- och bostadsreglering (s. 194). Är detta initiering eller accentuering? Det kan man med nuvarande ansats inte riktigt klart anges. Jag återkommer till detta senare.

En punkt i inledningskapitlet, (s. 36) som är hämtat från administrativ teori, är de sju olika funktionerna i en beslutsprocess och hur dessa funktioner är fördelade på olika krisorgan. Funktionerna är *beslutsfattande* – *verkställighet* – *kontroll*, *planering/utredning*, *råd-*

givning, samråd och samordning. Operationaliseringsproblemet är här mycket stort. Icke desto mindre är denna problematik väldigt central för författarens slutsatser. Problemet är hur långt man kan komma med den valda forskningsstrategin. Det är uppenbart att det utan ingående ärendestudier är svårt att utifrån det översiktliga materialet ange vilken reell funktionsfördelning som förelåg mellan de olika organen. Här kan man åtminstone tänka sig att det kan föreligga diskrepanser mellan vad som uppges i officiella handlingar och vad som skedde i praktiken. Detta framgår mycket tydligt av Herlitz i hans reservation till KU:s decharge-memorial 1941. Slutsatserna om centralisering och decentralisering är baserade på resonemang som bygger på denna funktionsfördelning som är så svårgreppbar, *även* i ordentliga ärendestudier.

Centralisering-decentralisering är viktiga begrepp i avhandlingen. Det finns knappast ett begreppspar idag som är så svårgripbart som detta. Det blir lätt så, när vissa uttryck blir positivt värdeladdade politiska slagord. I jämförelse med många politikernas användning av decentralisering och centralisering är användningen här väldigt klargörande. Men fortfarande är det en del oklarheter med detta resonemang. På s. 50 sägs "när befogenheterna att utöva de eller de funktionerna ligger hos ett organ på central nivå är funktionerna centraliserade". När befogenheterna ligger på flera centrala organ är funktionerna horisontellt decentraliserade och vertikalt om befogenheterna ligger på flera lägre enheter.

Sedan säger författaren på s. 51, att en verklig centralisering föreligger egentligen först när funktionerna ligger hos ett organs ledning på central nivå. Ligger funktionerna hos KM:t eller de departementala organen jämföras det med den centrala organledningen. Oklarheten består däri att författaren tydligen avser att alla funktioner ska vara på en nivå för att tala om centralisering resp. decentralisering, medan han senare endast avser en eller ett par funktioner.

En annan sak som jag ställer mig lite skeptisk till är användandet av begreppet horisontell decentralisering. Begreppet har därmed getts ytterligare en innebörd utöver alla tidigare.

Sammanfattningsvis skulle jag dock vilja säga, att metodavsnittet har betydande förtjänster. För att kunna åstadkomma den långtgående materialsystematisering som gjorts i denna avhandling är utvecklandet av en begreppsapparat av det här slaget helt nödvändig.

En annan sak som är ytterst förtjänstfull är att författaren konsekvent hållit sig till den. Det är alltför många som utvecklar teoretiska föreställningsramar som sedan står fristående från det övriga. Det har dock lett till vissa presentationstekniska svårigheter. Figurerna är mycket svårforcerade.

III Organisatoriska utvecklingen av krisförvaltningen

Författaren karakteriserar på flera ställen i avhandlingens krisförvaltningen och dess olika utvecklingskede. Vad som författaren kunnat göra på ett förtjänstfullt sätt är med hjälp av forskningsstrategin att fastställa den organisatoriska utvecklingsgången. Författaren säger på s. 196: "Under de senaste krisåren blev den organisatoriska huvudprincipen att vid sidan av den ordinarie förvaltningen växte en omfattande förvaltningsorganisation upp". Lite längre fram s. 201 sägs, att "en förvaltningsorganisation utvecklas genetiskt. Krisförvaltningen innebär ett brott i denna utvecklingsgång". Därefter framhålls på s. 222 att vid uppbyggandet av Krisförvaltningen såg man inte till principer utan till den för varje fall lämpliga organisationsformen.

Detta vill jag ifrågasätta något. Jag tror att detta är en punkt där det översiktliga materialet inte lämnar tillräckliga svar. Författaren själv säger t. ex. på s. 184 att "förvaltningsorganisatoriska grepp var ofta följer av bedömningar där de bakomliggande påverkande faktorerna inte alltid är lätta att se." Det översiktliga materialet lämnar inte svar på sådana frågor som dock enligt min mening är mycket intressanta.

Varför fick krisförvaltningen det utseende den fick? Nu kanske man kan tycka att det är en helt annan forskningsuppgift, tillräckligt stor för att bli en självständig undersökning. Jag tror emellertid, att om författaren grubblat mer på denna problematik, hade han kanske kunnat få fram hypoteser som kunde ha kastat nytt ljus över det översiktliga materialet. På flera ställen i avhandlingen nämns det förberedarbete som utfördes av Rikskommissionen för Ekonomiskt försvarsberedskap. Regeringen frångick kommissionens förslag på en rad punkter. Varför? Varför inrättades inte en centralkommission utan ett Folkhushållningsdepartement? Lite mer inträngande analys kring denna problematik tror jag skulle kunna förklara mycket.

I förvaltningsrättslitteraturen används ibland beteckningarna *rättsstat* och *förvaltningsstat*. I rättsstaten är all administrativ verksamhet noggrant reglerad, medan förvaltningsmyndigheternas verksamhet i förvaltningsstaten är betydligt friare. Upprätthållandet av rättssäkerheten förutsätter en rätt långt gående formalism eller byråkratism. Krav på effektivitet, elasticitet, snabbhet och improvisationer karakteriserar en förvaltningsstat. Någon klar gränsdragning mellan rättsstaten och förvaltningsstaten kan man inte göra, men ett åtskiljande av de två typerna kan dock vara av intresse. Grovt uttryckt tror jag, att den krisorganisation som Rikskommissionen tänkt sig var mer av det förstnämnda slaget, medan regeringen mera vill ha en organisation av det senare slaget: Regeringen ansåg upp-

enbarligen Rikskommissionens förslag alltför byråkratiska. Vad regeringen till varje pris ville undvika var en krisförvaltning av det slag som fanns under I:a världskriget. Regeringen ville därför ha ett folkligt engagemang i krisförvaltningen för att inte riskera samma problem som under första världskriget. Regeringen ville därför hellre ha en förvaltning byggd på central ledning från kanslihuset och på primärkommunernas medverkan. Den kommunala fullmaktslagen av den 15 juni 1939 kan ses som uttryck för detta. Kommunerna ålades skyldighet "i den omfattning Konungen bestämmer fullgöra sådana uppgifter som äro erforderliga för att fylla befolkningens eller produktionens behov av viktiga förnödenheter, för att lämpligt utnyttja tillgänglig arbetskraft eller för att tillgodose annat av betydelse för folkförsörjningen."

Att den kommunala organisationsapparaten snabbt byggdes upp enligt en bestämd plan var *en* mycket betydelsefull skillnad, jämfört med första världskriget. *En annan* skillnad var att ärendena drogs in i Kanslihuset, dels genom inrättandet av ett särskilt departement, Folkhushållningsdepartementet. Åtskilliga av de uppgifter som under första världskriget handlades av kommissioner åvilar nu departementen, t. ex. de förhandlingar och kontakter som erfordrades med främmande länders myndigheter sköttes under första världskriget av Handelskommissionen. De sköttes nu av UD. Uppgifterna som HK hade under senaste kriget var icke av samma betydelse och omfattning som under första världskriget (Knut von Horn StT 1942).

En tredje skillnad i linje med att regeringen ville få ett folkligt deltagande i genomförandet av de nödvändiga regleringarna avar att i så hög grad bygga på frivilliga organisationer och vad som i avhandlingens kallas officiösa organ.

Att regeringen gick in för en decentraliseringslinje vid krisens början har även nyligen omvitnats av Tage Erlander i hans andra memoarbok s. 24:

"När vi skulle bygga upp civilförsvaret ville vi ta vara på det intresse som visats genom bildandet av frivilliga luftskyddsorganisationer . . . Vi ville undvika varje form av byråkratisering som kunde försvaga detta intresse. Vi trodde det var riktigt att verksamheten levde nära dem som verksamheten gällde. Det var därför lokala myndigheter kopplades in. Det var en vacker tanke att genom decentralisering göra civilförsvaret till en hela folkets angelägenhet. Det fanns bara ett fel på resonemaget. Det ledde fram till en så splittrad beslutsprocess att effektiviteten gick förlorad. Undan för undan tvingades dock även Gustav Möller att acceptera en starkare central ledning. Det gällde alltså att få medborgarnas samtycke till att genomföra olika förvaltningsåtgärder."

Det här "ideologiska" inslaget i *uppbyggandet* av krisförvaltningen, nämligen att den skulle vila på de kommunala förtroendevalda och frivilliga organisationer

under huvudsaklig ledning från de politiskt ansvariga i kanslihuset tycker jag inte riktigt har kommit fram med hjälp av författarens forskningsstrategi. Inte heller tycker jag, att de olikheter som ändå förmärks i riksdagsdebatterna mellan högern och socialdemokraterna sätts in i sin rätta dimension. Högerens representanter företrädde här den svenska rättsstatstraditionen. Högeren ville ha en utformning av krisförvaltningen som Rikskommissionen begärt. En representant för högern, Andersson i Norrköping, yttrade i riksdagen: "Istället för centralisering hade man uppnått decentralisering och splittring, vilka de nyinrättade krisorganen gav belägg för." Högerledamöterna ville ha en effektivisering av Rikskommissionen och tycktes inte ha varit inne på regeringens linje att överflytta uppgifterna på nya krisorgan. N. Herlitz pekade flera gånger på hur man i förvaltningsverksamheten under krisen slog in på helt nya vägar. I dechargedebatten 1941 krävde han "klarare bestämdare och rättsligt riktigare former" för handläggningen av ärendena mellan folkhushållningsdepartementet och kommissionerna.

Med detta perspektiv som jag här anlagt på krisförvaltningens uppbyggnad tycker jag givetvis, att det är lite synd att den kommunala kristidsorganisationen fått så lite utrymme. Arne Björnberg skrev 1942 i *Landkommunernas Tidskrift*; "När historien en gång skall skrivas om krisförvaltningen under denna tid kan man vara säker på att stor uppmärksamhet skall skänkas den hängivenhet för uppgiften, den oförbrutna arbetsvilja och den obestriddliga skicklighet som karakteriserat kristidsnämndsordförandenas insatser i arbetet för bekämpande av kristidens verkningar." På denna punkt har Björnberg väl knappast fått rätt. Om man mera satt kommunerna i centrum här hade den bild, som ges av kommunernas roll, säkert kunnat nyanteras något. Det gäller framförallt i krisens inledningskede. Även om jag tror författarens slutsatser i stort sett kan vara riktiga så var det psykologiskt viktigt att få de kommunala förtroendevalda att känna sig engagerade i arbetet. Det var ändå tack vare de lokala organen det hela fungerade. Vad gäller bedömningen från 1942 och framåt är jag mera överens med författaren om rollfördelningen i systemet.

Det som här diskuterats berör i högsta grad centralisering – decentraliseringsaspekterna. Jag har tidigare varit inne på hur svårt det måste vara att avgöra dessa frågor om man inte gjort mera ingående ärendestudier. Författaren säger själv flera gånger, att stabiliteten i krisförvaltningen inte gällde de primära organen (s. 220). Till stor del berodde det på att så många primära organ inrättades provisoriskt 1939 för att senare ersättas med mer fast organiserade. Dessutom sägs på s. 179 och på flera ställen att statsmakterna kom med ramliknande författningar och överlät sedan i hög grad

utfärdandet av mer detaljerade författningsföreskrifter på de underlydande organen.

På s. 296 framhålls att ju längre krisen fortskred, desto starkare framträdde beslutscentraliseringen resp. decentraliseringen av verkställighets- och kontrollfunktionerna. Den fråga man ställer sig är: Vilket utrymme för självständigt agerande och egna initiativ gav man de verkställande organen? De hade uppenbarligen även möjligheten att *inte* verkställa beslut. Vissa regleringar slog på sina håll aldrig igenom. Författaren har tydligen grubblat över detta eftersom han på s. 296 säger att "vid närmare eftertanke blir en decentraliserad handläggning minst lika förståelig." Mängden av ofrånkomliga reglerande ingrepp nödvändiggör ju spridning av arbetsinsatserna. För att bättre kunna bedöma rimligheten av författarens slutsatser härvidlag hade det även varit till stor hjälp om man någonstans fått noggranna siffror på personalstyrkan i de centrala kommissionerna (de 13 stora). Det finns nu bara i en not på s. 174, en uppskattning från 1943. Det översiktliga materialet sätter m.a.o. sina gränser när det gäller att få en mer nyanserad bild av frågeställningarna.

Sammanfattningsvis tror jag att den bild författaren fått med hjälp av sin forskningsstrategi visar att samhället var mer centraldirigerat än vad det kanske var. Detta forskningsresultat tror jag kunde ha modifierats åtminstone under krisens första år fram till 1942 och den lokala förvaltningens roll hade kunnat uppmärksammas mer än vad som varit fallet. Vad regeringen ville ha under krisåren 1939–45 var vad som under de senaste årtiondena blivit ett sådant framträdande drag i vår förvaltningsstruktur, nämligen koalitionen kanslihus—primärkommuner. För den sittande regeringen, som verkligen ansåg sig representera folkviljan, var det naturligt att tyngdpunkten i förvaltningsorganisationen skulle vara beroende av var medborgarna hade största möjlighet att påverka värdefördelningen och känna medinflytande. Det var i kanslihuset och i primärkommunerna. Mot denna filosofi fanns en annan som mera byggde på den gamla svenska förvaltnings-traditionen med en från Kungl. Maj:t fristående central statsförvaltning som främsta organ. Synen på kommunerna som lokala förvaltningsorgan, som smidigare och effektivare än en central förvaltningsorganisation slog på allvar igenom under den här tiden. Man började betrakta kommunerna på allvar som integrerade men samtidigt självständiga delar av statsapparaten.

Sammanfattning

När man är opponent är det naturligt, att man tar upp problem där man tror sig ha hittat alternativa lösningar till författarens. Det innebär att den mesta tiden tas upp av att sätta en del frågetecken. Jag skall emellertid nu avslutningsvis komma med mina positiva reaktioner

vid läsandet av denna avhandling eftersom de positiva sidorna så kraftigt väger över.

Författarens arbetsinsats är oerhört imponerande. Under arbetet med avhandlingen har jag haft tillfälle att endast göra en mycket begränsad insats på ett par punktkter. Så mycket har jag dock fått klart för mig under det arbetet, att min respekt för författarens arbetsinsats snarare ökat än minskat. Materialet är mycket omfångsrikt. För att kunna få någon ordning i detta krävs både överblick, detaljkunskaper och systematiseringsförmåga. Författaren har allt detta.

Särskilt mycket beröm tycker jag författaren bör ha för sin systematiska uppläggning. Med hjälp av den valda forskningsstrategin har det varit möjligt att ge en helhetsbild av krisförvaltningens organisation och struktur. Begränsningarna skulle kanske ha kunnat behandlas lite mer ingående. Klart är dock att en mera traditionell uppläggning med en genomgång sektorsvis hade blivit mekanisk och tråkig och framförallt svåröverskådlig, det visar genomgångarna av kapitel 1-3 där jordbruks-, energi- och transportsektorerna behandlas.

Författarens frågeställningar behandlas inträngande. I synnerhet anser jag att den framåtblickande analysen av i vilket avseende krisen innebar ett *initierande*, *accentuerande* eller *retarderande* av organisatoriska grepp i den svenska förvaltningens utveckling är av stort intresse, även om det ibland är svårigheter med att inte den rådande strukturen utreds så noggrant så att man har en bra startpunkt att utgå ifrån. Även analysen av den privata sektorns medverkan i krisförvaltningen ger en god startpunkt för ytterligare undersökningar. Krisåren blev den tid då det korporativa in-slaget i förvaltningen slog igenom.

Även författarens slutsatser ifråga om maktfördelningsproblematiken anser jag vara helt riktiga.

Överhuvudtaget ger denna avhandling uppslag till en rad nya undersökningar. En betydande förtjänst är att författaren i avslutningskapitlet själv ger så många uppslag till fortsatt forskning. Jag hoppas att även de frågor jag här dragit fram som mera är av hypotetisk karaktär kan bli föremål för en mer ingående prövning. Sist men inte minst vill jag här säga att författarens vilja till att arbeta tvärvetenskapligt är mycket förtjänstfullt. Det är så många som talar om det fina med ett tvärvetenskapligt arbete men så få som verkligen gör det. Avhandlingsförfattaren har genom att inkorporera ett synsätt hämtat från det administrativa forskningsområdet lyckats bra med det. Avhandlingen blir härigenom inte bara ett tillskott till våra historiska kunskaper om krisförvaltningen utan kommer förhoppningsvis med sin problemrikedom som vetter emot flera forskningsdiscipliner att bli befruktande för forskningen i flera ämnen, däribland statskunskap.

Dan Brändström

SAMUEL HEDBERG: *Behandlingen av anslagsöverskridanden i offentlig förvaltning*. Stockholm: Ekonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan (EFI) 1972 (stencil).

Hedbergs avhandling är en deskriptiv studie av regler för och behandling av anslagsöverskridanden dels hos kommunerna, dels i den statliga förvaltningen. Stort utrymme ägnas också en beskrivning av den institutionella bakgrunden: lagregler om kommunernas budgetar, budgetprocessen etc.

I denna kortfattade anmälan kommenteras avhandlingen från den praktiskt arbetande budgetgranskarens synpunkt. (Anmälnaren är sedan några år anställd vid finansdepartementets budgetavdelning).

Vad gäller *kommunerna* konstateras inledningsvis att, även om kommunallagen ger intryck av att endast kommunfullmäktige får bevilja anslagsöverskridande, i praktiken sådana kan göras och görs av de olika förvaltningarna. Några formella regler för hur detta får ske (i stil med statsbudgetens anslagstyper) finns inte alltid. Hedberg ger en provkarta på olika regler och olika praxis härvidlag. Ofta följer man 10 %-regeln, dvs. att anslagen inte får överskridas med mer än 10 % utan att tilläggsanslag begärs. (Det kan här tilläggas att den nyligen framlagda budgetutredningen – SOU 1973: 43 – lagt förslag om en enda anslagstyp i statsbudgeten för vilken bl.a. en motsvarighet till denna regel gäller).

Någon kontinuerlig eller systematisk informationsrutin för anslagsöverskridanden under löpande år finns normalt inte, enligt Hedberg. Dock finns vissa regler, som beskrivs i detalj. Vidare redogörs för vem som beviljar överskridanden (i större kommuner delegeras denna rätt mer än i små), i vilka former detta sker (varierar) och när det sker (oftare i efterhand än i förhand).

När överskridanden inträffat, kan detta föranleda olika reaktioner. Diskussionen härav har stort intresse. Hedberg nämner olika negativa reaktioner, bl.a. kritik i fullmäktige- eller styrelsedebatter, ifrågasatt eller vägrad ansvarsfrihet, erinringar, ökad "pappersexercis" etc. Andra sanktioner är rent formella – t.ex. vägrad ansvarsfrihet – kan alltså förekomma.

Hedbergs redogörelse av överskridandena i kommunerna är rent deskriptiv och innehåller väsentligen ingen analys av hur orsakerna till överskridandena (överskridandenas innebörd) kan påverka de formella reglerna härför (jfr nedan). Sambanden mellan kommunstorlekar och regler för behandling av överskridanden belyses däremot genomgående. Frågan är hur intressanta dessa samband är. Enligt anmälnarens mening torde det ha varit av intresse att komplettera undersökningen med att beakta även just överskridandenas orsaker (innebörd).

Vad gäller *statens* budget behandlas överskridanden på driftbudgeten med utgångspunkt i budgetredovisningen 1966/67. Mot bakgrund av institutionella och andra förhållanden (t.ex. anslagens antal, storlek och ändamål, anslagstyperna) redogör Hedberg för storleken hos avvikelserna från anslagen, fördelade på anslagstyp och huvudtitel. Sambandet med anslagens innehåll ("omkostnader" etc) berörs något.

Budgetrelationen regering-myndigheter tas upp i samband med regleringsbrev. Det kan konstateras med statistiska metoder bl.a. att anslagsbelastningen på begränsade anslagsposter på omkostnadsanslagen (som f.ö. försvann från budgeten 1969/70) överskrids mindre än andra poster där. Begränsningarna kan inte "frånkännas en viss återhållande effekt". Formuleringen är av intresse – anmälnaren skulle ha trott att begränsningarna var avgjort återhållande.

Vad gäller tidpunkten för framställande om anslagsöverskridande görs sådana enligt Hedberg oftast mot slutet av budgetåret. (Detta framstår för anmälnaren som tämligen naturligt; det är ju i allmänhet mot slutet av året som pengarna tar slut.) Regeringen fattar också beslut med anledning av överskridanden snabbare vid slutet av budgetåret än i början av budgetåret. Myndigheterna anför oftare "orsaksargument" (varför behövs överskridande?) än "konsekvensargument" (vad händer om överskridande inte beviljas?). Bland orsaksargumenten är hänvisningar till volym- eller prisökningar vanligast. Hedberg påpekar sant nog, att den stora frånvaron av uppgifter, om vilka följderna blir om inte överskridandet beviljas, torde försvåra beslutsfattandet. Det bör dock framhållas att det tillhör det normala att extra uppgifter inhämtas informellt, t.ex. genom telefonsamtal, vid behandlingen av sådana ärenden.

Handläggningen i kanslihuset går enligt Hedberg till så att vederbörande fackdepartement ibland (9 gånger av 38 i Hedbergs material) bereder ärendet gemensamt med finansdepartementet. Remiss av ärendena är ovanlig. Finansdepartementets bedömning är normalt mer restriktiv än fackdepartementens. Hänvisningar till volym- och prisökningar är det argument som oftast accepteras. Överskridandets storlek har liten betydelse för om det beviljas eller ej.

Hedberg redogör för hur finansdepartementets kommentarer till ärendena formuleras (med exempel) samt för hur Kungl. Maj:ts beslut formuleras.

Sammanfattningsvis är Hedbergs redogörelse för överskridanden i statsbudgeten en synnerligen innehållsrik beskrivning av regler och praxis, ofta underbyggd med vetenskapliga statistiska metoder. Beskrivningarna framstår måhända ibland som föga överraskande för den som praktiskt sysslar med budgetfrå-

gor. Å andra sidan är det naturligtvis värdefullt att förhållanden, som kan tyckas "självlara för praktikern", prövas vetenskapligt och förutsättningslöst.

Det framhålls att avhandlingen "kan ses som ett led i inhämtandet av den förhandskuskap som erfordras för mer djupgående studier". Enligt anmälarens mening torde det för det fortsatta arbetet vara av värde att uppmärksamma bl.a. överskridandenas orsaker och innehåll – är överskridandet resultatet av nya löneavtal, av en omorganisation eller större reform, av en konjunkturpolitiskt motiverad åtgärd, av demografiska eller andra opåverkbara åtgärder eller av en bokföringsmässig justering? Sådana förhållanden har erfarenhetsmässigt stor betydelse för på vad sätt ärendena behandlas och för tillämpningen av de formella reglerna (anslagstyper o.d.). Även beteendet hos de olika parterna i budgetprocessen bör, som Hedberg framhåller, beaktas. Samspelet mellan formella regler och taktiska hänsyn måste uppmärksammas. Ytterligare en fråga är hur programbudgeteringen kan komma att påverka behandlingen av överskridanden. Kompletterad i dessa avseenden torde den redan nu värdefulla avhandlingen kunna få ett stort intresse inte bara från vetenskaplig synpunkt.

Stig Wandén

SÖREN HÄGGROTH: *Den kommunala beslutsprocessen vid fysisk planering*. Stockholm: Stockholm Studies in Politics 2, 1972. (Dravh. maj 1972, 210 + 85 s.)

Avhandlingen ingår i kommunalforskningsgruppens delprojekt om kommunala beslutsprocesser. Den utgår från KFG:s allmänna föreställningsram och tillämpar den demokratimodell, som diskuterats i StvT 1973, på ett aktuellt område: fysisk planering. Häggroth vill undersöka beslutsfattandet i olika kommuntyper i KFG:s kommunurval med avseende dels på åsiktsöverensstämmelse mellan medborgare och valda förtroendemen, dels på effektiviteten i förtroendemännens styrning av tjänstemännen. Om åsiktsöverensstämmelsen är god och styrningen är effektiv, blir resultaten av beslutsförfarandet sådant att medborgarna kan gilla det – det stämmer med deras krav och önskemål i planfrågor.

Två allmänna satsar om informationsutbytet och om förvaltningsorganisationen ställs upp: ju större och mer tät befolkad en kommun är, desto större är informationsutbytet mellan byggnadsnämndens förtroendemen och medborgarna i kommunen, och desto större är differentieringen av förvaltningsorganisationen. Dessa antaganden prövas på ett intervjumaterial, som samlats in från ledamöter i byggnadsnämnderna, från

chefstjänstemän och framför allt från statsarkitekter i kommunerna, och i någon mån också från kommuninvånare.

Häggroth finner att hans antaganden bekräftas. Han anser sig också kunna säga, att förutsättningarna för att uppnå åsiktsöverensstämmelse mellan medborgare och förtroendemen är större i de små och mer glesbefolkade kommunerna och att förtroendemännens styrning av tjänstemännen är bättre i dessa små och glesbefolkade kommuner. Sammanfattningsvis heter det (s. 204), "att den lägre nöjdheten med planeringens resultat i de större och mer tätbefolkade kommunerna skulle kunna föras tillbaka på brister i både beslutsteknik, informationsteknik och styrning". När medborgarna i de mindre och mer glesbefolkade kommunerna är mer nöjda med beslutsresultaten, kan detta alltså förklaras med att beslutsförfarandet fungerar bättre. När detta sagts, slutar förf. emellertid med ett viktigt tillägg; "En bidragande orsak till den lägre nöjdheten är också att den fysiska planeringen är mer omfattande i de större och mer tätbefolkade kommunerna."

Utgångspunkten i KFG:s demokratimodell har föranlett förf. att så starkt betona åsiktsöverensstämmelsen. Syftet med undersökningen sägs sålunda vara "att beskriva medborgarnas nöjdhet med resultatet av beslutsfattandet vid fysisk planering i olika typer av kommuner och att söka ge förklaringar till variationerna i nöjdhet" (s. 198). Förf. har visserligen ställt några opinionsfrågor, men det är själva beslutsfattandet och inte opinionerna som är huvudobjektet för hans studium, och hans resultat visar att medborgarnas önskemål och krav i planfrågor ofta är ganska outvecklade. 80–90 % av medborgarna i alla kommuntyper saknar åsikter om någon enda plan (s. 128)). Deltagandet i behandlingen av planärenden är vanligen mycket lågt. Byggnadsnämnden är den centrala beslutsinstansen. Till dess förfogande står en tjänsteorganisation som är svag i de små kommunerna men fast i storleksklasserna II och III. I dessa kommuner övertar tjänstemännen många uppgifter – även kontakterna med allmänheten. Stadsarkitekterna uppfattar sig som professionella tekniker. När Häggroth ber dem rangordna de hänsyn de kan tänkas ta vid planeringsarbetet, kommer politiska hänsyn långt efter de arkitekt-professionella.

Allt detta framkommer med all önskvärd tydlighet i avhandlingen. Det leder författaren till att i slutet göra en intressant specialstudie av stadsarkitekterna. Det visar emellertid samtidigt på en spänning mellan förklaringsmodellen och de beslutsprocesser som den skall hjälpa till att förklara, och man skulle ha önskat att förf. tagit detta som en uppfordran att diskutera och utvärdera de förutsättningar och de metoder som han själv utifrån KFG har tillämpat. En sådan diskussion

är angelägen så snart man utgår från en given föreställningsram. Den blir särskilt viktig när man finner att de resultat man kommer till eller inte kommer till, i viss mån har bestämts av utgångspunkterna.

Anticipation – åsiktsrespekt

Jag skall här lite utförligare stanna inför den tredje av beslutsteknikerna i KFG:s demokratimodell, eftersom Häggroths avhandling illustrerar problemen med anticipation. Häggroth skriver: "Framför allt torde denna teknik ha utvecklats då det gäller beslut i planeringsfrågor, då man i stor utsträckning är hänvisad till att fatta beslut om situationer som ligger fem, tio eller kanske tjugo år fram i tiden." Tanken är här naturligtvis, att en del av planeringsarbetet är att förutse de samhällsbehov, som kommer att uppstå, och att på grundval härav antecipera de krav och önskemål som medborgare kommer att ställa när de upplever dessa behov, eller skulle ställa, om de redan nu upplevde behoven. Anticipationstekniken kan emellertid också tänkas bli använd i en situation när behov föreligger men inga krav har artikulrats av enskilda medborgare eller medborgargrupper liksom i en situation i vilken vissa krav visserligen har framförts, men där någon självständig åsiktsbildning knappast har ägt rum eller på grund av informationsbrist kunnat äga rum. Det som anteciperas är naturligtvis sist och slutligen de åsikter som skulle utbildas, om och när åsiktsbildningsprocessen avslutats. Det är respekt för dessa hypotetiska åsikter och för den process genom vilka de utbildas som i KFG:s modell kallas "åsiktsrespekt". Jag kan inte se att begreppet åsiktsrespekt är så motsägelsefullt som Helander-Ståhlberg gör gällande (StvT 1973:1), men jag delar deras uppfattning, att uppenbara svårigheter måste uppstå vid operationaliseringen.

Häggroth har kommit till samma ståndpunkt: "Våra möjligheter att undersöka anticipationen", skriver han s. 92, "inskränker sig till en kartläggning av medborgardeltagandets omfattning. Att undersöka i vilken utsträckning förtroendemännen försöker blicka framåt och föregripa de krav som kan tänkas uppstå om inte vissa årgärder vidtas, torde vara en alltför svår uppgift. Man kan därför endast konstatera, att ju lägre medborgardeltagandet är, desto större krav ställs det på förtroendemännens förmåga att föregripa medborgarnas vilja." Men Häggroth drar inte den naturliga konsekvensen att avstå från att uttala sig om anticipationen som beslutsteknik. Han begagnar sig i stället av låga eller obefintliga participationsvärden t.ex. i initiativskedet i beslutsprocessen för att konstatera att anticipation föreligger. I sin sammanfattning skriver han: "Eftersom information i planärenden till största delen inhämtas från en begränsad del av medborgarna kan

man karakterisera beslutsfattandet som ett anticipationsförfarande."

Anticipationen blir alltså en restpost. Så snart man inte kan tala om åsiktsöverensstämmelse genom representation, därför att åsikter inte utbildats eller inte är kända, kan man i stället karakterisera beslutsfattandet som anticipation. Den vanligaste varianten blir då naturligtvis den, att beslutsfattarna är övertygade om att inga åsikter kommer att utbildas eller göras gällande på ett visst område. Det kan t. ex. gälla frågor som uppfattas som tekniska frågor eller som tillämpningsfrågor eller frågor som inte kan bli partiskiljande. Beslutsfattarna anteciperar i dessa fall inte vissa åsikter som de respekterar. De förväntar sig i själva verket inte att medborgare ska ha några åsikter. Men då är det inte heller rimligt att tala om "åsiktsrespekt". Jag skulle vilja reservera anticipationsbegreppet för de fall det är fråga om förväntade åsikter och särskilja förväntade icke-åsikter under en annan kategori.

Förf. har också försökt att mäta åsiktsrespekten genom intervjufrågor till ledamöter i byggnadsnämnderna. Han får fram att man i de större kommunerna är mer intresserad av att förbättra informationen till allmänheten och att man där också gör mer för att få reda på allmänhetens önskemål i planfrågor. Resultaten måste emellertid tas med stor försiktighet. Det visar sig framför allt vara ytterligt svårt att med intervjufrågor av hypotetisk natur mäta åsiktsrespekt.

Informationsutbyte och planeringsvolym

Förf. mäter informationsströmmarna mellan byggnadsnämnden och medborgarna och finner sitt antagande bekräftat, att ju större och mer tätbefolkad kommunen är, desto större är informationsutbytet. Enligt min mening borde han därvid ha fäst större vikt vid den relativa betydelsen av olika former av information, i synnerhet som han själv finner att de personliga kontakterna är betydelsefullare i de mindre och mer glesbefolkade kommunerna. Han borde vidare ha tagit hänsyn till planeringsvolymen som en mellanliggande variabel. Det framgår av avhandlingen att denna volym varierar med urvalsvariablerna kommunstorlek och tätortsgrad, men det finns också andra faktorer som påverkar planeringsvolymen i en kommun. Förf. nämner på ett ställe expansionstalet för befolkningen: ju snabbare befolkningstillväxt desto mer bostadsbyggande och fler planeringsfrågor. Man kan tänka sig att planeringsvolymen i en kommun är beroende också av industrialiseringsgrad, planer på ny industrialisering, kommunikationsförhållanden, tidigare genomförd resp. försummad planering, finansieringsmöjligheter, partipolitiska förhållande osv. När förf. finner att informationsutbytet är större i de större kommunerna, kan han inte avgöra om detta beror på att informatio-

nen i varje särskild fråga är mer omfattande, eller om det beror på att det finns mer att informera om, dvs att planeringsvolymen är större (ex. s. 128 och 143 ff.).

Avhandlingen bygger på intervjuer, och invändningar kan som framgått resas mot flera frågor, men i stort måste förf. sägas ha lyckats med det svåra problemet att konstruera sina mätinstrument. I några fall har han haft lite för lätt att hitta trender i sin jämförelse av de olika kommutyperna. Jag tror att det kan bero på att förf:s resultat inte omedelbart har blivit klara och entydiga. Detta hänger i sin tur ihop med att förf. har funnit, att beslutsprocessen vid fysisk planering inte direkt är beroende av KFG:s urvalsvariabler. Mellanliggande variabler att räkna med är främst planeringsvolymen och möjligen också – när det gäller styrningen av tjänstemännen – tjänsteorganisationen, dikotomin mellan en organisation på heltid och en på deltid eller ad hoc. Jag har framhållit att jag skulle ha önskat att förf. diskuterat sitt arbetes förutsättningar och resultat just med utgångspunkt från dessa förhållanden. Det är värdefullt att förf. i slutet av avhandlingen vidgar perspektivet på ämnet och presenterar en andra intervjuundersökning med stadsarkitekterna – som en tänkt "grund för mer systematiska forskningar kring arkitekterna som profession".

Tomas Hammar

YNGVE MYRMAN: *Maktkampen på arbetsmarknaden 1905–1907. En studie av de icke-socialistiska arbetarna som faktor i arbetsgivarpolitiken*. Stockholm: Stockholm Studies in Politics 4, 1973.

Den svenska arbetsmarknaden har flera välkända karakteristika: starka och väldisciplinerade organisationer träffar efter segslitna förhandlingar kompromissbetonade uppgörelser som garanterar arbetsfred under ett antal år. Förhandlingarna sker enligt de regler och sedvänjor, som parterna själva skapat. Staten intar traditionellt en tämligen passiv position. Den har i efterhand bekräftat förenings- och förhandlingsrätten och den har också skapat ett maskineri som träder i funktion när parterna inte själva av egen kraft kan komma överens.

Arbetsfreden på den svenska arbetsmarknaden har naturligtvis varit en faktor som i allra högsta grad bidragit till det ökade välbästandet här i landet. Arbete befordrar hälsa och välbästand, heter det. Men också arbetsnedläggelsen – eller hotet om en sådan – kan paradoxalt nog ses som en välbästandsskapande faktor, nota bene om den används med tillbörlig försiktighet.

Det saknas inte litteratur om den moderna svenska arbetsmarknaden, men ännu finns det åtskilliga vita

fläckar att undersöka och kartlägga. Yngve Myrman från statsvetenskapliga institutionen i Stockholm står för det senaste bidraget. I sin avhandling uppmärksammar han ett betydelsefullt skede i det moderna Sveriges utveckling.

Fackföreningsrörelsen fick sitt genombrott under 1880–90-talen, men arbetsgivarna var något långsammare att organisera sig. SAF bildades 1902 och samma år grundades också VF, dvs Sveriges Verkstadsförening, som sedermera (1917) kom att uppgå i SAF såsom ett branschförbund. I och med uppkomsten av en organiserad arbetsgivarpart förelåg möjligheten till en reguljär kommunikation mellan arbetsmarknadens parter. Det skulle emellertid komma att ta lång tid innan parterna lärde sig att kommunicera med varandra på ett civiliserat sätt. Till en början var störningarna svårartade. Det s.k. verkstadsavtalet, som kom till stånd 1905, kunde undertecknas först efter en halvårs lång konflikt där strejk, lockout och hänsynslös uppsägning av arbetare användes som stridsmedel. Ett annat avtal, som också kom att få stor betydelse för arbetsmarknadens framtida utveckling, var den s.k. decemberkompromissen, som år 1906 efter segslitna förhandlingar träffades mellan SAF och LO-ledningen. Dessa två överenskommelser mellan de organiserade arbetarna och de organiserade arbetsgivarna har betecknats såsom själva grundstenen till det regelsystem, som fortfarande sätter sin prägel på den svenska arbetsmarknaden. I dessa båda avtal slog man fast två principer, som sedan dess varit grundläggande: arbetarna erkände arbetsgivarnas sätt att leda och fördela arbetet och att anställa och avskeda arbetare; arbetsgivarna å sin sida erkände arbetarnas rätt att organisera sig i fackföreningar.

När man beskriver avtalens innehåll och betydelse på detta sätt så innebär det som Myrman visar starka förenklingar. Flertalet arbetsgivare hade vid den här tidpunkten givit upp motståndet mot föreningsrätten dvs arbetarnas rätt att tillhöra fackförening. Vad arbetsgivarna däremot var angelägna att motarbeta var alla monopolanspråk från fackföreningarna sida. Man var angelägen om att slå vakt om "arbetets frihet", dvs arbetaren skulle om han så önskade kunna få arbete även om han var oorganiserad eller rentav tillhörde annan fackförening än den LO-kontrollerade.

Numera är organisationsprocenten på LO-området nästan hundra procent. Vid den här aktuella tidpunkten, 1905–1907, var läget ett helt annat. Majoriteten av arbetarna var oorganiserade, och dessutom fanns en icke-socialistisk fackföreningsrörelse "Svenska Arbetareförbundet", som stod i skarp motsättning till de LO-anslutna.

Som Myrman visar i sin avhandling gjorde arbetsgivarna sitt bästa för att utnyttja Svenska Arbetarför-

bundet i kampen mot "socialisterna". I ganska stor utsträckning gav också arbetsgivarna direkt ekonomiskt understöd till förbundet; framför allt spelade Verkstadsföreningens ordförande en mycket aktiv roll som supporter och finansiär. Ordförande var vid den här tiden John Bernström, chef för Separator på Kungsholmen i Stockholm. Bernström hade redan tidigare, under den s.k. politiska storstrejken 1902, råkat in i en långvarig och bitter konflikt med sina arbetare, och han kom efter detta att outtröttligt motarbeta socialisterna och deras fackföreningar. Bernström var också den drivande kraften bakom Stiftelsen Heros, som utåt framträdde såsom de icke-socialistiska arbetarnas egen arbetsförmedling. Denna hade till främsta uppgift att furnera arbetsgivare med "beskedlig", icke-socialistisk arbetskraft.

SAF, som vid den här tidpunkten hade ganska kylliga förbindelser med Verkstadsföreningen, nådde sin uppgörelse med arbetarparten (den s.k. december-kompromissen) utan stridsåtgärder. Det räckte med förhandlingar. Att uppgörelsen kunde träffas utan strid berodde, säger Myrman, inte på någon högre grad av förtroende mellan parterna. Attityderna på ömse håll var genomgående fiendliga, men av olika anledningar var man angelägen att undvika konflikt. Den långvariga verkstadskonflikten dämpade stridsivern hos både SAF och LO.

SAF:s relationer med Svenska Arbetarförbundet och Heros var inte lika intima som Verkstadsföreningens. Men SAF var därför inte överksam. Man gav planmässigt stöd åt antisocialistisk propagandaverksamhet. Medel slussades till "Svenska Folkförbundet" och till "Februariföreningen" som sedan i sin tur bekostade olika slag av propaganda. Författaren är lätt chockerad över arbetsgivarnas stöd till den anti-socialistiska propagandan, ett stöd som inte skedde öppet utan som gavs i det fördolda. Myrman menar att detta stred emot vad han kallar arbetsgivarnas yttre policy. Dessa anklagade nämligen fackföreningsrörelsen för dess intima samröre med socialdemokratin och hävdade utåt, att parterna på arbetsmarknaden måste

stå fria gentemot partipolitikerna. Icke desto mindre, menar Myrman, så var arbetsgivarna själva inte alls främmande för tanken att alliera sig med och understödja krafter som motarbetade socialdemokratin.

En annan sak som författaren är angelägen understryka är, att man bör akta sig för att övervärdera den principiella betydelsen av verkstadsavtalet och december-kompromissen. De paragrafer som reglerade parternas förhållande till varandra är mycket allmänt formulerade. Så snart någon av parterna sökte få in mer preciserade formuleringar i avtalstexten, t.ex. angående strejkbrytares ställning, så stötte detta på patrull hos motparten. Vagheten i ordvalet var ett tecken på de grundläggande meningsskiljaktigheter som existerade och själva oklarheten var också en förutsättning för att avtalen kunde komma till stånd. Båda parter kunde praktisera sina egna tolkningar och inför sina respektive medlemskadrer peka på de fördelar som uppnåts vid förhandlingarna. — Hur avtalen sedan kom att tolkas i praktiken berodde på parternas styrkeförhållanden och vilka möjligheter de hade att i enskilda fall hävda sina respektive intressen.

Avhandlingen har många förtjänster. Dit kan räknas den imponerande materialgenomgången, genomlysningen av problematiken vid de två avtalens tillkomst, arbetsgivarorganisationernas yttre och inre agerande, den roll som det icke-socialistiska Svenska Arbetarförbundet spelade.

Inte heller svagheter fattas i denna avhandling. Vid disputationsakten efterlyste opponenter mera av bakgrundsfakta, som skulle ha givit ett bättre perspektiv på ämnet: hur fungerade dåtidens arbetsmarknad, vad gällde i fråga om löner och anställningsförhållanden, analys av problemet med strejkbrytare m.m.

Vidare efterlystes en utförligare presentation och karakteristik av de medverkande aktörerna. Det är t.ex. svårt att få någon egentlig klarhet i hur författaren ser på Svenska Arbetarförbundet. Var det en seriös organisation — eller var det så som de socialdemokratiska fackföreningarna hävdade, att organisationen helt och hållet var beroende av arbetsgivarnas stöd?

Per Sundberg

Litteraturnotiser

Ny tidskrift

Journalisthögskolan i Stockholm har startat en tidskrift kallad *iakttagelser*. I en anmälan skriver Lars Furhoff bl.a.: "Vi hoppas att ambitionsnivån ska stå helt klar, att ingen ska ta detta för en vetenskaplig tidskrift eller ett officiellt informationsblad. Vi tror att ett utbyte av iakttagelser och synpunkter är ett tillräckligt mål, att det är något som inte bara kan vitalisera högskolans arbete utan även – som det heter i vår stadga – främja utvecklingen på journalistikens område."

I det första häftet medverkar Furhoff med en artikel om professionalisering – på gott och ont. Hans framställning kommenteras av några praktiskt verksamma journalister.

Två festskrifter, en årsbok

Festskrifter är väl normalt av intresse endast för de närmast berörda. De två humanistiska festskrifter, som här skall omnämnas, utgör dock undantag: de rymmer bidrag, som bör kunna intressera också samhällsvetare.

I festskriften till filosofen Sören Halldén medverkar *Konrad Marc-Wogau* med en uppsats rubricerad *On the concept of dialectical development in Marxism*. Framställningen är uppdelad i tre avsnitt: *The three-step pattern*, *The pattern of unity and strife of opposites* och *The leap pattern*. I nära anslutning till en rad citat från Hegel, Marx, Engels, Lenin och Mao visar Marc-Wogau vilka svårigheter, som är förknippade med begreppet dialektisk utveckling. Vad menas i sammanhanget med ett språng (a leap)? Det från Hegel härstammade standardexemplet i den marxistiska litteraturen är vattnets förändring till is vid fryspunkten:

Hegel, Engels and Marx give many other examples of such abrupt development. Thus according to Marx's so-called theory of catastrophe an abrupt change of this type occurs at the end of the era of capitalism. The quantitative change, i.e. the steady increase of the tension between the proletariat and bourgeoisie, is suddenly interrupted by a qualitative change, the overcoming of capitalistic private property and the introduction of a new social form by means of revolution.

None of the examples referred to, however, are conclusive proof against the thesis which Hegel had already refused, namely that nature does not make leaps (*natura non facit saltus*). The assumption of determined points on the line of development is conditioned by a formation of concepts and verbal usage which need not depict real situations. From the various temperatures of water, it is not necessary to choose only 0° and 100° centigrade as the nodal points. One can take, e.g. 0° when water freezes, 18° when a cold bath begins to be pleasant, 38° as a suitable temperature for a warm bath, 80° when the water causes burns, and 100°. All of these "nodal points" as well as the intermediate degrees could be considered different qualities of water. Aside from this, there is another interpretation of the processes referred to in the examples. Instead of the succession: only quantitative change—sudden origin of a new quality, this second interpretation assumes a series of slower and faster quantitative and qualitative transitions. The transition goes faster at the "nodal points" than between them. The difference between an evolution, during which society is slowly reformed and a new social form can develop, and a revolution, when the old society is overthrown and a new social structure is put into effect, is that the transitional process is relatively slow in the former and fast in the latter.

One problem with the leap pattern it is given out to be a universal law for dialectical development. If at the same time it is assumed that all change is dialectical, then it seems to be impossible to maintain the universality of the pattern.

The illusion of its universality is based on the fact that many examples used to illustrate something else.

I festskriften till Halldén skriver vidare Ingemar Hedenius om *The concept of punishment* och Per Olof Ekelöf om *Definitions and concept formation in the law*.

Marc-Wogau medverkar också i festskriften till historikern Sven Ulric Palme med ett bidrag om marxismen, närmare bestämt om Marx' lära om alienationen. Jane Helin skriver om en rösträttsdemonstration i Stockholm 1902, Hjalmar Mehr om Stockholms city och bibliofilen, Karl Molin om svensk syndikalism inför det fascistiska hotet 1935–42 och Göran Wendel om schismer inom Jönköpings-Posten 1906–07.

Kan samhällsforskningen påverka normbildningen i politiken? är rubriken på *Tage Erlanders* bidrag till den palmeska festskriften. Erlander börjar med att deklara sitt intresse för historievetenskapen: "Den historiska forskningen har varit och är alltså för mig en lockande frestelse. Många av mina vänner under studietiden var historiker: Lauritz Weibull, Sture Bolin, Per Nyström." Vad kan man då ha för nytta av historia?

Man vill spåra lagbundenheter. Den materialistiska historieuppfattningen är ju ingenting annat än ett försök att beläsa orsakssammanhangen. Marx' hårda engagemang för denna historieuppfattning kan väl till en del förklaras av den strävan att utforska verkligheten, som präglade hela hans gärning. Men det är också alldeles uppenbart, att han hoppades att genom den historiska erfarenheten få vägledning om vilka framtidsmål, som var möjliga att nå för människorna. Är det så, blir ju den historiska forskningen av minst lika stor betydelse som nationalekonomin för att hjälpa oss att finna de mål och medel, som kan tänkas vara uppnåbara i det politiska arbetet.

Demokrati i den meningen att människovärdet skall vara lika för alla och att alla skall ha samma möjligheter att påverka utvecklingen – det är ett mål som vi alla eftersträvar. Men vägen dit är inte lätt. Den historiska forskningen har visat mig, att demokratin är dödsdömd, om den inte förmår att låta människorna känna igen sina egna drömmar och sina egna förhoppningar i det politiska handlandet. Det kan inte ske med mindre än att det skapas handlingskraftiga instrument för att realisera människornas önsknings. Demokratin måste vara arbetsduglig.

Historievetenskapen ger oss möjligheter att systematiskt samla erfarenheter. Vartill dessa skall användas beror på problemställningen. Menar vi således till exempel att demokratin måste vara arbetsduglig, förutsätter det inom politiken att olika önskemål och olika intressen samordnas under en stark ledning.

Erlander kommer också in på sin kungstanke om den starka regeringsmakten:

Kravet på den starka regeringsmakten är för mig således inte allenast en produkt av förnuftsmissiga överväganden av den typ, som möter hos Staaff och Duverger. Den är också ett resultat av studiet av historien. Den starka presidentmakten i Förenta Staterna, Weimarrepublikens katastrof, gaullismen i den franska republiken, den italienska demokratins undergång genom Mussolinis fascism – allt talar sitt tydliga språk. Demokrati kan icke nås om icke en stark regeringsmakt leder utvecklingen.

En stark regeringsmakt är inget mål i sig själv. Den kan användas till galenskap och elände. Men om den ställes under medborgarnas kontroll, visar den historiska erfarenheten, att den är en oundgänglig förutsättning för att uppnå ett samhälle, där alla medborgare har medansvar och delaktighet.

Det är inte den historiska forskningen, som uppställer demokratin som målet för vårt politiska arbete. Det gör människorna själva. Men historieforskningen ger oss en förvisning om att det finns vägar att nå detta

mål. Härigenom kan den historiska forskningen påverka vårt val av både mål och medel i det politiska arbetet i minst samma utsträckning som nationalekonomin tror sig kunna göra det.

Om statskunskapen har Erlander ingenting att säga i sammanhanget. Men Duverger är ju statskunskapare, och samma beteckning skulle kunna användas om författaren till Det demokratiska statsskicket, Karl Staaff.

Huruvida naturvetenskaperna och då särskilt fysiken kan och bör vara en förebild för samhällsvetenskaperna råder det nog delade meningar om bland svenska statskunskapare. Alla skulle däremot kunna enas om, tror jag, att de svenska naturvetarna sköter sin informationsverksamhet förträffligt. Som exempel kan man välja den årsbok, som ges ut av Naturvetenskapliga forskningsrådet och som regelbundet innehåller bidrag av direkt intresse för samhällsvetare. *Svensk naturvetenskap 1973* rymmer sålunda artiklar om staten och forskningen av Sven Moberg, om FN:s miljökonferens av Arne Engström och Håkan Stenram och om vetenskap och samhälle av Gunnar Andersson vid avdelningen för vetenskapsteori vid universitetet i Göteborg.

Sven Moberg, som när artikeln skrevs var biträdande utbildningsminister, börjar med några kommentarer till begreppet forskningspolitik. Forskning innesluter verksamhet av skiftande slag inom praktiskt taget hela det samhällsliga området. Det säger sig självt, att all denna verksamhet inte kan styras enbart genom beslut av regering och riksdag:

Forskningens inriktning och omfattning, dvs det som kan kallas forskningspolitik, bestäms genom åtgärder och beslut av en rad politiska och administrativa instanser och av organisationer och företagsledningar. Men därtill kommer att många för färdriktningen avgörande beslut och åtgärder vidtas dagligen på de många arbetsplatser runt om i landet, som medverkar i forskningsverksamheten, grundforskning lika väl som tillämpad forskning.

Det finns inget modernt samhälle som är så starkt centraliserat att dess ledning kan föra en ensartad forskningspolitik i ordets egentliga mening. Det finns inget land i dag som har ett forskningsdepartement med en forskningsminister som har de funktioner och de maktmedel som normalt tillkommer ett ministerium och dess chef för hans ansvarsområde. De få länder som i dag har forskningsministrar låter dessa svara för begränsade uppgifter som i andra länder handläggs helt eller delvis av utbildningsdepartement, industridepartement, försvarsdepartement eller finansdepartement.

Av denna anledning är det mindre meningsfullt att tala om ett lands forskningspolitik än om t. ex. dess ekonomiska politik, menar Moberg. Han tar också upp frågan om forskningsrådets roll och sammansättning:

Varje forskningsråds sammansättning måste givetvis avvägas med hänsyn till de aktuella forskningsområdenas karaktär. Det kan emellertid finnas skäl att söka åstadkomma en större enhetlighet mellan råden än f. n. både i fråga om det sätt på vilket ledamöterna utses och i fråga om antalet ledamöter.

Jag anser det befogat att inte bara personer som är omedelbart engagerade i forskningen utan även företrädare för allmänna intressen ges möjlighet att medverka i de avvägningar mellan olika problemområden och forskningsprojekt som görs inom forskningsråden.

Den nye utbildningsministern Bertil Zachrisson tog upp samma problem under en radiointervju 1974-01-14. Intervjuaren Folke Schimanski ställde frågan om det nu är nödvändigt att prioritera hårdare i valet mellan olika forskningsområden, och Zachrisson svarade:

Jag tror att den begränsning av resurser som vi har den gör det nödvändigt med en intensiv prioriteringsdiskussion. Den diskussionen måste föras mellan forskare och lekmän, mellan politiker och behovsgrupper av olika slag och de olika forskningsinstitutionerna. Jag tycker att den nya ordning som vi har fått i forskningsråden visar hän mot någonting bra. Jag tror att vi behöver utveckla det ytterligare, med lekmannainslaget i forskningsråden. Men sedan är det alldeles klart att det är lite olika om man här talar om grundforskning. Det är klart att där måste forskarnas frihet vara ganska stor. Men när du kommer in på områden som är mera markerade utifrån samhällskrav, t. ex. det krav på ökad social forskning som vi upplever just nu, där växer naturligtvis kravet på ett ständigt utbyte av erfarenheter mellan dem som praktiskt ska sätta forskningsresultaten i omlopp och de forskare som prövar och utvärderar vad som sker i samhället i stort.

Torbjörn Vallinder

Referenser

- Från medeltid till dataålder. Festskrift till Sven Ulric Palme. Uddevalla: Bohuslänningen AB 1972
- Modality, Morality and Other Problems of Sense and Nonsense. Essays dedicated to Sören Halldén. Lund: Gleerups 1973
- Svensk naturvetenskap 1973. Yearbook of the Swedish Natural Science Research Council 1973. Stockholm: Statens naturvetenskapliga forskningsråd 1973.

Det Nordiske Statskundskabsmøde i Aarhus den 20.-23. august 1975.

1. Mødet planlægges afholdt som en serie parallelt fortløbende og delvis sammenkædede workshops. Der foreligger ingen planer om plenarforelæsningsninger.

2. Hver enkelt workshop vil kunne råde over indtil 3 af de ialt 5 sessioner mellem torsdag formiddag (den 20.8.) og lørdag formiddag (den 23.8.). Den nærmere koordination af mødetidspunkter vil blive foretaget senere, idet der vil blive taget hensyn til, at mange delta-

gere vil ønske at overvære møderne i mere end én workshop.

3. For hver workshop er der udpeget en leder, som har det praktiske ansvar for det faglige program. Al korrespondance om deltagelse, papers etc. bør snarest tage kontakt med den pågældende leder. Øvrige interesserede vil på et senere tidspunkt i forbindelse med udsendelsen af det færdige program få lejlighed til at tilmelde sig som deltagere.

5. De 10 emner er følgende:

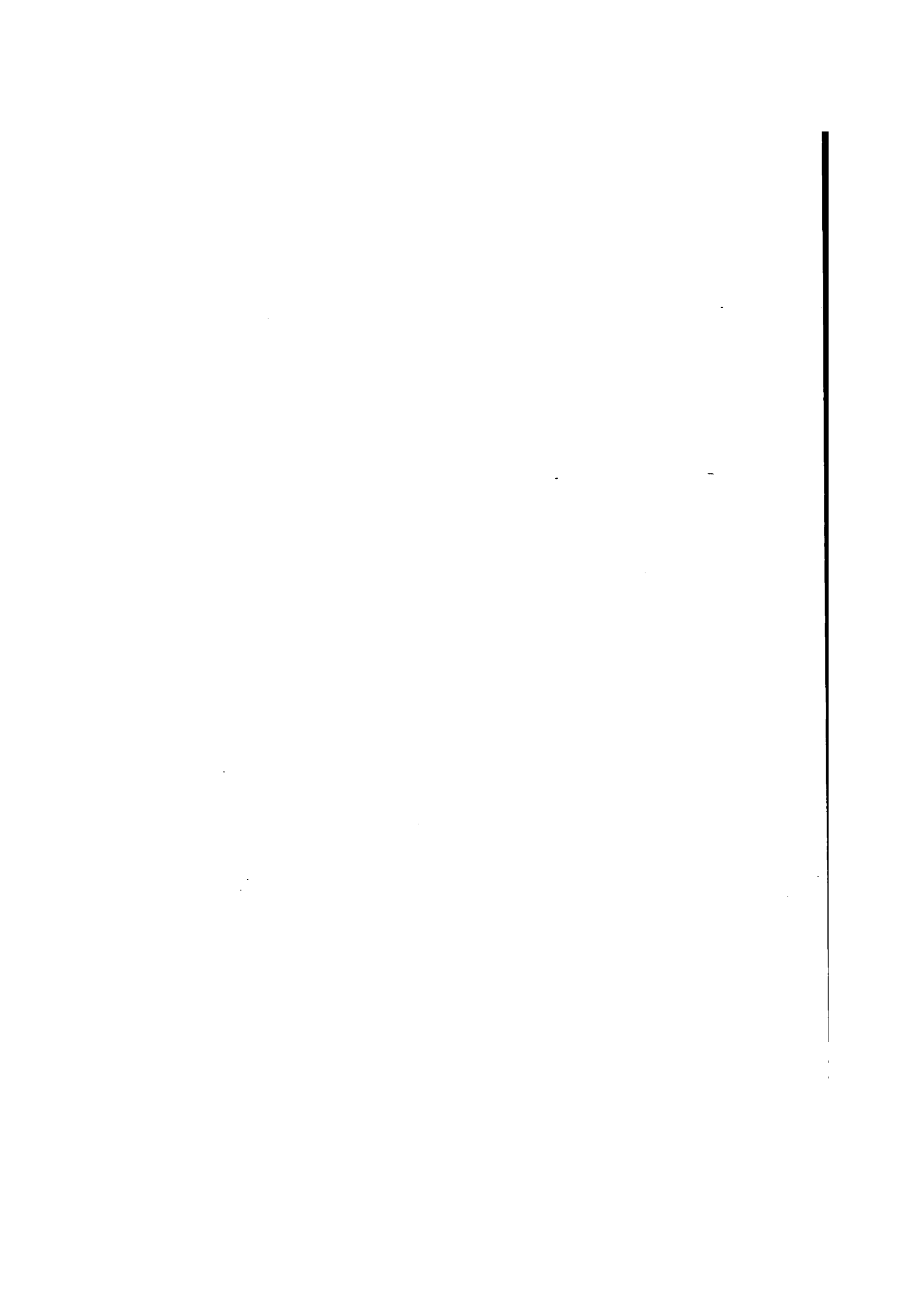
- I *De nordiske partisystemer under forandring.*
Leder: GUNNAR SJÖBLOM
Institutet for Samfundsfag
Københavns Universitet
Rosenborggade 15 II
1130 København K.
- II *Klasser, organisationer og partier i de nordiske lande.*
Leder: NILS ELVANDER
Statsvetenskapliga Institutionen
Uppsala Universitet
Skytteanum
751 20 Uppsala I
- III *Sociale og politiske ændringsprocesser i de nordiske lande.*
Leder: FRANK AAREBROT
Sosiologisk Institutt
Universitetet i Bergen
Christiesgt. 19
5000 Bergen
- IV *Komparativ udenrigspolitik.*
Leder: IB FAURBY
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet
8000 Århus C.
- V *De nordiske lande og de supranationale organisationer.*
Leder: Endnu ikke udpeget.
Henvendelse kan indtil videre ske til MOGENS N. PEDERSEN
- VI *Nordiske lokalsamfundsstudier.*
Leder: LARS STRÖMBERG
Statsvetenskapliga Institutionen
Göteborgs Universitet
Fack S- 400 25
Göteborg 52
- VII *Centraliserings- og decentraliseringstendenser i de nordiske landes forvaltning.*
Leder: LENNART LUNDQUIST
Institut for Samfundsfag Københavns Universitet
Rosenborggade 15 II
1130 København K.

VIII *Politisk socialisering, deltagelse og rekruttering.*
Leder: WILLY MARTINUSSEN
Institutt for Samfunnsforskning
Munthesgt. 31
Oslo 2

IX *Nyere teorier om forholdet mellem stat og samfund under kapitalismen.*
Leder: CURT SØRENSEN
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet
8000 Århus C.

X *Forholdet mellem de økonomiske og politiske internationale systemer.*
Leder: OLE KARUP PEDERSEN
Institut for Samfundsfag
Københavns Universitet
Rosenborggade 15 II
1130 København K.

6. Alle spørgsmål, der ikke naturligt lader sig besvare ved henvendelse til ovennævnte gruppeledere, bør stiles til programkomiteens formand: MOGENS N. PEDERSEN, Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet, Niels Bohrs Allé, DK-5000 ODENSE, Danmark.

Undertegnede er interesseret i at deltage i det nordiske statskundskabsmøde i Århus den 20.-23. august 1975 og vil gerne have tilsendt materiale om mødet på nedenstående adresse:

Navn:

Stilling:

Adresse:

Evt. antal deltagere:

Sendes snarest muligt til
Det nordiske statskundskabsmøde 1975
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet
DK-8000 Århus C

Till redaktionen insända skrifter

- Bogårde, Bengt, Svenska folkhögskolans lärarförening och staten 1902–1970. Rabén & Sjögren.
- Delupis, Ingrid. Ekonomisk integrationsrätt. Almqvist & Wiksell.
- Goodman, Mary Ellen, Barnkulturen. W&W-serien.
- Hatje, Ann-Katrin, Befolkningsfrågan och välfärden. Allmänna Förlaget.
- Historielärarnas förenings årsskrift 1974.
- Holmberg, Åke m.fl., Världens historia 1870–1914. Esselte Studium.
- Huldt, Bo, Sweden, the United Nations, and Decolonization. Esselte Studium.
- Krishnamurti, J., Att vara fri. Aldus.
- Küng, Andres, Sverige, Sverige, fosterland. Aldus.
- Kaarstedt, Tage, utg., C. Th. Zah'es dagböger 1914-1917. Universitetsforlaget i Århus.
- Lerviks, Alf-Erik, Simdek. En segmenteringsmodell för prognostisering av efterfrågan på nya konsumentkapitalvaror. Skrifter utg. av Svenska Handelshögskolan i Helsingfors.
- Lokalsamfund-udvikling eller afvikling? Sydjysk Universitetsforlag.
- Moren, Jorolv, utg., Den kollegiale forvaltning. Universitetsforlaget, Oslo.
- Nordenborg, Manne, Arbetets villkor. Bonniers.
- Persson, Christer, Kontaktarbete och framtida lokaliseringförändringar. Gleerups.
- Rodhe, Gösta-Österberg, Heng, Barn och stress. Aldus.
- Rohrstedt, Tue m. fl., Eurolex. Studentlitteratur.
- Strömberg, Håkan, Grundlag och medborgarrätt. Tema-serien.
- Ståhlberg, Krister-Helander, Voitto, Influence and Participation in Local Planning. Meddelanden från Statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi.
- Sunesson, Sune, Politik och organisation. Arkiv avhandlingsserie 1.
- Tahtinen, Dale R., The Arab-Israeli Military Balance. American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Thomson, Arthur, Fortsatta studier i frihetstidens prästvalslagstiftning. 1731-1739. Gleerups.
- Ullenhag, Jörgen, Samhällsvetenskap på 70-talet 1-2. Aldus.
- Vargas, Julie S., Meningsfulla undervisningsmål. Bonniers.
- Wellander, Erik, Kommittésvenska. Esselte Studium.

Sydsvenska Dagbladets AB, Malmö 1974